

ЎШГВ

Ўзбекистон ЛКСМ
Марказий
Комитети ва
Ўзбекистон ССР
Ёзувчилар
уюшмасининг
органи

[107]
ноябрь

Ойлик
адабий-бадий,
ижтимоий-
сиёсий
журнал

1982 йилдан
чиқа бошлаган

Бош муҳаррир:

Омон МАТЖОН

Таҳрир ҳайъати:

Эркин АЪЗАМОВ,
Эркин ВОҲИДОВ,
Хуршид ДАВРОН,
Владимир ЖОНИБЕКОВ,
Жиянбой ИЗБОСКАНОВ,
Ҳамид ИСМОИЛОВ,
Насриддин МУҲАММАДИЕВ
(масъул котиб),
Олим ОТАХОНОВ,
Азим СУЮН,
Абдуқодир ЭРГАШЕВ,
Нурали ҚОБУЛ,
Абдурашид ҚОДИРОВ,
Усмон ҚУЧҚОР,
Ғаффор ҲОТАМОВ
(бош муҳаррир ўринбосари)

Тошкент
«Ёш гвардия» нашриёти

Илҳом Ҳасанов

Ёнбошлади — бўлмади. Чўзилди — юраги сиқилди. Туриб ўтирди — кўз олди қоронғи тортгандек бўлди. Ташқарига овоз берди — ўзи зўрға эшитди. Яна бир қарра тан олди: қариганда танмахрам бўлмаса қийин экан. Аслида шу лаънати йиғинга бормаса нима қиларди? Ўзининг-ку аҳволи бу, мажлисда пишириб қўйганмиди? Сандалнинг ёнқодоғини эгаллаб, бир ҳовуч исирикни тутатиб, бир отим носни отиб, тану жонга оромбахш илиқлик югуртириб, гоҳ мудраб, гоҳ ўтган-кетганини эслаб, бақо ва фано оралиғида беланчак мисол тебраниб ётганга не етсин? Энди бу ёғи шу-да, қайта олма-ўрик бўлармидинг, Шоди Катта?

Идорага кирар-қирмас партқўм маҳкам ушлади. «Биз билан ҳайъатга чиқинг. Қарияларни тўплаганмиз, сиздан ҳайиқшади, юқоридан қараб турсангиз йиғин оёқлагунча ўтиришади. Марказдан келган лектўр олдида уятли бўлмайллик».

Катта мулозаматдан эриди. Оёғи узангида бўлган йилларни эслади. Ширин тамшанди.

Зал қарийб тўла эди. Алланарсадан ҳайиққандек бир чеккада ғуж бўлиб ўтирган ўттиз-қирқтача қария, юқори синф ўқувчилари-ю ўқитувчилар. Совуқ, шовқин. У, партқўм ва лектўр кўрингач, залда шовқин тинди-ю, аммо совуқ қолди.

Лектўр сўфи азон айтгандай қилиб гапираркан. Баҳайбат залда жанглар эшитилади. Катта пича қулоқ солиб турди-да, ҳайрон қолди. Бу йигит митти боши билан бунча чиройли гапни қайдан топган

экан: «Бахтимиз қомуси», «виждон эркинлиги муҳрланган модда», «дин — афкор омма учун афъюн»... Махсус ўқитишса керакда, шунинг орқасидан нон егач, майли, ҳалоли бўлсин. Аммо барибир тушунмади — «афъюн» дегани нима бўлди? Энгашиб, аста партқўмдан сўради. «Заҳар», — деди у ширин жилмайиб. Катта ичида сўкинди — заҳарни одамга ўхшаб мундоқ заҳар десанг, ўласанми, бадбахт!

Зерикди. Бобойларга разм солди. Бари таниш — ўзининг тенгқурлари. Оппоқ соқолли, шолғомнуса салла, махси-ковуш, чопону яқтақдаги бу одамлар кўзига хийла қаримсиқ кўринди.

Бобойлар ҳам лектўр қолиб, унга қизиқсиниб тикилишарди. Нимани ўйлашаётганикин? Ким билади, унинг ёшлиқдаги ўт-оловлигию, катта-кичик йиғинларда дилга ваҳима солиб гапиришини эслашаётгандир. Қариб ҳам давранинг тўри, сиёсатнинг зўридан қолмаётганини ўйлаб, ҳасад қилишаётгандир. Баттар бўлларинг, сув юқмас кўйдиргилар!

Катта учинчи қатордаги Мулла Қамару Толиббойнинг пинакка кетганини кўриб, туси ўзгарди. Шундай йиғинда?.. Аммо ўзининг ҳам кўзларига уйқу тўр тортиб келаётганини сезиб, ортиқ ғазаб қилмади. Қариллик қурсин, қариллик!..

Қарасдан ўзига келди. Хайрият, маъруза тугаган экан. Шошиб бобойлар тўпига қаради. Қаторда хато кўрмади, тинчиди. Энди туришса ҳам бўларди.

Полиз Кўриқчиси

Ҳикоя

Шунда...

Катта энди, сандалда ҳўп калтаклангандек эзилиб ётаркан, ўзини сўқди: ҳеч бўлмаганда, шундан кейин шарт туриб, келавермайсанми? Партқўм ҳам қизиқ — юма-лоқ-ёстиқ қилиб ёпу қўй эди.

— Мен ҳам гапирсам майлими?

Тўладан келган ёшгина йигит руҳсат кутмасдан минбарга қараб юрди.

— Бомақсуднинг кенжаси, ўқишни бу йил битириб қайтган, — шивирлади партқўм.

Отадан — ўғил, педдан — даканак! Отанг бир пайтлар ячейкамизнинг гўянда — ашулачиси эди. Сен нима деркансан?.. Уқиш ҳам одамни бузади-да, менга қолса, ўқишларнинг барини ёптириб, ҳаммани пахтага ҳайдардим. Уқитиб ўз бошимизга маҳмадана орттирамиз. Шусиз ҳам ўзи ёшларда ҳаё, андиша дегани қолмаган.

Шундай ўйлади-ю, ўз ёшлигини эслади. Сўнги пайтда бот-бот эсига тушиб, дилини фахру ғурруга тўлдирадиган воқеа эсига тушди.

... Мана, ҳовлидан йиғи-сиғи билан чиққан тўда қўлида тобут лапанглайди. Кўчада уларга яна бир тўп одам қўшилди.

Тобутни оёқ тагидан четроққа, бедапоёга қўйишди. Йиғи тинди. Одамлар саф тортиди. Маҳзун, синиқ товуш самовий суқунат устидан босиб тушди ва ғамнок кўнгилларга таскин-мадор бўлиб атрофга таралди. Бир чеккада ғарибу нотавон мунғайган тобутнинг оппоқ ёпинчигини ел бўлиб силади, гўё мангу уй-

ку олдидан яна бир карра аллади, сўнг эгик бошлар устидан чарх уриб ўтиб уй бўғотлари, шафтолининг дилдироқ новдаларига кўнди, жонсарақ тарзда баҳайбат кенгликлар, чексиз осмон томон бош олиб кетди, ҳаял ўтмай улар бағрида эриди, тинди. Инсон умрининг кадрү қийматидан гўё яна бир сабоқ бериб кетди у...

Каттада тоқат қолмади. Чеккадаги уй ортида писиб турган йигитларга имо қилди. Кўкраклариди қизил нишон ялтираётган, йўғонлиги биланча келадиган калтак кўтарган йигитлар қий-чув билан жаноза ўқиётганлар устига ёпирилишди. Мулла илгари ҳам икки бор ўр калтак — сур калтак бўлганди, шовқинни эшитибок жуфтакни ростлади. Ола-ғовур кўпиб, қочган қочиб, йиқилган оёқлар остиди қолиб, устига икки-учта калтак ҳам еб, инқиллаб-синқиллаб тобутдан узоқлашди. Бедапояда тобуту калтакбардорлар қолди. Асокашлар ҳам яқин келишга юраклари бетламай, пана-панадан мўралаб кўйишарди.

— Қани, кўтардик, — деди Катта чеккароққа чиқиб. У умри бино бўлиб ҳали тобутга елка тутмаган, ўликдан кўрқарди. Мўйловлари сабза уриб келадиган йигитчалар тобутни уқувсизларча, гўнг ортилган замбилдай қилиб кўтаришди.

— Мақсуд, бошла, — навбатдаги буйруғини берди Катта.

Тобут ортидан пилдираб келадиган жиккаккина йигит шошиб олдинга ўтди. Чийилдоқ, хийла титроқ товушда бошлади:

Биз бахтли болалар,
Олға борамиз!
Оқ-ойдин келажакка
Албат етамиз!

Тобут кўтарган болалар жўр бўлишди:

Олға борамиз!..
Албат етамиз!..

Гўрков бу оломонни кўрибок аллақайси кавакка уриб кетган экан, мурдани лаҳадга қўйиш ўзларига қолди. Катта чеккага чиқиб, йўл-йўриқ кўрсатиб турди. Гўрга тупроқ тортиларкан, Мақсуд келиб биқинига туртди:

— Бирон нима де, Катта, шуйтиб кўмиб кетавермаймиз-ку.

— Нима дейман?

— Билмасам. Муллани опкелганимизда, «Куръон»дан ўқирди.

— Эсинг жойидами, шундай сиёсий тадбирни бир пул қиларкансан-да. Майли, десам, дея қолай. Ҳай, қулоқ берларинг. Иҳи-им! —

Кўзларини юмиб, бир муддат ўйлади. — Марҳум йўқсиллар курашининг ғалабасини кўролмайд кетди. Майли, гўрингда тинч ёт, биз у кунларга етсак, сени ҳам ёд етамиз. — Назариди нутқи куруқ, бетаъсир чиқаётгандек эди. Худо тилдан бермаган-да, бўлмаса, дилда қанча гап қайнапти. Майли, болалар ҳам маҳтал қолишди, зўр қилиб якунласин энди: — Бутун дунё йўқсиллари, бирлашингиз!

— Омин!

— О-омин!!

Мақсудга эргашиб Катта ҳам беихтиёр қўл очган экан, юзига оборар-обормас шарт туширди.

— Аблаҳ! Янгилик душмани, ёт унсур, қуритвораман сани.

Мурда ҳам қолиб, «гўянда»ни қувиб кетишди...

Эҳ, қанчалар олов эди у! Қайнаган сутдай кўпириб-тошиб юрган пайтлари-да. Рост, сал-пал гўрлиги ҳам бор эди-ю (буни энди, ҳил-ҳил пишганида биляпти), аммо барибир зўр эди! Тавба, умр намунча шошмаса. Мана, ҳозир ўша «гўянда» — Мақсуднинг кенжаси минбарда. Қани, нима деркин?

— Динни қарғайверган билан иш битмайди, оғайнилар. Истаёмизми, йўқми, у асрлар бўйи адабиётимиз, санъатимиз, урф-одатларимизга сингиб кетган. Дин — халқ тарихининг каттакон бўлаги, ахир. Бас, шундай экан, салла деганда, каллани оборавермай, сал ўйлайлик. Мана, сиз ўртоқ лектор, «Куръон»ни роппа-роса бир соат таладингиз. Энди инсоф билан айтинг, уни бирор марта варақлаб кўрганмисиз?

«Гирт думбул-ку бу Мақсуднинг кенжаси!»

— «Куръон»ни... — лектўр қизарди. Қизаргани баробар дағдағга ўтди. — Шарт эмас! Буни, биласанми, буни, — у қўлидаги қоғозларни қайта-қайта силкитди. — Буни Атеистик Марказ тайёрлаган. Ишонмасликка ҳаққинг йўқ!

«Ичим бўл-э, лектўр болам, бор экансан-ку, ана шундай, кесиб-кесиб ташла».

Мен айтдим, бўлди, ишонавер дейсиз-да, а? Тўхтанг, шу ақидангизнинг ўзи дин эмасми? Дин, фақат янги дин! Одамлар Мухаммадга кўр-кўрона эргашгандек, сизнинг ортингиздан ҳам қўйдаи кетаверсинми? Қулоқсизлар бошида таъқиб таёғи ўйнайди, шундайми? Йў-ўқ, энди шошманг. Айтинг, ҳафтада неча кун бор? Ҳа-а, яшанг, еттита, аммо биз ягона сиёсий кун учун албатта жумани танладик. Хўш, нега? Гўё шундай

қилсак, жума намозга борадиганлар камаядигандек туюлди. Бу ҳам кам кўринди. Йўлга милиса чиқариб, Ғиждувонга, намозга кетаётган қари-қартанларни қлубга ҳайдадик. Охиригача ўтирганларга иккитадан совун, ярим килодан шакар ваъда қилдик. Ишонаверинг, улар совуну шакарни олишгач, барибир Ғиждувонга тушиб келишди. Бир пайтлар Қўтайба Бухоро фуқаросини қиличу найза билан мусулмон қилолмагач, ҳийла йўлини тутган экан. Мачитга келиб, пешонаси ер ўпганга дирҳам улашган экан. Энди айтинг, бизга дин олиб келган ўша Қўтайбадан нима фарқимиз бор?

Лектўрнинг кўзлари ерда, дами ичига тушганди.

«Намунча чирсиллайди бу? Ҳозирдан попуғини пасайтириб қўймаса, кўп жойни куйдириб, қул қилади-ёв».

— Уғлим, — деди Катта ўта мулойим қилиб. Шовир-шувурга тўлган залнинг тинчишини бир муддат кутди. — Марказдан келган лектўр олдида биз қарияларни шарманда қилманг. Диннинг... нима эди, а? — зарур сўзни тополмай, партқўмга қаради. У гарангираб турарди, ангармади. — Ҳа-а, диннинг захарлигини биз яхши биламиз. Шундай эмасми? — У энди хиёл олдинга энгашиб, қариялар тўпидан мадад кутди. Пастдан тушунуксиз гўн-филлаш эшитилди. — Ана, кўрдингизми, лектўр болам, бизнинг бо-бойлар сиёсатни тушунишди. — Тошбосар бир гап излаб, жим қолди. Шунди! — Биз, совет бобойлари шондай фаровон замонда шоду хуррам кун кўряпмиз. Бошлиқ сўрасалар, лектўр болам, айтингки, Қудуқ қишлоқда диннинг уруғига аллақачон қирон келган экан, денг. Биздан кунгиллари тўқ бўлсин, сизларни ҳам овора қилиб юрмасинлар, узоқ йўл... Мана бундай ёшларни эса ўзимиз тарбиялаб оламиз. — Юмшоққина қилиб шундоқ деди-ю, хаёлидан эса яшин тезлигида бошқа фикр ўтди: ит бўйинга гавҳар боғласанг, ит ҳам йиғлайди, гавҳар ҳам. Минбарни ким қўйипти санга?.. — Шунақа, ўғлим, энди сиз ҳам ўтира қолинг.

Каттага ўшанда ҳам, ҳозир сандалга тикилиб ўй ўйлаб ётганида ҳам энг алам қилгани шу бўлдики, бу бола совуқ урган кўракдай бир зайлда тиржайиб тураверди. У ўтирар-ўтирмас, гўри қиёматдан олди.

— Анчадан бери сўрамоқчи эдим, амаки, яхши ҳам ўзингиз гап

оқдингиз. Айтинг-чи, диннинг қабристонга нима алоқаси бор? Динни-ку юз фоиз тугатибсиз, нима, қабристонлар ҳам эскилик сарқити, диннинг «думи»ми? Намунча оёқ ости қиласиз?

— Қабристон...нима бўпти унга? — Каттанинг юраги шув этди.

— Ахир қаранг, қўйларингиз қабристондан чиқмайди-ку. Одамлар гапирган экан, «Раис ўз жияним, қўлларингдан келганни қилинлар», депсиз. Шу ростми?

Катта илғаёлмади: залнинг шифти қачон қулади? Одамлар-чи, юқорида нима қилиб юришибди? Лаб-лунжларини йиғиб олишса-чи булар... Сал ўтиб кўз олдини туман қоплади. Аммо калласи тиник, ҳисоб машинасидай аниқ ишларди. Шармандалик, шармандалик!.. Қирқ олти йил элнинг бошида юрди, гапи икки бўлганмас, у ҳаминча ҳақ эди. Ой чиқса ҳам, кун чиқса ҳам унинг бошига чиқарди. Ишқилиб, бундақа хор бўлган жойи йўқ эди. Шу экан-да, бўри қариса, итга кулгу бўларкан! Мисқоллаб йиққан обрўси шунақа, қадоқлаб тўкиларкан-да! Шу итваччага гапириб нима қилардинг, Катта? Қутурган мол эгасини танимас. Қани энди аввалги даврлар бўлсаки, Мақсуд «Ўянда»ни қувгани каби унинг кенжасини ҳам изиллатиб ҳайдаса. Учтагина имзо кифоя қиларди, дунёнинг нариги чеккасига оёғини ерга тегизмай опкетишарди... Эҳ, ўшандай даврлар ҳам ўтди-кетди-я. Энди замон кўтармайди. Замон ҳам ана шу тирмизакка ўхшаб гап билганники. Алҳазар, минг алҳазар!..

Уйга қандоқ етди, эслолмайди. Навбатда туриб, совун, шакар олмақчи эди. Қўл силтаб келаверибди. Утириб-ўтириб энди алам қил-япти. Жўжаҳўрознинг оғзига гап билан уролмаганини эслаб, ўкинди. Айтмайдими, ахир, қўйларимни қайси яйловингда боқай деб? Нима, шудгорга кириб, шўрхок ялайдими булар? Бу яқин берида дашту тўқай қолмаганига аллақанча замонлар бўлган. Бедапоями, маккапоями бўлганида ҳам бир нави эди. Йў-ўқ, улар бор, эрта баҳорда шунча ерга экилди деб қоғоз тўлдирилади-ю кузга келиб... ё кудратингдан!.. Уша ерларда ҳам чаман бўлиб пахта очилади. Нима қилсин, бир пайтлар ўзи дамлаган ош... бугунгилар ўшани сузиб бер-япти, холос. Ишонгани шу, ташландиқ қабристон эди, энди унга ҳам эга чиқиб қолди. Иззатинг битди, тадоригингни кўр, Катта.

Чамалай кетди: залда камида уч

юз одам бор эди-ёв. Кечгача бу гап бутун районга тарқайди. Бир учи Бухорога етади. Билмаган, унинг устидан кулмаган одам қолмайди. Лўлининг чирмандаси ёрилса, шу-да, гардиши маймунларга ўйинчоқ бўлади. Шармандалик, шармандалик!.. Утган кунларидан яқун чиқармоқ учун бир неча сония кифоя қилди. Даҳшатга тушди: бари омонат, бир пулга қиммат! Пуфакдай кўзни ўйнатади-ю, аслида сал имога маҳтал, «пақ» ёрилади. Каттаман деб юраверган экан, бугун мундоқ қараса, бой бўлиб болтаси йўқ, гадой бўлиб халтаси. Шундоқ бўлсин деганмиди у? Нега охир-оқибатини сира ўйлаб кўрмади, нега?..

Бошини кўрпа остига тикди. Юзига сандалнинг иссиқ ҳовури урилиб, куйдирди. Бош-адоғсиз сўроқлар ундан баттар куйдириб, лоҳас қиларди. Наҳот у адашган бўлса? Кўр ҳам ҳассасини бир марта йўқотади-ку, у умр бўйи йўқотиб келган қанақа басир экан?

Катта, одам ўзи дунёга нега келади? Нукул адашмоқ учунми? Фақат кетар олдидангина адашганини биларкан, нима керак эди бунчалар узоқ умр? Кечагина савоб саналган нарса бугун гуноҳи азимга айланса, кимга дод дейсан, кимдан домангир бўласан? Ўзи савоб дегани қайда тугаб, қайдан гуноҳ бошланади? Қўйки, одамнинг умр бўйи ҳаллослаб излагани наҳот охир-оқибат бир парча қора ер-у, рўзи маҳшар қадар чўзилгучи сукунат бўлса? Адашгану адашмаганининг, эгри-ю тўғрининг борар манзили битта бўлгач, савобу гуноҳ чўпчагининг кимга кераги бор? Дунёнинг ўзики шунчалар бе-шафқат қурилган, яна қай юз билан биздан шафқат сўрайди!..

...Ловуллаб ётган чексиз дашт. Қилт этган шабада йўқ, қимирлаган жон кўринмайди. Сап-сарик кум оёқдан бор мадорни сўриб олади, нафасни қайтаради, димоғларни куйдиради... Узоқдан кулба кўринди. Эшику туйнуқлари ланг очик, аллақердан пайдо бўлган шамол ичкарида дайди, эшикни хунук ғийқиллатиб очиб ёпарди. Ажаб, ташқаридан миттигина кўринган кулбанинг ичи кўз илғамас даражада кенг эди. Оппоқ кийинган одамлар бош эгиб, бурчак-бурчакларда жимгина ўтиришипти. Афт-ангорлари эгниларидоғи рўдапо кийимлардек оппоқ, маъносиз эди. Оқ, оппоқ шарпалар... Разм солиб, эшик олдида турганларни таниди. Отаси, онаси, сал нарида хотини. Чақирди, жавоб

бўлмади. Атрофга қаради — нукул таниш-билишлари, қариндош-уруғу, қўни-қўшнилари. У сўнги йўлга кузатган одамларнинг бари шунда эди. Қувонди. Аммо уларнинг бирортаси ҳам гапирмади, бош кўтариб қарамади ҳам. Қўрқди.

— Нега индамайсизлар? Ахир мен — Катта, ўз одамларингизман-ку! Дада, ойи!..

Аллақердан еру кўкни титратиб бир садо келди:

— Бу Фироқ даштида Ажал қасрини макон тутганлар. сенинг жабрингни тортишмоқда. Оллоҳ уларни Унутулиш қийноғига маҳкум этди, мараҳаматини ҳам, ғазабини ҳам дариг тутди улардан. Оллоҳ даргоҳида бундан ортиқ жазо йўқ. Эслайсанми, сен булардан бирини ёлғон-яшиқ билан йўлдан оздиргандинг, яна бирига ҳаром-ҳариш едириб, имондан айиргандинг. Қачонки гуноҳларни ўзингга қайтариб пок бўлишса, Оллоҳга рўпара келишади. Тезроқ кел, бу бегуноҳларни гуноҳларингдан фориғ эт. Ке-эл, ке-эл...

Оғриқ вужудини омбир каби исқанжага олиб, сиқа бошлади. Ихраб юборди...

Боши ҳамон кўрпа остида экан, аъзойи бадани жиққа терга ботибди. Бўғинларини мадор тарк этаётганини сезди. Юраги тобора секинроқ урар, қон томирларида тўхтаб қолгандек эди. Жиҳозлар шаклини йўқота бошлади. Қулоқлари шанғиллаши тинди. Кўз олдида жимирлаётган нурли ҳалқачалар ғойиб бўлди...

Ҳовлини кесиб ўтаётган қўйларнинг бесаранжом тапир-тупури эшитилди-ю, юраги қайта гурсиллаб уриб кетди. Кўз олди тиник тортиди. Кетмай қолганига ишонмагандек, бир мuddат жим ётди. Худое тавба, наҳот паймонаси тўлган бўлса? Асли бу дунё у дунёнинг полизику-я, аммо у, ана шу полизнинг кичик бир сапчаси, ҳали шира олмай туриб, дум бериб кетаверадими? Намунча тез?.. Қайси гуноҳлари учун, ахир? Беайб — парвардигор, гарданида анча-мунча гуноҳ борлиги рост. Аммо нафсиламрини айтганда, у яна ўн чандон зиёдроқ гуноҳ қилиши мумкин эди-ку. У кўрган, билган одамлар гуноҳининг ўндан бири ҳам йўқ-ку унда. Шундай экан, нега у бунчалар бераҳм қийноқларга муносиб кўрилди? Нима, у буткул адашганмиди? Тўғри, у бу ёруғ дунёда УШАнинг қўли билан яратилган неки бўлса, баридан кулди. Ҳатто мўмин куллари устидан худди УШАнинг

ўзи каби ҳукмронлик қилишга уринди. Аммо масҳараомуз жилмайса-да, шаккоклик қилиб нақ Раҳмонлик даъво қилган бўлса-да, барибир, дилининг энг тўрида, овоз ҳам, назар ҳам етмайдиган бир бурчида ҳамиша УША бор эди. Тил — бесуюяк, алдаган бўлиши мумкин, аммо дил УШАни ҳеч қачон сотган эмас, ҳамма нарсани кўрувчи, билувчи наҳот шуни ҳисобга олмайди? Сезиб турибди, хом таррак бўла туриб полизга қўриқчи бўлишга урингани кулгили. Аммо Азал қассомини¹, нақош ҳам соқийси УШАнинг ўзи бўла туриб, Катта деган пачоқ бир бандасига кўра била шундоқ тақдирни раво кўрган экан, унда не гуноҳ? Келиб-келиб энди, кўлидан яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам келмайдиган бир пайтда жазога маҳкум этилишида не маъни бор?..

Шу алфозда ҳовлидан боланинг йиғиси эшитилди.

— Бобо, бобо, — невараси Маллик энди нақ бошида ҳикилларди. Каттанинг юраги орқасига тортди, туришга уринди. Мен ўлсам ҳам шунақа йиғлармикан, деб ўйлади. — Ҳайдаворишди. Кўйларингни қайта қабристонга ёйма, дейишди.

Тамом, бошланди. Энди нима қиласан, Катта? Оқибат шу бўлдимми? Бир ташландиқ мозорни қизганишди. Шу оломонни деб ўзини ўтга-чўққа урган сен ҳам аҳмоқ!

— Шугинами? — Овози негадир хотиржам эди, ўзи ҳам ҳайрон қолди. — Дунёни сув босиптими депман.

— Сур Кўзи қопти.

— Нима?.. Эҳ, падарингга лаънат!

Сапчиб турди.

Сур Кўзи — унинг жони. Утган йили, қишнинг совуқ бир тунда Она қўй уни туғди-ю, ўзи муз қотди. Саҳар мардонлаб кўрага кирган Катта титраб кетди. Кўзи-чоқ Она қўйнинг тарашадай қотган эмчагини зўр бериб сўрарди... Сўйишга қўли бормади. Уйга олиб ўтиб, илиқ кунлар келгунча сигир сути билан боқди. Қўлга ўрганган Сур Кўзи одамдан ҳайиқмас, келиб суйкаланаверарди. Баъзан Катта унинг кўзларига тикилиб, маъно уққандек бўлар, меҳри яна тошарди. Бошқа қўйларга қарамаса қарамас, аммо Сур Кўзини ҳам кун бир эркалатиб, парвардами, чигитми, нонми бермаса, кўнгли жойига тушмасди.

Одамнинг кўнгли ҳам қизиқ-да. Биров итга, биров мушукка, яна биров беданага ишқибоз бўлади. Катта эса ана шу етим кўзини суйиб қолди. Кексайиб, сўққабош бўлганиданми, мартабасидан айрилиб, давраларга қўшилолмай юрганиданми, ҳар қалай, шу Кўзига меҳри бўлакча эди. Бунинг яна бир нозик сабаби бор эдики, бу сабаб хусусида Катта бировга гапириш тугул, якка ўзи қолганда ўйлашга ҳам кўрқарди. Назарида, Сур Кўзи илоҳий бир қудратга эга эди. Гўё кўнглидаги ўзи ҳам, одамлар ҳам ангармайдиган ўйларни шу Кўзи тушунадигандек эди.

Бу галварс шу Кўзини ташлаб келадими?

Ғазаб билан шивирлади.

— Бор, опке!

— Кўрқаман.

— Нимадан кўрқасан? Ҳар кун бориб юрган жойинг...

— Кечқурун ажиналар чиқиб, ўйин қилади.

— Аҳмоқ!.. — Катта ичига титроқ кирганини сездди. Билдирмасликка уринди. — Бор, кўйларга қара, даданг келса, айт, опкесин.

Неварасини чиқарворди-ю, эслади: ўғли қайдан, Уртачўлдан ярим кечада қайтади. Қишда нима кўп, дайдиб кетган ит кўп. Ҳид олишса борми... Оғир кўзғалди.

Келини ошхонада, олдида супра ёзиғли, хамир ёярди. Бир кўнгли айтиб кетмоқчи ҳам бўлди, ниятидан тез қайтди. Нима фойдаси бор, ҳалики бир Кўзи экан, бутун бошли одам кетиб қолай деганидан беҳабар-ку. Нима ёруғлик чиқарди бундан?

Оч-қорамтир булутлар гуррос-гуррос кетиб бораётган сон-саноқсиз қўйлар подаси каби шарққа шиддат билан оқарди. Ҳаво ҳамон заҳар сочарди. Бебош шамол енги, очиқ бўйнидан кириб, боягина терга ботиб-ботиб кетар, суғуриб, олдинга ташлаш жоннинг азоби эди. Тезроқ борай деб тўғри йўл қолиб, шудгор оралаганига афсусланди.

Қабристон ағдариб ташланган қоп-қора далалар ўртасида сарғайиб, дилга ваҳима солиб ястаниб ётарди. Катта сескангандек бўлди. «Уял!», — деди ўз-ўзига. Нима жин урди сени? Унга бурилди. Неварасини ҳам ўзи билан олиб келса бўларкан, ҳартугул икки кишига унча кўрқинчли бўлмасди.

Бироз юриб йўлга чиқди.

Йўл кимсасиз. У ўқдай тўғри, қабристонни тенг иккига бўлиб

ўтади. Дили таскин топгандек бўлди. Бир пайтлар ўзи очган йўл...

...Қишлоқда трактор, юк машиналари тобора кўпаярди. Дашту далаларни тилиб ўтган илонизи сўқмоқлар энди торлик қилаётганди. Катта янги тош йўлни нақ қабристон устидан солди. Унинг даҳрий, замонавий раҳбар эканлигини юқоридагилар ҳам кўриб қўйсин. Қолаверса, худо, нариги дунё йўқ деб қуруқ вайсагандан кўра ана шундай битта амалий иш қилган авло. Қаранглар, одам ўлгач, тупроқ бўлади-қолади, унинг устидан ҳатто йўл солиш мумкин... Катта бунда ўзича яна бир рамзий маъно кўрди: янги ҳаёт ана шундай, трактору машиналар қиёфасида ўтмишни, кечаги кунни босиб-янчиб қишлоққа кириб келади. Унга пешвоз чиқувчилар бошида, шубҳасиз, Катта бўлади!

Вилоятнинг саркотиви, гўрига нур ёғилсин раҳматликнинг, дет-дўмда ўсган, Оврупоча тарбия кўрган одам эди, бир келишида бу ишни маъқуллади. «Одамларимиз ўта қоқоқ, динга берилган. Сиз уларни тарбиялашнинг қудратли қуролини топибсиз. Бу тажрибангизни кенг ёйиш керак».

Кўз очиб юмгунча вилоятдаги тап-тайёр неча ўнлаб йўллар бузилиб, рахти қайта, нақ қабристонлар устидан олинди.

Катта руҳланди. Унинг суяги қотаётган бургут боласи каби тобора баландроққа чиқиб, қанотни кенгроқ ёйгиси келарди.

Кўп ўтмай қабристонга кираверишда, йўлнинг икки томонидан устунлар ўрнатиб, теласидан туташтирди. Қизилга бўяттириб, ёздирди: «Хуш, келибсиз, Сталин номли колхознинг Халқ Қабристонига!» Пастдан, икки томондан даста-даста гуллар чиздирди... Сўнг тикилиб туриб, ўзининг ҳаваси келиб кетди. Мана бунга қабристон деса бўлади! Тобути шундай дарвозадан олиб кирилган марҳум беармон кетади.

Аммо ўзи беҳабар, кўз чиқариб қўйган экан. Саркотиб янаги келишида ёзувларни кўриб, тутақди. «Йўқотинг!», — деди лўнда қилиб.

Йўқотишди.

Аммо саркотиб нега бундай қилди — Катта ўшанда ҳам, кейин ҳам тушунмади. Ахир у яхши ният билан чиздирувди. Ушанда саркотиб қўллаганида, ҳозир қабристон бундай ваҳимали ҳувуллаб ётмасди.

Ичкари киришга юраги бетламай тўхтади. Мана у, неча мар-

¹ қассом — яратувчи.

талаб ташвишу қайғуларига сабаб бўлган қабристон, оёқлари остида улкан тарғил мушук каби чўзилиб ётибди. Ачимсиқ тер исини эслатадиган ҳид қовжироқ юлғун, ажриқ, янтоқ, шўра, пашша-кўнмас, туятовонларнинг сархуш этувчи ўткир бўйлари билан қоршиб, димоғини гип бўғди. Хув этак тарафда найза бўйи ўсиб, қурган қамишлар ваҳимали шовуллар, синиб кетгудай бир муддат дув эгилиб, сўнг қоматларини қайта тиклашар, бошдаги бўлиқ, оппоқ попуклари нимаси биландир Сур Қўзини эслатарди. Тикилиброқ қараганди, қуюқ қамишлар оралаб биров чиқиб келадигандек бўлаверди. Кўзларини олиб қочди. Узимни қўлга олиб, ваҳимани енгай дедими, қабристон ёқалаб аста юрди.

Дурустроқ эслаб кўрса, ҳар сафар йўли шу ёққа тушганида ва ё бирор сабаб бўлиб уни эсланида, ички бир ҳадикдан титрар экан. Айниқса, ёш қайтгач... Узи-га қолса эди, кўзи очиқ экан, бу ерга қадам босмасди. Тупроғи оғирми-ей, келиб-кетгач, бир неча кунгача ўзини ўнгаролмай юради. Аммо... тўхта, Сур Қўзининг сурувдан айрилиб қолиши мени бу ерга келтириш учун Яратганнинг ўзи атай ўйлаб топган баҳона-ю сабаб эмасмикан? Ҳа-я, унинг инонихтиёридан ташқари қўлингга ҳатто тикон ҳам кирмайди-ку. Тақдирда борини кўриш бандасининг манглайида азалдан хатлангани рост экан-да...

Ана, ўртада баҳайбат сада, унинг остида уч болорли уйча келадиган мақбара — Пири Евғоч мақбараси. Айтишларича, унинг йигитлари мўр-малахдай бостириб келадиган ёв лашқарини кўриб, тум-тарақай қочган экан. Майдонда ёлғиз Евғоч қолибди... У йиқиларкан, «Мени ёв эмас, ўз элим ўлдирди», деб бўзлаган экан. Яна айтишларича, йигитлари қайтган кун у оёққа туриб, ёвга қирон соларкан.

Турган-битгани афсона!

Шунга ишонадиганлар ҳам топилади. Аллақаерлардан келиб, сажда қилиб, жонлиқ сўйиб, қон чиқариб кетишади. Сада шохларида ранго-ранг аламлар ҳилпирайди. Бефарзандлар тирноқ тилаб, хасталар дармон сўраб, муродига етганлар шукрона айтарга келади. Катта бир пайтлар шунақа зиёратчилар билан хўп олишганди. Фойдаси бўлмади. Алам қилганидан бир кун учта йигитни эргаштириб келди-да, мақбарани ағдарилганга ту-

тинди. Керка билан уришди, ойболта билан чопишди — мусулмони ғиштлар миқ этмади. Тушгача уриниб, беш-олти ғиштни увоқлаб зўрға олишди. Ушанда биров етказганми, дадаси ҳаллослаб келиб, мақбарани қучоқлаб олганди.

— Чопсанг, мени чоп, кофир!..

Катта сўкиниб-сўкиниб, йигитларини олиб кетганди.

Кейинча бу мақбара олдига ота-ўғил яна келишди. Бу сафар қаттол ёв бўлиб эмас, бир-бирларига далда бериб, баҳамжиҳат келишди.

Бир мажлисдан Катта ҳид олиб қайтди: кимнинг уйдан эски китоблар чиқса, Сибир бўлар экан. Уларнинг уйда ҳам табиб бобосидан қолган бир сандиқ китоб бўларди. Ушаларни ўқиб, дадаси ҳам дуппа-дуруст табиб бўлиб қолган эди. Аввал ўғлига тихирлик қилиб туди. Йўқ, кейин гоҳ у ердан, гоҳ бу ердан китоб билан қўлга тушиб қамалаётганларни эшитгач, кўнди. Икковлон қанорқопни тўлдириб эшакка ортишди.

Амири қовун тилимидай энсиз букри ойнинг симобранг нури атрофни ғира-шира ёритган. Қабристон ойдин тушлар кўриб мудрарди. Катта Пири Евғоч мақбараси бақувдан ерга кетмон урди. Ёш, бақивнат эди, дадаси мақбара пойига чўккалаб, дуойи фотиҳа қилгунича дурустгина ўра очди. Зах, қоронғи чуқурга оғир, қалин китоблар тапирлаб тушди. Сўнг қабристон узра сокинлик инди. Катта ўра оғзига сўнги кетмон тупроқни тортаркан, дадаси мук тушди-ю, хўнграб юборди.

— Бизни китоб уради, болам, бу жониворларнинг уволи тутади, кўнглимга солди, Пири Евғоч кечирмайди бизни, болам!

Катта мийиғида кулиб қўйганди. Йўқ, дадаси билиб айтган экан: бир ҳафтанинг нари-берисиде ҳар иккиси оёқдан қолди. Икковлон уйнинг икки бурчида гоҳ шифтга қараб, гоҳ бир-бирларига тикилиб, қирқ кун ётишди. Не-не беморларни оёққа турғизган табиб бугун ўзию ўғли дардига даво топишдан ожиз эди. Дорию дармон битилган жилд-жилд китоблар қабристонда, қора ер қаърида ётарди.

Дадасининг кечасию кундузи пичирлаб: «Уғлимни дарддан халос эт, унда гуноҳ йўқ, не ғазабинг бўлса, менинг бошимга сол», деб қилган илтижолари ижобат бўлди. У оёққа турдию дадаси бандаликни бажо келтирди.

Шу-шу Катта қабристон деса, лабига учуқ тошарди. Атрофдагилар дилига ваҳима солиб юрган йигитнинг бу туйғуни тан олиши оғир эди. Шу қўрқувга қасдма-қасд, озурда дилига ором топиш илинжида имкон топди дегунча қабристон устидан кулишга уринарди. Аммо ҳар сафар қўрқуви ошса ошардики, асло камаймасди.

Уша қўрқув сабаб, ана, ҳали-замон қоронғи тушади-ю, у эса ҳамон қабристонга киролмай, гир айланиб юрибди.

Пири Евғоч мақбарасига илинжли боқди. Дилга ҳадик солувчи жимлик... Мақбара атрофида ғуж бўлган қўтир сағана-ю тупроқ тепалар қабристон чеккаларига томон сийраклашиб келарди. «Угайлар», — кўнглидан ўтказди у чеккада, қисиниб-қимтиниб тургандек туюлувчи тепачаларга қараб. Улар бу ерга кейинча, теvarак-атрофдаги қабристонлардан кўчириб келтирилган. Назарида, ҳозир уларнинг ҳар биридан оппоқ кафанга ўранган мурдалар чиқиб келиб, гирибонидан оладигандек туюлди. Қўли беихтиёр бўзига борди, уялиб, ёқасини тузатган бўлиб, қайта туширди. Хаёлан ўзини оқлашга, овуттишга тутинди. «Ҳеч гап бўлганмас, ҳеч нармасин... Менинг ўрнимда ким бўлмасин, шундай қилган бўларди. Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ...»

Ушанда пахта майдонларини машина теримига мослаб кенгайтиринглар деган кўрсатма бўлувди. Аввалига пайкаллардан тўтлар кетди. Сўнг катта-кичик тўқайлар тугатилди. Ҳар жой-ҳар жойда қишлоқчалар бўларди. Хутор системаси деб улар ҳам қурилди. Уша йили қишлоқлар ўрнида шунақа ҳам пахта бўлдики, терган билан тугамасди. Сўнг навбат мазорларга келди. Қишлоқларки марказлашгач, хилхоналар ҳам бир жойда бўлгани маъқул. Яхши-да, ўликлар бари бир жойда, аҳил яшашади. Шундай деб қўрқувни ҳазил билан енгмоқчи бўлди у. Ва алам билан ўйлади: илоё боши тошдан бўлсин шу пахтанинг, тириклар тугул ўликларни ҳам бемаранжом қилди.

Бульдозер кавшини мазорга тўғрилар-тўғриламас, тўрт-беш қария пайдо бўлиб, унинг йўлида ўтириб олишди. Катта уларга тўшунтирди — бўлмади. Алдаб-сулдади — кўнишмади. Ялинди — тош қотишди. Дўқ-пўписага ўтвди — юмшашди.

— Яхши, — деди улардан бири. — Фақат рухсат бер, устухон-

ларни йиғиб, қайта кўмамиз.

— Бажонидил!.. Смонбой, кўн-кангни тириллат, ука, омбордан бешта қоп опке.

Бульдозер тупроқни суриб кетди. Қоп кўтарганлар изма-из юриб суяк терди. Суяклар оппоқ, мўрт, баъзиларини сал қаттиқроқ ушласанг, кумдай тўкилиб кетади. Уч-тўртта бобойдан бўлак кимга ҳам керак эди шу суяклар, деб ўйлаганди. Йўқ, кўмаётганда умрида бировнинг ўлик-тириклиги билан иши бўлмаганлар ҳам мозор бошига ёпирилиб келди. Суяклар аралаш-қуралаш — қўл, оёқ, қовурға, умуртқа, чаноқ суякларини... Қайси кимга тегишли-ю, унинг қачон туғилиб, қачон кўз юмганлиги, қанақа одам бўлганлигини Яратганнинг ўзи ҳам унутворгану тўпланганларнинг бўғиқ йиғию ваҳимали шивир-шивирларига бало борми? Мулла у томонга қўрқа-писа қараб қўйиб, тиловат бошлади. Катта индамади. Ҳозир энг муҳими — ер яхлит бўлсин, кенгайсин! Эрта-индин йиғим тугаганда барини шудгор қилиб ташлайди-да, молалаб, шўрини ювади.

Қизиқ, мозорнинг ўрни ҳам шўрмикан?

Ҳамма бало эртасига, райком бюросида бўлди. Йиғим авжида одамларни ишдан қолдириб, эскилик сарқитлари билан банд қилгани, кунлик нормани бажармагани-ю, атеистик тарбия ишига жиддий путур етказгани учун уни хумордан чиққунча калтаклашди. Ялингудек бўлиб зўрға қутилди.

— Одамларга суяк эмас, пахта тердириг, — деб маслаҳат беришди унга.

Катта ўйдан дили ўйилиб қабристонни айланиб чиқди. Сур Қўзи кўринмади. Товуш берди. Қамишлар шов-шувидан бўлак садо йўқ. Умидсизланди. Қишнинг бебаракани аллақачон тугаб, ўрнини тунга бўшатиб берган, қоронғилик қуюқлашгандан қуюқлашарди. Қабристон энди чинакамига қўрқинч тус олганди. Катта қўрқуву совуқдан қўнишиб, пахталигига дурустроқ ўранмоқчи бўлди. Пахталиги енгил тортиб, юпқалашгандек эди — ғозини сезмади. Қайтайми, деб хаёл қилди. Шу аснода қулоғига эшитилар-эшитилмас сас келди. Вужудини қулоқ қилиб тутди: «Бе-е-е...» Қўзи, Сур Қўзи! У бор, шу ерда у! Товуш қабристон ўртасидан, Пири Евғоч мақбараси тарафдан келарди. Қувончдан бир лаҳза қўрқувни унутди. Ичкарига уч-

тўрт қадам ташлади-ю, мункиди. Тупроқ уюмига қоқинган экан. «Угай!.. Угай қабр!» Даҳшатдан муз қотди. Шошиб изига қайтди. Йўлга умидвор тикилди. Йилт этган ёруғ кўринмасди. Негадир Сур Қўзининг товуши тинганди. Йўлдан нари бориб, бери келиб қанча чақирмасин, қайта ун бермади у.

Ноилож йўл чеккасидаги тўнкага чўкди. Боя кетаверса бўларкан. Энди, унинг товушини эшитиб, қандоқ ташлаб кетади? Аммо ичкарига кириб олиб ҳам чиқолмайди. Нима қилсин?.. Бу туришда музлаб, остидаги тўнкага айланиши ҳеч гапмас. У туриб, юра бошлади. Баттар совқотди. Совуқ нақ суягига етиб борганди. Ортиқ чидолмади. Бир бошга — бир ўлим! Ютса, шу гўристон ютсин! Кўзни чирт юмди-ю, умрида илк бор «бисмиллоҳир раҳмонир-раҳим» деб астойдил пичирлаб, қадам босди. Назарида аллақачон қабристонга етган, унда юриб борар, аммо қабристон охирлай демасди. Кўзини очиб, атрофга қарашга ҳам қўрқди-ю, қадамини тезлатди.

Ҳеч нарса эмас! Ҳеч нарса эмас! Мана, у қабристонда кетиб боряпти. Бунда ҳам оёқлари остида тупроқ, ўша оддий тупроқ. Фақат фалокат босиб дўнгларга қоқинмаса бўлгани. Дўнглар остида нималар борлигини ўйламаслик керак, ҳа-а... ўликлар... китоблар... айтдим-ку ахир, ўйлама, қани такрорла: ҳеч нарса йўқ, ҳеч нарса йўқ, шунчаки тупроқ, тупроқ, тупроқ... бисмиллоҳир раҳмонир-раҳим, бисмиллоҳир...

Орқада алланарса шитирлади. Кимдир юриб келаётгандек, ҳализамон етиб келиб, оппоқ, совуқ кафтини елкасига қўядигандек бўлди. Елкалари бижирлаб, юқорига нақ икки қарич кўтарилди, боши гўдак муштидай кичрайиб, елкалари орасида қолиб кетди. Муз қотган энсасига совуқ тер тепди. Тўхтади. Бурилиб қарашга қўрқди. Кутди. Назарида жуда узо-оқ кутди. Шарпа қайта эшитилмади. Яна юрди. Аммо энди сохта дадиллигидан асар ҳам қолмаганди. Шу аснода оёқлари остида алланарса қирсиллади... Ўпкаси оғзига келиб, шоша-пиша ўзини орқа олди. Кўзларини йириб тикилди. Шох, қуруқ шох экан.

Туф-ф! Минг лаънат сенга!

Тани бир муддат уяту аламдан чатнаган ҳарорат билан ёнди-ю, тез совиди. Иситма билан абгор жисмини гўё руҳ ҳам тарк этди. Дили фавқулудда хотиржам

эди. Энди на совуқни туйди, на қўрқди. Атрофга қаради. Бийдай дала. Зим-зиё. Қабристон узоқ-узоқларда қолган шекилли, кўзга чалинмас, қамишлар шовури эшитилмасди. Хўрлиги келди. Ажабки, ортга қайтмади... қайтолмади. Алланарсанинг илинжида яна илгарилади. Олдинда қаққайган бир қора кўрингач, дадиллашди, қадамини тезлатди. Етиб келиб кўрдик, дала ўртасида қаққайган қора афтодаҳол қаровсиз кўриқчи экан. Ҳода бир томонга қийшайган, кўриқчи эгнидаги чопоннинг пахталари тўкилиб ётар, бошидаги телпаги қийшайиб юзини ёпган эди. Атрофда бийдай даладан-да беҳудуд, қуюқ тундан-да маҳзунроқ илоҳий бир сукунат...

Катта кўриқчини қучоқлаганча хўнграб юборди.

Усмон Қўчқор

Ҳамал боғларида сумбула оқи

Кенжа Ботир

Бу шундайин соҳир боғ эмиш,
Чиқолмайди бир кирган одам.
Оғочи бор — шохлари кумуш,
Япроқлари нуқул тиллодан.

Боғда ўсар забаржад гуллар,
Бу боғдан бир гул узмоқ душвор...
Қайлардадир қаноти тилла,
Тумшуклари олмос бир қуш бор.

Шу қуш ҳар тун бул салтанатнинг
Оромини бузиб кетади.
Ҳар тун ўша тилло дарахтнинг
Бир япроғин узиб кетади.

Биринчи тун тонггача роса
Пойлаб чиқмиш энг катта акам.
Тонгда келиб отам санаса,
Ул дарахтнинг бир япроғи кам.

Иккинчи тун ўртанча акам —
Ғафлат босиб қолганда чоғи —
Тонгда келиб санаса отам,
Дарахтнинг йўқ боз бир япроғи.

Катта акам бепарво, беғам.
Ўртанча ҳам бўшанг, ҳалимдир.
Рухсат беринг менга, жон отам.
Ота, энди менинг галимдир,

Жимжилоғим кесиб юрмайн,
Кўкрагимни кесиб туз жойлай.
Бу ялдо тун, бу қоп-қора тун,
Отажон, мен дарахтни пойлай.

Хизмат қилдим нега ва кимга,
Ким учундир энди хизматим?...
Девлар кириб чиқар тушимга,
Осон кечмас чоғи қисматим.

Ким узмоқда тилло япроғини,
Жисму жоним яро қилиб ман —
Қўриқлайин бу кеча боғни,
Кўкрагимни тилиб-тилиб ман...

Ғафлатда қолдим мен, кўклам боғига
Бостириб кирмишдир хазон сипоҳи.
Бир чора бормикан ҳижрон доғига,
Ҳамал боғларида сумбула оқи...

Абадий туюлган эди муҳаббат,
Абадий туюлган эди уйғониш.
Қаердан бостириб келди бу ғафлат,
Ёнишлар абасдир, ёнишлар... ёниш...

Бемаврид хазондан кетмадим қочиб,
Бемаврид хазонга юзма-юз турдим.
Мен сенинг бошингдан тиллолар сочиб,
Пойингдан сарғайиб хазон супурдим.

Юракдан қалтираб чиққан атиргул
Тикони бағримга тигдай ботарди.
Бу иплар риштаи ишқ эмас буткул,
Узилган мезондек титраб ётарди.

Бу хазон боғларнинг недир гуноҳи,
Бу шундоқ хазонким, баёни йўқдир.
Ҳамал боғларида сумбула оқи,
Бу оқ, бу фарёднинг поёни йўқдир...

Бу диёрнинг қуёши қаттол,
Бунда жаннат бўйи уфурмас.
Олма бўлса, бу ерда ҳатто
Карсиллатиб емоқ қуфурмас.

Бу ерларда бемалол ғамнинг
Дийдорига тўймоқлик мумкин.
Ярасига ҳар бир одамнинг
Қирқ пуд пахта қўймоқлик мумкин.

Бу ер ростдан ҳам Ватан бўлса,
Ажратолмай ёлғондан ҳақни,
Гар қирилиб кетмаган бўлса,
Севмоқ мумкин бу ерда халқни.

Палангдара

Муҳаммад Раҳмонга

Ўқ янграйди. Қайтар акс садо
Тоғнинг ваҳшат дараларидан...
Йўлбарс борар судралиб беҳол,
Қон оқади яраларидан.

Ғор оғзига етади охир.
Ғор оғзида мунғаяр ғариб.
Яраларин ялайди бир-бир
Байроқ каби тилин чиқариб.

Йўлбарс ногоҳ ғазабга келар,
Икки кўзи тўлганча қонга —
Сўнг бор тубанликка тикилар,
Сўнг бор назар ташлар осмонга.

Бургут — боши солиниб, пурғам,
Термулади зирва учидан.
Йўлбарс боқар, ер ҳам, фалак ҳам
Ениб ётар олов ичида.

Узоқ ўкиради дамодам,
Сўнг ўрнидан туриб кетади.
Юз ўгириб ёруғ дунёдан,
Қора ғорга кириб кетади.

Тоғу тошни қоплайди сукут,
Ой булутга ўраниб чиқар.
Еш тўкади юлдузлар беқут,
То тонггача эмраниб чиқар.

Тонгга яқин ёға бошлар қор
Кўмиб ойни, кўмиб юлдузни.
Лекин кўма олмайди зинҳор
Йўлбарс ўтмиш ул қонли изни.

Ғордан қони оқар яранинг,
Дара қизил қорларга тўлган...
Паланги йўқ Палангдаранинг,
Паланглари ғорларда ўлган.

* * *

Шоҳлар сенга бермас эркинлик,
Хурлик бермас сенга жамият.
Ўзинг хурлик сари юргин тик,
Ўз-ўзингга бўлгил ҳамият.

Найза қилгил нигоҳларингни,
Сўзларингни қайроқ қилиб юр.
Унут савоб-ғуноҳларингни,
Дардларингни байроқ қилиб юр.

Шивирлама сиригни ойга,
Оллоҳ билсин танҳо сиригни.
Нақ оломон сиғинган жойга
Бориб тиккил жанг чодирингни.

Ўзинг навкар, кўрқма зиёда,
Ўзинг сардор, зўрдан зўр-да — сан.
Қуллик деган маҳшар саҳрода
Хурлик деган қайсар ўрдасан.

Илтижо

Ҳаловатим, менга ижозат,
Босиб келар ҳаросат мени.
Толиқтирди мени риёзат,
Тамом қилди сиёсат мени.

Ҳар нигоҳда кўрмоқчийдим бахт,
Ҳар бир ёдда ёрқин бир хотир,
Ёлғон экан бу шиддат, бу шаҳд,
Ҳар томоним ваҳму хавотир.

Ҳайрон термулардим қулларга,
Шуурни Тонг юлдузи туртди.
Кўрмадим ҳеч мундоқ гулларга
Ва кулларга кўмилган юртни.

Тангрим, шукр кунингга — берган,
Елдай кезиб юрдим дунёда.
Бахтлиман деб кўксига урган
Бадбахтларни кўрдим дунёда.

Ҳар бахтлининг изин кўзга сурт,
Этагини йиғлаб ўп экан.
Дунёда бу юртдан бахтли юрт,
Бундан бахтли қавм кўп экан.

Шамолларда синган ҳар гулнинг
Бошин силамоққа ярайман.
Лекин тупроқ бўлган бу элнинг
Кўзларига қандоқ қарайман?

Кўк инсондан ўч оларида
Юлдузларни қилармиш таъқиб.
Бу диёрнинг кечаларида
Юлдуз тушлар муттасил оқиб.

Тангрим, етар юлдуз отғонинг,
Еру кўкни селу сурон қил.
Бас элнинг хоктуруб ётғони,
Турғаз уни энди, Турон қил.

БАҲОДИР МУРОД АЛИ КЎКТЎНЛИКЛАР

Қисса

Мен ушбуни қоралаб бўлганимда, Сорокин Владимир Николаевич хонасига чақириб қолди*. Кирсам ўзи якка, олдида Асқар қўрбошининг талофатлари йиғилган қоғозлар. Тўғриси айтмоғим керакки, Владимир Николаевичда бекни сўроқ қилгандан кейин ўзгариш юз берди. Аввалгидай чақчақлашиб, суҳбатлашиб ўтиришлар йўқ. Ўзини четга олади, одамовими-ей, умуман тушуниш қийин. Касал десанг касалга ўхшамайди.

— Жалолиддин, келдингизми? Қани, марҳамат, курсига чўкинг.

Мен ўтирдим. Ҳамон унинг юз-кўзларида шу пайтгача сезилмаган бегоналик.

— Асқаралибек ҳақида қандай фикрдасиз? Келиб чиқиши ҳунарманд оиласидан экан. Ўзи қанақа одам?

— Қанақа бўларди, ўлгудек қўпол, бешафқат. Ҳеч кимни аямайдиган, ўзингизни ҳам хабарингиз бор, ҳатто хотини Нисорани ҳам ўзи отиб ташлаган. Бу одамдан яхшилик чиқишига кўзим етмайди. Уни фақат улусни тўплаб шулар олдида отиш керак.

— Сиз ҳам бешафқатликда ундан қолишмаяпсиз, Жалолиддин. Биз қизил армиянинг солдатларидан шафқатлилик, инсонпарварлик талаб этилади. Ҳар ҳолда бизни босмачилардан фарқимиз бўлиши керак. Улар отса, биз отсак одам қоладими?

Бу гап менга анча оғир ботди, лекин чидадим.

— Гапингиз тўғри, Владимир Николаевич, биз душманга шафқат қилаверсак янги ҳокимиятни қачон ўрнатамиз?

— Ҳокимият ўрнатилиб бўлган. Булар барибир узоққа бормайди. Қўлга олинганлардан ҳокимиятни тиклашда фойдаланиш лозим. Кеча Асқаралибекни сўроққа олиб чиқишмади. Бугун эса сиз сўроқ қиласиз. Уйлайманки, урдасидан чиқасиз.

Менга шундай ишонч билдиришганидан қувондим. Кимсан Асқаралибекдай қўрбоши билан савол-жавоб қилиш ҳар кимга-да, насиб этавермайди.

— Иложи борича, кўнгилдагидек мунозара ўтказаман деб, сизни ишонтираман.

— Шошилманг, Жалолиддин. Танангизга чуқур ўйланг. Бу оддий сўроқ эмас. Сиз у билан келишишингиз даркор. Кеча мен Ўрдадагилар билан кенгашганман, бугун мана бу пакетни бериб юборишибди, — дея ғаладонидан жигарранг қоғоз халта чиқарди. — Шунга кўз югуртириб қайтариб беринг.

Мен қоғозни олиб, шошиб танишиб чиқдим. У ерда нималар баён этилганлиги мени шу қадар лол қолдирдики, асти қўяверасиз, ақл бовар қилмайди, тушга кириши ҳам маҳол. Маълумотлардан унча-мунча хабардор эрсам-да, нимага асқотишини билмасдим. Энди барчаси ойдинлашиб, Асқаралибек билан нима хусусда гаплашишимиз аниқ-равшан намоён бўлди. Қоғозни халтага солиб Владимир Николаевичга узатдим.

— Ҳаммасини тушундим.

— Бизга Асқаралибекдан кўра Шомирзабек билан Исмоил қўрбоши муҳимроқ. Шуни назарда тутинг, Асқаралибекнинг тўлада эканлиги, орамиздаги суҳбатлар, пакет, қўйингки, ҳамма-ҳаммаси сирлигича қолиши

* Давоми. Боши ўтган сонда.

шарт. Акс ҳолда оқибати ёмон кўчади. Кенгашда эҳтиёт бўлинг, тойиб кетиб, ишнинг пачавасини чиқариб юборманг.

— Албатта, албатта. Ўзингизга ишонгандай ишонаве-ринг.

— Ҳозир ўзимгаям ишончим йўқ, — деди кулгига олиб Владимир Николаевич. — Шунингизга олганнингиз хусусида тилхат беринг.

Жудолик

У тонг саҳар уйғонди, кўрган туши илиқ кайфият зоҳирлади. Бунинг устига, кечаси сўроққа олиб чиқишлари пайсал топди. Балки руҳиятидаги тетиклик ана шу пайсал топанг савол-жавоблардандир? Шодлик ва қайғунинг аралаш келавергани уни шу қадар чарчатган эдики, озгина хурсандчиликдан ҳам чўчийдиган, оқибатини сабрсизлик билан кутадиган ҳолга етган. Хаёлини яна кўпдан-кўп туманли воқеалар қуршаб, равшан дилини хуфтонга айлантира бошлади. Узини алаҳситмоқ учун сомонга ёнбошлаб, «Ал-Ихлос» сурасини қирқ марта такрорлаб кўзини юмди, шояд ухлаб турса барчасини унутар. Нега шу кунларда дуои фотиҳага суяниб, мутаассибликни ўзига эп кўряпти? Инсон бу дунёдан тополмаганини дуодан топади? Ёки иложсизликдан дуога суянади? Не-не подшоҳи аъламлардан тортиб ўғриу казобларгача умрининг охирига бориб саждага бош қўядилар, ибодатга юкинадилар. Уғрининг қаригани сўфига, ғарнинг қаригани отинга айланишида не ҳикмат бор? Инсон боласининг туғилиши ўзи гуноҳга қараб ташланган қадамми? У улғайган сайин гуноҳга қараб кириб бораверади. Биров ўзининг гуноҳдан холи эмаслигини эртароқ, биров кечроқ англаб, қайтишга юзланади. Кимки буни эртароқ англаб чин дилдан покланишга интилса, тезроқ ўлади. Яхшига кун йўқ, ёмонга улим дегани шудир-да. Мабодо, бу йўриққа тушмай қайсарлик билан қилмишларини яна давом этказаверса, унга ҳам ёки дард-андух бериб, ўзининг нималарга қодирлигига ишорат этади. Демак, одамзот англамагунча қумурсқалардай ивирсиб ўзини ўқдан-чўққа уриб юраверади. Демак, англашнинг ўзи ўлим, ўлим ҳаққа етишири. Нега ақли вақтлроқ кирган бандаларни олло-таоло дорилбақога жўнатишга шошади, ҳукми олийни сал пайсалга солса ҳақи кетармикан? Ёки бандаларнинг яхши одамга сиғиниб қолишларидан кўрқадими, сиғинишга ўзига шерик чиқишини хохламайди, ўзи яратган одамни ўзи кўролмайдими? Ёинки ўша етишган одам одамлигига, хом сут эмган банда эканлигига боришлигини, унга сиғиниш бефойдалигини билармикан, қачонлардир хато қилиб бошқа бандаларнинг кўнглига лат егизиб қўйишни истамас. Ва бу бандаларнинг қанчадан-қанча умри оворай-сарсонликда кечишига барҳам беради.

Уни ҳам Нисорадан, ўғли Умаралибекдан айириб, отасини тузалмас дардга гирифтор этиб, пешонасига туғмас хотинни битиб, камига қуёш нури тушмайдиган ушбу тўлага қамаб, ўзини танитмоқчими? Дунёга ҳирс қўйган одамнинг аҳволи шундан бошқа эмас демоқчими? Ҳа, ҳақиқатан шу, қачонлардир тавбасига таяниши керак эди, таянпти. У ҳам дунё неъматларидан кўз юмди, чунки бошқа чоранинг ўзи йўқ. Фақат ҳали буй кўрсатмаган, албатта кўрсатиши лозим бўлган бир йўл бор — дорилбақо!

Сурув у ётган тўланинг устидан ўта бошлади. Туёқларнинг дуқури тўланинг ичини тутди, гўё қўйлар тепа-

да эмас, унинг нақд миясида, топтаб ўтаётгандай гуриллади. Ногаҳон бир қўйнинг орқа оёғи мўрига ёпилган эски кигизни тешиб, четан орасига кириб қолди. Қўй дарҳол типирчилаб маъради, оёғини бир амаллаб чиқарди-ю, шериклари томон кетди. Қўйнинг оёғи ўрнидан бир парча тешик нишона қолди. Тешикдан илк бора қуёш нури тушди, ҳаво очилибди. Бу нур қандай нур? Уша дорилбақога боришликка далолатми? Ким билади, буларнинг барини ўзи билади... Унга қолганда нега шошилди экан, ақлини бунчалар тез киритмаса, кўзларини мошдек очмаса? Узини бирданга намоён қилиб қўйди-ку! Айрилиқлар ёппасига келди-ю...

Бу йилги баҳорда ёғингарчилик деярли бўлмади, қурғоқчилик, қир-адирларда чорвага ўт ўсмади, ҳаммаёқ қовжираган. Бутун йигитлари билан Қизилунгурнинг ичкарисидан паноҳ топишганди. Зарвараққа келишини бировга билдирмаган. Ун бир киши йўлга чиқишди. Аслида ўн иккита эди. Қирғийнинг боласи энам оғир ётибди, хабар олиб келай деб, уйига кетганди. Қишлоққа киришганда ҳаммаёқ сув қўйгандай жимжит, худди одамлар итларнинг оғзини тикиб, отларининг оғзини танғиб қўйгандек. Бу сукунат беқда иштибоҳ уйғотганки, ёғиларнинг келмаслиги хусусида аниқ маълумотларга қарамай чор-атрофга йигитларини тарқатди. Уларга эрталабгача ухламаслиқни тайинлаб, уйга қараб юрди. Ҳали уйга етмаёқ қўшнингнинг дарвозасидан бир паранжи ёпинган аёл унга қараб йўлга тушди. Қоронғи бўлишига қарамасдан, қадам босишдан билдики, Нисора. Уғлини тез-тез кўриб кетишини билганлиги боис, эътибор бермади. Аммо кўнглидан бир нарса гимирлаб ўтди: кун кеч бўлиб қолган бўлса-ю, нечун қоронғида йўлга тушди, яна бир ўзи. У рўпарасига етгач, сўрамоқчи эди-ю, иззат нафси изн бермади. Нисора-да, лом-мим демай қирғий йўлига бурилди.

Уйга кириб боргач, хотини хуштавоъзелик билан қаршилади. Умаралибекни отасининг олдидан олиб чиқиб кўриштиради. Қўлга сув берилиб дастурхон ёзилаётган паллада уйга йўталиқираб отаси кирди.

Улар опаси ўлгандан кейин камдан-кам бир дастурхон атрофида ўтиришар, ўтиришган тақдирда-да, бирор дақиқа ҳадикдан холи эмасди. Шу бугун анчайин хотиржамдек, отаси билан бемалол суҳбатлашиб ўтирадигандек эди.

Эрка ўстирган ўғлини қайтариб олишга қурби етмай қолган отаси ҳар бир гапини илтимос оҳангида айтардики, бундан Асқаралибек олдинга зиғирдеккина хижолат торган. Бундаини муомала такрорланавергач, унда кўникма ва кейинчалик бефарқлик пайдо бўлди. Оқибатда кўпдан-кўп насихатлар сув ичмади, гаплар эгасини топмади, буюрилган ишлар бажарилмади. Отаси сўзи синишини сезгач, ўзини тортиди. Гап сўралса жавоб беради-ю, ўзи гапирмайди. Негадир у бу сафар овқатланиб бўлгунга қадар босиқ, чертиб-чертиб сўзланди.

— Уғлим, сени бу йўлдан қайт демайман. Аммо қилаётган ишларинг рисоладан анча нари. Биламан, сен ўзинг одамларга зиён-заҳмат етказишни сира-сира истамайсан, уларга ёмонликни соғинмайсан. Йигитларинг эса сен ўйлаганчалик эмаслар. Садриддин чўлоқнинг кизини қайсидир жийрон қашқа минган йигитнинг номусига тегибди. Шу инсофданми, шу мусулмонликка муносибми, камига ўзини карвонсаройнинг пештоқига осиб кетибди. Мен Туманбоғ томонга юмуш билан кетган эдим. Келсам бечора чўзилиб, чўлоқ оёғи ҳам ерга тегиб қолибди. Биров олиб қўяйлик деса, қоровул турган йигит унамасмиш, сўнгра ўзим бориб олдим.

Менга ҳам анча дағдаға қилди. Гўё Садриддин ёғийларга хабар етказиб турармиш. Узинг ўйла, чўлоқ, отуловга бировнинг кўмагисиз минолмаса, қанақасига гап етказоди? Суриштирсам, сен буйруқ берган эмишсан, йиғилганлар олдида изза тортдим, суриштирганимга пушаймонлар едим. Худди сенга ўзим тайинлаганман-у, ўлгач, ўзим ажратиб олишга чиққандай бўлдим. Ҳеч бўлмаганда сен одамларнинг дилига озор беришдан тийинсанг бўларди. Шундоқ ҳам кўп одамларнинг ёстиғи қуриди. Ҳеч маҳал ёмонликни ёмонлик билан даф қилиб бўладими, бу одамларда нафрат уйғотмайдими. Улар сенга ўхшаган қўрбошилари нечасини ўтказишди. «Умаралибекдан ҳам шунчалик жабр кўрмагандик», деб юзимга айтишяпти. Остона ҳатлаб кўча юзини кўришга зорман. Дўконга ҳам мол ёйиб ўзим панада ўтираман. (Ўзи ҳозир бировнинг савдо қилишгаям ҳоли йўқ-ку, шундай бўлсаям сабаби тирикчилик.)

— Ота, бундан бошқа йўлнинг ўзи йўқ. Умаралибек раҳматли бўлганда ҳам ҳозир шундай қиларди. Ярим йўлдан қайтиб бўлмайди. Бу ҳам бир қимордай гап, ютасанми, ютқазасанми фарқи йўқ, охиригача чидаш керак. Садриддин чўлоққа келсак, ўзим айтганим рост. У ёққа хабар бергани аниқ.

— Бор, хабар берса, аччиқ устида, қизини бадном қилишгани учун бергандир.

— Тишини-тишига қўйиб чидамайдими?! Сал нарсага бориб валаҳлайверади?

— Ие, сенга бу сал нарсами? Раҳмат, ўғлим... Мен чиқай, чарчабман. — Дастурхонга фотиҳа ўқилиб, отаси турди, катта отасининг чиқаётганини кўриб Умаралибек унга эргашди. Отаси болага тасалли берди:

— Умаралибек, отангни ёнида қолгин. У сени соғинган, кучоқлашиб ётасизлар.

Бола индамай яна катта отасининг пинжига кирди. У ноилож Умаралибекни кўтариб ташқарига чиқди.

— Яхши ётиб туринг, ота.

— Раҳмат, қизим, сизлар ҳам яхши ётиб туринглар.

Асқаралибекнинг хотини уларни дарчагача кузатиб, қайтиб келди-да, жой ҳозирлади, сўнг чироқнинг пилигини пастлатди...

У хотини туртиб уйғотгандагина кўзини очди.

— Нима гап?

— Кимдир қақиряпти?

Ўрнидан турди-да, чопонни елкага ташлаб даҳлизга чиқди.

— Ким у?

— Мен, бек, Раҳмонжонман. Кимдир бизни сотибди. Қишлоқни ёғийлар ўраб олишган. Овозидан танидим. Қайноғангиз — Райимнинг бўлинмаси.

— Йигитлар қаерда?

— Йигитлар ташқарида.

— Айт уларга, ҳар биттаси иккитадан, иложи бўлса, учтадан машъала тутишсин. Машъалага аччиқ тошнинг сувини шимдиришни унутманглар, йўқса шамолда ўчиб қолади. Ҳозир ўзим ҳам чиқмаман.

Кийиниб бостирмага яқинлашганида отларнинг чопгани, ёғийларнинг ола-тасир тўполони сезилди. Отни юганлади-ю, кўчага чиқиб тахт турган йигитларига буюрди:

— Машъалани ёқинглар. Тарқалиб юрасизлар. Кўпчилик деб ўйлашсин. Чўчишмагин! «Урҳо-ур!» деганимда ҳамманг бараварига бақиршасан! Бунақа ўрамларни энди кўраётганимиз йўқ. Худо ўзи ёрлақайди. Учтанг тегиримон томонга ҳайдаб солишасан, учтанг карвонсарой томонга, иккитанг сой бўйига, қолганлар тўқай томонга. Сўнгра сизлар ҳам бизнинг орқамиздан тўқайга юринглар. Ярмига борганда машъалани ташлаб чопасизлар. Бошланглар!

Йўқ, булар бошлашолмади, ёғийлар илдамлик қилишди. Бекнинг усулини олдиндан сезишгандек улар олдинроқ машъала ёқишди. Маржондек тизилган олов ўраб келар, душман билан уларнинг фарқи қолмаётгандек. Бу бекка янада маъқул тушди: ёриб чиқиш осон кўчади. Қани, кетдик, дея йигитларини тўқайга ундади. Шу дамда ташқаридан, нақд отаси ва ўғли ётган уйдан кутилмаганда олов кўтарилди, олов ҳаш-паш дегунча баланд сўрига, ундан бостирмага илашди. Бек отнинг жловини орқага бурмоқчи эди, қараса душман уйни эгаллаб бўлган. Сўнгра уй томондан отасининг «Зарвараққа ўт кетди — ў — ў — ў!», дея бақиргани, кўча остонасидан боланинг «Ота-а-а, мени олиб кетинг!», деган чинқириғи эшитилди. Баланд сўрининг ёниб турган оёқлари қайишиб кўча томонга қулади-ю, овозлар тинди. Ўт эса ҳамон авжида, отишмалар давом этарди. Улар расталарга етишганда Раҳмонжонга ўқ тегиб, қўлидаги машъала тимнинг қамиш томига тушди. Туташдимиз, туташмадимиз эслаёлмади. Унга ҳаммаси барибир эди, қолган беш-ўн навқари билан қуршовга қараб от солди. Шунда яна иккита навқаридан ажралди. У қаттиқ жунбушга келган, кўз ўнғидан болалигидан қадрдон — уй, баланд сўри, унинг деразалари тўла олов билан қарсиллаб йиқилиши, қулоғида отаси ва ўғлининг чинқириғи нари кетмас, шуларнинг хуни учун ғанимлар қатига тик бостириб бораверди. Қаторни ёришга муваффақ бўлганда, чап қўлининг тирсагидан яраланди.

У икки йигити билан Қизилунгурга етганда тонг отаётганди. Ўша куниеқ пешинга бориб, Зарварақдан одам келди. Отаси ақлдан озибди. Нуқул кулармиш. «Зарвараққа бир ўт тушган, буниси иккинчиси, иккинчиси ўзим қўйдим, зиғир ёғига булаб, қора чироқдан туташтирдим. Асқаралибекни қўшиб ёқай десам жўнаворибди, хумпар, ўғлини ёқдим. Кўрсангиз мазза қиласиз. Эҳ... Зарвараққа икки марта ўт тушди. Учинчи марта ўт тушса қиёмат-қойим бўлади. Биринчи ўт тушганиням кўрганман, роса ёнган, одамларнинг жижғанаги чиққан, хо-хо-хо-хой», дермиш. Буни тинглаб ўтириш оғир эди. Суриштирса, Зарварақдан Нисорадан бошқа одам чиқмаган. Ҳаммаси тўпланиб мясида ғалаён кўтарди: нега кеч йўлга чиққани, ярим кечаси ёғийларнинг ўраб олиши — буларнинг бари Нисорага бориб тақалаверди, гумонни ошираверди. «Хотин кишининг ўчи ёмон бўлади», деган эди кимдир. Нисоранинг ўчи ундан-да, ошиб тушди. Йигитларидан иккитасига Нисорани олдириди. Эгнида кўк майда гулли обиравон сўйлак, охори тўкилган бахмал камзул, бошида паранжи-чачвон. Бек ўзини босди.

— Нималар қилиб қўйдинг, Нисора?

— Ҳеч нарса, бегим.

— О-о-о, ҳеч нарса дегин. Аканг — Райим ўрисга хабар берган ким?

— Билмадим, бегим.

— Ўлганлар биладими бўлмасам, сендан бошқа одам қирғийга бормаган бўлса. Менинг қишлоқдалигимни сендан бўлак ҳеч ким кўрмаган бўлса. Акангга тушида аён бўлдимми?

— Бехабарман деяпман-у, ишонинг.

— Шунча вақтдан бери ишонганим ҳам етар. Сени касофатингга Умаралибек ёнгинда қолди, отам ақлдан озди. Қусуринг қондимми?

Нисора паранжини олиб ташлади.

— Умаралим тирикми?

— Билмадим. Отиб ташла! — деди бек ёнидаги йигитга, ўзи бурилиб кета бошлади. Орқадан Нисоранинг бақиргани эшитилди.

— Бегим, тўхтанг, бегим!

— Нима гап?

— Ҳамонки отилар эканман, гапимга ишонмас экансиз, ўзингиз отинг. Охирги ўтинчим шу!

Нисора тезроқ ҳаракат қилмаса, сўнгги имкониятни ҳам қўлдан бой берадигандек тиз чўқди, қўлларини муножот учун чўзгандек ёйиб:

— Худо хайрингизни берсин, бегим, у дунё бу дунё камлик кўрманг. Сўнгги илтимосимни инobatга олинг. Бегонанинг қўлига топширманг. Шуни ўзингиз уддаланг, бегим! — дея ялиниб-ёлборди, кўзининг ёши юзини ювди.

Онасидан айрилган қушчанинг чирқиллаши каби унинг нолалари ғазабга бўккан юрагини аста бўшатди. Ўзининг кўнглида тобора илиқлик уйғонаётганини сезгач, вазифани тезроқ бажариш кераклигини, агар кечиктирса Нисоранинг нолаларидан мутаассир бўлиб, отолмай қолишини пайқади. Ёнидан маузерни чиқарди. Нисора тик туриб, худди унинг «марҳамати»га сазовор бўлганидан мамнундек, бошини мўмин солинтирди. Гарчи ҳали аёл кишига ўқ узмаган, буни эркак зотига муносиб ҳисобламайдиган бўлишига қарамай, Нисорани отмаса туролмайдигандек, шу билан ўзининг барча ташвишларини ниҳоясига етказадигандек эди. Ҳамда ёғийга ёрдам берган кимсанинг кимлигидан қатъи назар, аясмаслик кераклиги ҳақидаги ўзининг буйруғидан ўзи қайтмаслиги шарт эди. Нишонни юракка тўғрилади, лекин қўли қалтирар, тепкини босишга қурби етмай борар, тепкини босса ўзининг ҳам ичидан нимадир узилишига, агар босмаса ундан-да, баттарроқ қийноқда қолишига аниқ ишонди. Хато отмаслик учун ўзини қўлга олиб, отди. Нисора йиқилди. Бек унинг жон таслим этаётганини кўрмаслик учун ортига қайтди.

Қизилунгурнинг булоқларидан чиқаётган сувлар чулдираб абадий кўшигини куйлашар, ёнғоқлар, дўланалар, тоғ олмаларини ўзига макон билган саъва-ю, булбуллар гўё ҳеч нарса бўлмагандек бир дамлик сукунатдан сўнг яна хонишларга берилган. Тоғ ёнбағирларидан қайтаётган қўйлар, бабачоқлар тинимсиз «ба-ба»лайди, яқин атрофларга ёйилган йилқилар нималарнидир бекордан-бекор паққилатаётган одамларга бир қараб қўйишди-ю, думларини тўзғитиб силкишди-да, яна ўтлоққа бош эгишди.

У қанчадан-қанча одам ўлдириб, ўзини бунчалар гуноҳкор ҳис қилмаган, бунчалар ўзидан жирканмаганди. У шундагина Нисорани жуда қаттиқ севганини, ҳали ҳеч кимса унинг дил тўридан бунчалик эъзоз толмаганини англади. Энди ҳаммаси тамом, энди унга дунё қоронғи, энди яшашининг-да маънисиз йўқ. Нега бирор марта кўнглига қўлоқ солмади, жаҳли ғолиб келаверди, ўзини-ўзи қийноққа банди этди?

Бек чодирга кираётганда, ичкаридан қирғийнинг боласи чиқди. Унинг ранги қум оқарди.

— Нима гап, бек?

— Ҳаммаси тугади.

Шу пайт орқадан бир йигит чопқиллаб етиб келди.

— Бек, маъзур тутасиз!

У истар-истамас чодирдан калласини чиқариб, йигитга қаради:

— Хўш?

— Завжангиз қийналиб жон беролмаяпти, яна битта ўқини аямасинлар деяптилар.

У олдинга ишонмади. Ҳамиша битта ўқ билан ҳал бўладиган нарсанинг бу гал хатога юз тутиши унда шубҳа уйғотди.

— Ростини сўзла.

— Рост, бегим, ўлолмаяптилар.

— Унда... — хаёлига келган фикрни мушоҳада ҳам қилиб ўтирмай тилига чиқарди. — Унда ўша буйи

кўмиб юборинглар, ўқ ҳам ҳайф. Сен ўзинг кўм! — дея қирғийнинг боласига буюрди.

— Мен номаҳрамман, бек!

— Бир пайтлар мени поччам дегансан, боравер!

Бек шундагина тўппончаси ҳамон қўлидалигини, ҳали қирғийнинг ранги бекорга ўчмаганини, қувури унга қаратилганини билди. Ва маузерни ёнига солди-да, отини эгарлаб, бир ўзи Зарвараққа жўнади.

Қишлоқнинг аввалги таровати йўқ, ит талаган тулкидек тўзган. Тўппончадан ўқ узаётганда қанчалик янглишса, қирғийнинг боласига «Ҳаммаси тугади!» деб ҳам шунчалик янглишган экан. Ҳаммаси тугаганини Зарвараққа кириб, ташқи уйнинг кули кўкка совурилганини, баланд сўридан асар қолмаганини кўриб ва ниҳоят, отасининг ақлдан озганлигига, ўғли Умаралибекнинг ёниб кетганлигига (ҳатто суягинида қидириб топишолмаганлигига) гувоҳ бўлганидан кейингина англаб етди.

Бек қўни-қўшниларнинг гапига ишонмай, тоғдай уюлиб ётган уйнинг кул аралаш тупроқларини ағдариб кўрди — йўқ. Отаси эса кулади, гапиради, гапиради, кулади. Умаралибекнинг тўни қўлида:

— Умаралибекни кўрмайман. Буни кўмсам ер чўқди, у оғир. Зарвараққа ўт кетди, ўтни ўзим кўйдим. Ҳеч кимга билдирмай туташтирганман. Ҳа-а-ҳа, билиб қўйинглар, ҳеч кимга билдирмай туташтирганман. Ўт-чи, ўт, Асқаралибек туғилганда туташган. Энди ёнди-да, энди. Улғайганда ёнади-да. Ўзиниям ёқмоқчийдим, қочиб кетди. Мени болалгимдаям бир ўт кетган. Учинчи марта ким ёқсаям зўр ёнади. Учинчиси қиёмат — қойим, ҳа-ҳа-ҳа, Зарвараққа учинчи марта ўт тушса зўр бўлади...

Отаси соғлиғида учинчи марта ўт тушса ёмон бўлади деб айтган. Биринчи ўт тушганини Асқаралибекнинг қулоғига ёшлигидан қуйган:

Бир бўз йигит кимдандир, Шаҳрисулунни қўлдан кетган, деб эшитибди-ю, отасидан қолган пилта милтиқни елкага осиб, отга миниб йўлга тушибди. Уни кўрганлар, «Хў-ўв Одилбек қаёққа отландинг», деб сўрашса, Шаҳрисулунни қўлдан бериб қўйишибди, шуни ажратиб олгани кетяпман, дебди. Унинг соддалигидан баъзилар кулибди, баъзилар ишонмабди, баъзилар унга қўшилибди. Икки-уч қишлоқни босиб ўтгунча кўчага одам сиймай бораверибди. Ким бешилик кўтарган, ким занглаган қилич, ким ўқи йўқ милтиқ, ким нима топса шуни. Йўлда кимдир «Сизларни у ёққа ўтказишмайди, уезддан рухсат олиб, сўнг ўтиш керак» деб буларни йўлдан урибди. Унинг гапига булар ишониб уездга боришибди, бор гапни айтишибди. Уларнинг гапидан уезддагилар ҳам «ўйга» толишибди. Сўнг, сизлар карвонсаройга бориб ухланглар. Биз эрталабгача рухсатномани ёздириб, тайёрлаб қўямиз, олиб кетаверасизлар, дейишибди. Бу маслаҳат уларга маъқул тушибди, кечга яқин мана шу Зарвараққа кириб келишибди. Эрталаб туришса, қуршовда эмиш. Вахоланки, уларнинг яшаётган жойи ҳам ўзлариники эмаслигини билишмас экан. Шунда-да қаттиқ туришибди, таслим бўлишни хоҳлашмабди. Душман қишлоққа ўт қўйиб, уларни қўлга олибди. Буларнинг барини отаси ўз кўзи билан кўрган экан. Ўт ҳақида, Кўктўнли ота зурёдларининг тўпор-соддалиги ҳақида гап кетса шуни сўйлаб берарди.

Учинчи боб

«...Мен ким, қизил аскар Қодирқул ўғли Жалолиддин ушбуни маълум қиламанки, зарварақлик Асқарқўр-

боши билан босмачилик ҳаракатларига барҳам бериш, Шаҳрисулув вилояти, хусусан Туманбоғ мавзесида янги ҳокимиятни батамом ўрнатишга хизмат қилдириш мақсадида сўров ўтказишни ўз зиммамга оламан. Сўров вақтида янги ҳокимиятнинг содиқ аскарлари сифатида нимаки қўлимдан келса барини ишга соламан. Ҳамда қўрбошини командир Владимир Николаевич Сорокин тайинлаган ишга кўндираман деб ишонтираман. Бунда ҳеч қандай хатоликка йўл қўймайман, қўрбошининг хавфсизлигини таъминлайман ва тақдирини ўз бўйнимга оламан, деб оддий аскар Қодиров Жалолиддин. Дастхат, сана»

Ушбу тилхатни командирга топширганимдан сўнг барча қиладиган ишларни бирма-бир ҳисоблаб чиқдим, обдон ўйладим. Олдинга ўзим у билан гаплашиб, иложи борича йўриққа солишим лозим. Агарда уни кўндирилмасам, энг сўнги илмиж — қирғий болани ишга солишдан бошқа чора йўқ. Бунга зарур бўладиган ишларни қоронғи тушгунча ҳозирладим: қўрбошининг аввалги қайноғаси Райимни олдиридим, пишитдим: бир оғиз ҳам ортиқча гап гапирмаслигини, фақат гувоҳ сифатидагина қирғий боланинг гапларини тасдиқлаб туришини тайинладим. «Марҳумани ҳам олдирмақчи эдим, ҳали роса тузалиб кетмабди, дўхтурлар руҳсат беришмади. Уғлини эса кейинга қолдирдим. Қош қорайганда қирғий болани карвонсаройдан пинҳона чақиртириб, режани келишдик. У ҳам кўрсатилган чизикдан чиқмайдиган, ортиқча гап-сўзга ўрин қолдирмайдиган бўлди. Гарчи ҳаммаси текис кетаётган бўлса-да, кўнглим нотинч. Негаки қўрбошининг кўнишидан кўра кўнмаслиги аниқроқ эди. Энди бирдан-бир ишончим омад. Омад кулиб боқсагина ишим юришади.

Кўни кеча тегирмонбошига йўлим бўлиб, беихтиёр Шомирзабекнинг болохоналик уйига кўзим тушди. Икки табақали ёнғоқдан қилинган ровот оғир очилди-да, бошидаги пушти рўмоли юзини ёпган Латофат ташқарига мўралади ва бизни кўриб, хуррак оҳудек ўзини панага олди, дарвозани зичлаб ёпди. Ана шу бир лаҳзали кўриниш яна менинг оромимни ўғирлади, кўз ўнгимда пушти рўмолга ўранган Латофатнинг сипо қомати тамғаланди, юракда бир орзиқиш, бир назора айлаш ишқи унди. Ҳали ҳануз гарчи турмушга чиқиб, оғирбўй бўлса-да, ундан кўнгул узолмасдим, уни кўргим келаварарди. Шомирзабекнинг уйи томонга тикилиб, хаёл суриб қолганимни кўрган Мансур отини тўхтатди.

— Бекнинг хотини юракдан урган экан-да, а, Жалолиддин ака?

Мансурга ён бергим келмади, ичимдагини яширдим.

— Йўқ, Мансурбой, хотинни ўйлайдиган замон эмас. Бекнинг ўзини кўргим келяпти. Барибир қачондир уйига келиши керак-ку, балки ҳозир уйдадир, ким билади.

— Қўйсангиз-чи, бек Ҳазрат Аюбда.

— Сен билмайсан. Бу қўрбоши дегани ҳийлада тулкига дарс беради. Узини Ҳазрат Аюбда эканлигига ҳаммани ишонтириб қўйиб, уйда кайф-сафо қилиб ҳам ётаверади.

— Бўлмаса, бирров уйига кириб ўтайликми?

Қўйнимга қўл солиб кўраётган бўлмасин деган ўй хаёлимдан лип этиб ўтди-ю, «Юр!» деб юборишдан ўзимни зўрга тийдим.

— Ҳозир вақтимиз зиқ, бошқа сафар. Отни карвонсаройга қараб ниқтадим.

Асқаралибекни сўроққа олиб чиқишганда, тун ўз хукмронлигига мутлоқ эришган: «шамчироқ»ларининг пилигини тозалаб ёққан, маликасининг юзи хиёл очиқ, гўё юзидаги пардасини баландроқ кўтарса, номаҳрамларнинг назари тушиб, ифатида дарз кетадигандай. Ана шу мўралашнинг, майин жилмайишнинг ўзи-да, борлиқни ажиб бир навозишга чулғанган ва бу назора соҳибасининг гўзалликка ягона тимсол эканлигига кафолат беради. Муборак нигоҳнинг сеҳр-қуввати туфайли ҳушидан айрилган Зарварақ узала тушган бўйи шундай осудаликда ётадирки, тириклигига гумон қиласан ва ҳали «тайфин»ланмаганмикан, деган шубҳа оралайди. Яхшиям тонг билан бу нурли чехрадан ёғилаётган ёғдун ажратолмай қичқириб юборадиган шошқалоқ хўролар, хўжасига содиқлигини билдириш учун арзиммаган шитирга ҳам аюҳаннос соладиган итлар ва ниҳоят, эпкиндан ҳид олиб, узоқлигига қарамай бир-бирларига муҳаббат изҳор қилиб юборадиган безовта отлар бор. Буларга қишлоқнинг юрак уриши янглиғ тегирмоннинг дуқури ҳамда узлуксиз акса ураётган каби обжувознинг «гумбур-гумбур»и қўшилди-ю, Зарварақнинг ҳаётлигидан даромад қила бошлади.

Бугунги куну тун бекнинг мубҳам шуурига нимадир ваъда қилаётгандек, зерикарли ҳаётида қандайдир ўзгариш юз бераётгандек эди. Қўйнинг орқа оёғи эски кигизни тешиб, қуёш нурининг тўлага илк бора бош суқиши, ҳаммиша нохуш кайфият ҳосил этадиган туннинг бунчалик тароват касб этиши ҳар ҳолда бежиз эмасдек, булар ниманингдир дебочасидай эди. Бунинг дастлабки исботи — уни сўровга сайисхонага эмас, қишлоқ четига ягона хонадон — Аширмат девонанинг уйи томонга йўллагани бўлди. Аширмат девона бу ёруғ оламдан хотин кўрмай ўтиб кетган. Ҳеч ким йўқлигидан ўлимини билиб бир кун кейин билишган. Девона орқалик, кўзиям бор дейишарди, шу боисдан унинг чироғини ёқиб ўтиришга одам топилмаган. Ҳовли қишлоқдан четдалигига, ёхуд баландлигига, анча баҳаво, атроф қишлоқларнинг нафаси сезилиб туради, онда-сонда ҳовли этагидаги жийда, ўриклар изғириндан ночор қисирлайди. Уй эскирган: бўғотлар тушган, мўрини сув ювиб, ўчоқни тўлдирган, айвонни ўт-ўлан босган. Мозордай совуқ кўринган уйнинг уй файзини берган бир нарса бор эди-ки, ана шугина кишининг руҳиятига таскин бериб ўзига тартади. У ҳам бўлса хира нур сочиб турган уйнинг чироғи. Урта эшик очиқлигидан ичкаридаги қироқ даҳлизни ҳам зулматдан қўтариб, обрез ёнида ерга қараб турган қирғий болани, бурчакка ўгирилган бекнинг илгариги қайноғасини ғира-шира намоён этади. Остона ҳатлаган заҳоти даҳлизнинг ертўла сингари намиққан ҳавоси димоққа урилиб, қанчалик кўнглини хижил этса, меҳмонларнинг ташрифи ундан кам дилини сиёҳ этмади. «Қирғий болани сўроққа асқотар деб келтиргандир. Қайноғаси нега бу ерда? Синглисининг ўчини олишга турибдимикан?»

Жалолиддин иккиси уйга киришгач, ўрта эшик зичлаб ёпилди. У дераза томонга, Жалолиддин рўпарага ўтирди-да, хонтахтага қоғоз ёйиб, ёзишга киришди. Ниманидир қоралаб, бекка юзланди ва даҳлиздагилар эшитиб қолмасин дедими, овозини пастлатиб гап бошлади:

— Қуруқ аравангизнинг етиб келган жойи шу ер, бек.

Ҳаммаси тугади. Бизнинг қўлимиз баланд келди.

— Аравамиз қуруқ бўлсаям ўзимизники эди. Сиз сингари бировларнинг тойига миниб, қўлимиз баланд деб юрганимиз йўқ.

— Аламзадасиз, бек, аламзада. Той ҳам, қўл ҳам ўзимизники эканлигидан беҳабарсиз. Хурриятни кўролмайсиз. Камбағалларнинг ҳам кўкрагига шамол тегсин демайсиз. Шунинг учун ҳам кунингиз битди. Сизни отиш ҳақида махсус буйруқ олганмиз.

— Отадиган бўлсанглар, отинглар-да, гапни кўпайтирмай.

— Озод қилишимиз ҳам мумкин...

— Хотинларни озод қилинглар, мени отганинглар дуруст, барибир нафим тегмайди.

— Хотинлар озод, бек, — деди Жалолиддин дадилланиб.

— Эрлариданми?

— Ҳа, эрларидан, — деди Жалолиддин пинагини бузмай. — Жоҳил, нодон, фақат хотинларига қараб ўқ узадиган эрларидан кутқаряпмиз уларни.

— Ҳеч бўлмаганда марҳумларнинг руҳини безовта қилманг, мулла Жалолиддин. Кимсан — Қодирқулхожининг боласисиз.

— Улдириш сизга муносиб, бек. Биз қайта жон бағишлаймиз. Сиз марҳумга чиқарган кимсаларнинг баъзи бирлари ҳаёт.

— Бўлса бордир. Биз ҳам ҳаммасини ўлсин демаймиз. Камоли уларни тўғри йўлдан адашмаслиги борасида ҳаракат қилганмиз, холос.

— Бошқа кўчага кириб кетдингиз, бек. Гап Нисорабону хусусинда кетяпти.

Нисоранинг номини эшитган бек сергакланди, ҳалидан буён юзага чиқмаган дарди тўлғонди.

— Хўш?

— Бону ҳам, ўғлингиз Умаралибек ҳам тирик.

— Бунақа найрангни кўп кўрганман.

— Ишонмаяпсизми?

— Ишонганимда нима?!

— Ҳар ҳолда ўғлингиз, суюкли хотинингиз...

— Уғлим тирик бўлса, кунини кўрар, хотинини эса бекорга отмаганман, Жалолиддин. Туфугимни қайтариб олмайман.

— Асқаралибек, туфлаганингиз туфук эмас, луқма эди.

Жалолиддин ўрндан туриб, ўртадаги эшикни ғичратиб очди-да, даҳлизга чиқди. Бир дақиқа ўтар-ўтмас қирғий болани бошлаб кирди. Эшик яна зичлаб ёпилди.

— Бек, қолган гапларни мана шу йигитдан эшитасиз энди, — дея қирғий болага ишорат қилди. — Қани, бир бошдан бошланг.

Қирғий бола бек билан юзма-юз келишини билса ҳам, мана бундай суҳбат қурарига ишонмаган шекилли, каловланди.

— Бошлайверинг, нима сабабдан бекка йигит бўлдингиз?

— Гапнинг индаллосини айтсам, — дея қирғий Жалолиддинга қаради, — сизларга хизмат қилишни хаёлимга ҳам келтиролмайдим. Кечасию кундузи ўйлаган ўйим бекка йигит бўлиш, қаторида от ўйнатиб юриш эди. Буларнинг турқи-таровати, ўзини тутиши, одамлар орасидаги обрўси ҳазилакам эмас, мана ман деганни ўзига тортарди. Гапирган гапларининг урдасидан чиқишарди, мижғовлик қилишмасди. Қиличлари ҳам гаплари сингари ўткир, йигитлари ботир, мақсадлари улуғ эди. Қишлоғимиздаги жуда кўп мен ёқтирмайдиган имонсиз кимсаларнинг уругини шулар қуритган. Бола эдим, ҳамма нарсанинг фарқига боравермасдим, шунинг учун булар менга ёққандир. Кейин-

чалик айнишди, нима йўлдан урди экан — билмадим, кўзлари тушгани гумон қилишиб тиғдан ўтказаверишди. Дастлаб амакимни саман отини бермаганлиги важдан дарвозасига михлаб кетишди. Сўнгра опамни зўрлашаётганида отамни қаршилик кўрсатгани учун, орадан ҳеч қанча вақт ўтмай акамни комсомолга ўтгани учун ўлдириб кетишди. Опам раҳматли босмачи билан олишган пайтда биринчи мен кириб қолганман, устига ўзимни отиб, қулоғини тишлаб олганман. Урган-да девор томонга учиб тушдим. Уша дам босмачининг қўйнидан қип-қизил юлдузча узилиб тушган. У менинг хаёлимдан кўтарилган. Кунни кеча уйга борсам, бувим ўша юлдузчани тақиб юргин деб, менга берди. Хаёлимга нималар келмади, Жалолиддин ака. — Бек Жалолиддинга тикилиб қаради. Жалолиддин бунга бардош беролмай кўзини яширди. — Балким... балким бекнинг йигитлари менинг сингари қизилларга ўтишни ниёт қилишгандир? Юлдузча кўтариб юришгандир? Мана, ўша юлдузча, тумордай тақиб юрибман! — Қирғий кўксигади юлдузни очиб кўрсатди. — Отамнинг, акамнинг, амаким ва опамнинг ўлими мени улғайтди. Юрагимда қасос уйғонди, ҳап сенларними, дедим, танимда жоним бор экан буларнинг хунини тўлатаман дедим. Неча бор қиличнинг тигини тоблаб, Умаралибекнинг йўлини пойладим, — дея йигит бекка тикилди, — ёнида доим сизлар бўлардинглар, иложини тополмасдим. Бир гал мазор томондан келаётганида қилич яланғочлаб бораётсам, Абдулазиз сўфи йўлими тўсиб, панга олди:

— Ҳай, болам, ҳай-ҳай, болам. Бекордан-бекорга ўзингни нобуд қилма. Сал ақлингни ишлат!

— Мени...

— Ҳаммасидан хабарим бор. Ақлни ишлатолмаган одам жаҳлнинг қули бўлади. Узингни бос. Олдин бекка яқинлаш, енгидан кириб, ёқасидан чиқ, зинҳор-базинҳор ишончига путур етказма...

Барибир унинг айтганини қилолмадим, Умаралибекка яқинлашолмадим. Бунинг устига, яна бир гап тарқалдики, дард устига чипқон бўлди, заҳм етказди. Сиз Нисорага уйланадиган бўлдингиз. Нисорага кўнглим бор эди.

Асқаралибек ўзини тутолмади, масхараомуз кулди:

— Қўрбошиларнинг хотини талошда экан-у, биз беҳабар эканмиз-да, а? Сен Нисорага кўнгли қўйсанг, мулла Жалолиддин Шомирзабекнинг Латофатини суйса. Қизилларнинг тутуриғи йўқ экан-да, бировнинг хасми демай қўл чўзишавераркан-да.

Бу гап Жалолиддинга оғир ботди шекилли, ўтирган жойида тўлғонди.

— Аксинча, бек, қизилларнинг пўпалаганини сизлар чангалларингга олдинглар. Сиз давом этаверинг!

Қирғий бола ҳам Жалолиддиннинг жавобидан таскин топиб, дадилланди.

— Тўйинглар ўтгач, тинчимни йўқотдим, тушларимга кириб чиқасизлар. Нима қилиб бўлса ҳам ўч олишми керакдай, шундагина марҳумларнинг руҳи шод бўладигандай, Нисора қасосимнинг қадрига етадигандай туюлаверди. Охири Абдулазиз сўфининг айтганидан бордим: сизлар қирғийдан қайтаётганларингда йўлингларни кесиб чиқдим. Ялиндим, ёлбордим, йигит қилиб олишингизни ўтиндим. Ниҳоят, мақсадимга етдим. Бундан бошқа йўлим йўқ эди. Қизилларга қўшилай дердим-у, уларга ишонмасдим. Сизларнинг ишончингларни оқлаш учун нималар қилмадим, одам ўлдиришгача бордим. Умаралибек мени кўп хушламасди. Бахтимга милтиқ тозалаётган йигитнинг ношудлиги туфайли Умаралибек ўлди. Сиз мендан шубҳаланмасдингиз. Нисоранинг акаси Райим билан тил бириктирдим. Қизил-

ларга шундай қўшилдим. Уларга етказган биринчи гапим дулдудингиз ўлган кун эди. Ўзингиз билан ўзингиз овора эдингиз, унча-мунча нарсага аҳамият бермасдингиз, ширакайф эдингиз. Бахтимга Нисора ўша кун аразлаб қирғийга кетган экан. Хотинингизни кўргани қирғийга отланганингиз жонимга оро кирди. Сиз етиб бормасингиздан анча олдин одам юбордим. Меҳмонхонага қирғийнинг полвонларини тўплаб, кутиб ўтиришган экан. Райим Нисора сотиб қўймасин деб, бари хотин-халажни холасиникига чиқариб юборибди. Ихволингиз бор экан, қочишга улгурибсиз. Эвлашолмабди, лапашанглар. Тирик қайтганингиздан чўчиб юрдим, йўқ, сезмабсиз. Пухтароқ режалар туза бошладим. Қизилунгурдан ўн икки киши бўлиб Зарвараққа жўнаганингизда, бувимнинг тинчлигини билиш учун қирғийга бурилдим. Бора солиб Райимни топдим. Сизнинг Зарвараққа келганингизни айтдим... Афсус... бундай омадим чопмади. Менинг касримга гумон қилиб Нисорани отиб ташлабсиз. Кечикибман... Улгурганимда ўзингизни отиб ташлардим. Етиб борсам, кўлингизда маузер, қувурини менга қаратиб олгансиз, сезибди деб қўрқиб кетибман. Хаёлингиз паришон экан, айб мендалигини билмабсиз... Кўмишга мени юбордингиз. Олдинга Нисорага кўринишни хоҳламадим. «Поччам дегансан, боравер», дедингиз.

Юракдаги гапларни айтарман дедиму, буйруғингизга бўйсундим. Борсам, Нисоранинг аҳволи оғир экан. Мозоротдаги йигитларни жўнатиб юбордим. Нисорани аравага солиб, отнинг жоловини гўрковга тутқаздим. «Қирғийга бориб, Райимга учрайсан.» — «Бек билиб қолса нима қиламан?» — «Сен ташвишланма, бек Зарвараққа кетди. Энди шом бўляпти, эрталабгача етиб борасан». У кетгач, қазилган мазорни ўзим қайта кўмдим. Устига белги қўйдим. Ишонмасангиз, ҳозир бориб очиб кўрамиз, гўр майитсиз. Ўйлаб қарасам, яккаман, ўзимнинг қўлимдан ҳеч нарса келмас экан. Райим билан алоқа боғлагандим, уч-тўрт йигитини навкарликка юборди. Сиз менга ишондингиз, синаб ҳам кўрмадингиз. Сўнг ўша кун Евқочдида қўлга олишга эришдик... Нисорага келсак, мўлжалга уролмаган экансиз, умри бор экан, қизилларнинг шифохонасида тузалди. Ўғлингизиям Райимнинг дўстлари ёнғиндан қутқариб олишган, уям соппа-соғ. Бек, ишонинг, Нисоранинг зигирдек айби йўқ, барига мен айбдорман. Зарвараққа йиғи солиб кирганига афсус чекади, акамнинг қистовига кириб, аламимдан шундай қилдим, дея койингани койинган.

— Мўлтонилик қилма, қирғийнинг боласи!

— Сени, — деди Жалолиддин ва қоғоз халтадан сурат олди. — Сизнинг ишонмаслигингизни билардик. Марҳамат!

Бек Жалолиддин хонтахтага қўйган суратни кўриб, ўтирган жойида карахт, кўраётганини, эшитаётганларини тушга ҳам, ўнга ҳам, ўйга ҳам йўёлмай сарсон: у на қувона олар ва на ачинишга қодир эди. Ахир ўз қўли билан отган хотини қоғоздаги суратда қўлларини узатганча қулиб турар, ёнаётган болохона остида қолиб кетган ўғли эса унга қараб чопиб бормоқда. Ишонай деса, кўзи кўр, қулоғи қар эмас, ишонмай деса, қўлидаги қоғозда хотинию ўғли турибди... Бу не синоат?..

— Асқаралибекнинг ўғлини, хотинини олиб, ниятингларга етдингларми?! Нисорани ўлимдан қутқариб, бағринг тўлдими, эй қирғий бола!

Қирғий боланинг ранги ўчди, бирор оғиз гапиришга ўзини нолойиқ ҳисоблагандай бўшашди. Сўнгра аста тилга кирди.

— Йўқ, бек, йўқ. Мен ҳам уни ўлимдан қутқардим,

деб суюнган эдим — мақсадимга етдим дегандим, янглишибман. Бонунинг меҳри сизга бўлақча экан. Кўзини очиб, тилга кирган кун шифохонада эдим. Ҳозир қувонганидан йўғлайди, сизнинг гўрингизга ғишт қалайди, мендан миннатдор бўлиб дуо қилади, дунёнинг бутун қаҳр-ғазаби унинг кўзларига жойлашгандек. Кейин тескари қараб олди-да, пичирлади. Йўқ, пичирламади, даҳшатли тарзда бақиргандай бўлди назаримда. Сўзлари чақиндай юрак-бағримни тилка порга қилиб юборди. Ўзимнинг тириклигимга пушмонлар едим.

«Нега мени ўлимдан қутқардинглар?! — дея юм-юм йўғлади. — Яхши кўринаман деб ўйлагансизлар-да, а? Муруват қилгансизлар-да?! Мен сизлардан шуни сўровдим?! Менинг учун дунёдаги энг катта бахт бекнинг қўлида ўлиш эди. Бирдан-бир истагим шу эди, ўзим шуни хоҳлагандим. Зора шунда унга етказган озорларим ювилармиди, бу ёруғ оламдан армонсиз кетармидим... Шундан ҳам бенасиб қилдинглар-а?! Камига бу ерга олиб келдинглар... Номаҳрамларга кўрсатдинглар. Бундан кўра чалажон ҳолда кўмганинглар афзал эди. Энди қай юз билан одамларга қарайман? Бирортанларни кўргани кўзим йўқ. Уша имонсиз акам ҳам, сиз ҳам хуррият-пурриятларинг билан кўш-мозор бўлмайсизларми?! Сизларнинг ҳаммангларни бекнинг тирноғига ҳам алишмайман!» — дея йўғлади.

Асқаралибекнинг вужуди жимирлаб, Нисоранинг сўнги дамдаги илтижолари, отаётган пайтда бошини мўминга солинтириб ўққа қарши турганлари кўз ўнгида тикланди. Қирғий боланинг гаплари тўхматдай эсанкиратди: Кўнгил меҳробидан асраб-авайлаганини, сўнгра ўзи гумдон қилиб, очган улўғ ақасини таҳқирлади. Нисоранинг суратга тушгани-да, ёқмади. Бу гўзал чеҳранинг ўртада туришидан ғижинди.

«— Суратга тушишинг шартмиди?! Юр, деса эргашиб боравердингми? Бойназарнинг ўғли битта эканлигини билардинг-ку!

...— Ўзимга қолса тушмасдим, бек. Сизни сўраяпти, дейишди. Сўраганмидингиз?

Бек лом-мим демади.

— Ўзим ҳам ўйловдим, буларнинг рост гапи йўқ деб. Яна адашибман-да. Акангнинг гапига кириб, йиғи солганинг, Умаралибекни кўргани бемаҳалда борганинг каммиди деяспиз-да. Нима қилай, одамзот хатодан холи эмас экан, янглишишга маҳкум экан».

— Бек, сурат ўзига билинтирмай олинган.

«...Барини кечирдим, сени кечирмасам бўлмайди, Нисора. Сен юрагимда унган гул экансан, отган томирларинг янтоқнинг томиридек узун экан, сўғуриб ташлашга қурбим етмади, димоғимга ўрнашган қалампир-мунчоқдек ҳидингни унутолмасдим, бир боғ исиригдек силкиниб турган жуссанг қалбимни ҳамон титратади, тафтинг тафтимга ошуфта. Сенинг гуноҳинг гуноҳ эмас — мубоҳ, бари гуноҳ меники, аввалроқ сени кечиришим керак эди, кўзим янги туғилган кучукнинг кўзидек юмуқ экан, кўролмадим — кечиролмадим, ҳалиям кеч эмас экан, оллонинг иноятига шукр...»

Тўртинчи боб

Бу депарада аҳли фуқаро, ённки биз, янги ҳоқимият вакилларининг уқуви Асқаралибекнинг феъл-атвори, тутган тутумини хулосалашга яқин-яқинларгача тараф келолмасди. Кўп аскарларнинг, ҳаттоки кўпчилик командирларимизнинг ёстиғини қуритган унинг йигит-

лари. У кишининг хаёлига келмайдиган шундай ишлар қилдики, одамларимиз ҳали-ҳануз ҳайратдан ёқа ушлайдилар. Албатта, биз ҳам унга ўчакишиб ҳўп хатоликлар қилдик... Агар Владимир Николаевич Нисоранинг акаси билан қирғий болани топиштириб, хуфиёна ишларни йўлга қўймаганида, бу хунрезликлар қачонгача давом этарди — билиш қийин. Владимир Николаевичнинг режаси туфайли бек қўлга олинди, бўйин эгди. Тўғриси, мен Асқаралибекни сўроқ қилишни бўйинмга олишга олудим-у, бир нарса чиқишига сира-сира ишонмасдим. Бахтимга, қирғий боланинг гаплари таъсир этдими, ёки суратми, ишқилиб, ишим юришди. Балки Владимир Николаевич энг ҳал қилувчи паллада кириб келгани йўлимни очгандир? Владимир Николаевичнинг ўша дамда кириб келишини ва ўта совуққонлик билан бекага зуғум қилишини кутмагандим. Бекнинг қўллари илк бор сезилар-сезилмас титраганининг, оғир сукунатдан сўнг таклифимизга рози бўлганлигининг — унинг ён босганлигининг шоҳиди бўлдим, қувончим ичимга сиғмай кетди... Лекин хотини ва ўғлини бир кўришликни айтганида, қандайдир бир нохушлик рўй берарини ҳис этдим. Бу дилгирликни бекнинг бош эганидан туйган шодлигим эгаллаб, кўнглим файзиёб бўлди. Эртасидан бошлаб, Шаҳрисулунинг барча депараларига, даҳаларига, қишлоқ ва овулларига махсус одамларни юбордик. Улар Асқаралибек Ёвқочдидаги муҳорибада енгилгани, ўзи учта йигит билан қочиб яширингани хусусида миш-миш тарқатдилар. Уни кимда-ким тутса ёки қаердалигини маълум қилса, ҳукумат томондан юз минг сўм миқдорда пул олишлигини айтдилар. Гузарларга, одамлар гавжум жойларга унинг сурати туширилган варақалар илинди. Шов-шув шу қадар авж олдики, қаерга борсангиз, қайси суҳбатга қулоқ солсангиз бек тўғрисида гап боради. Шубҳасиз, бу сирдан мен, қирғий бола, яна иккита йигит, Владимир Николаевич ва ўрда бошлиғи воқиф эди, холос.

Орадан икки кун ўтгач, Асқаралибек кечаси уйига олиб борилди. Бемор отаси билан кўришди, хотинига учрашди. Асқаралибекнинг дарвозасидан кириб кетишайтиганида кўрганлар бор экан. Эрталабга бориб ховлиқсанда Мансур кириб келди, ўзини босолмайди. Ҳеч нарсадан беҳабар етимни бекнинг бошига тикилган пул гупиртиргани маълум. Ҳарчанд чалғитмоқчи эрсамда, кўнмади. Бир амаллаб Асқаралибекдан кўра Шомирзабекни тутиш биз учун муҳимлигини тушунтиришга уриндим. Барибир тил учидега гапимга қўшилса-да, менга ишонмаётганлиги шундоғ билиниб турарди. Шомирзабекнинг уйига кетиб боряпмиз-у, унинг икки кўзи Асқаралибекнинг уйи томонда.

Шомирзабекнинг уйида отаси йўқ экан. Юзини доғ босган Латофат айвондаги ўчоққа ўт қалар, қайнотаси сўриток олдидаги бордонга тупроқ шиббалаш билан банд эди. Мезбонлар бизнинг кириб боришимизданоқ юзларига рўмолларини ёпди.

— Келинлар, болаларим, келинлар.

Шомирзабекнинг онаси Рисолат хола энгил-бошини тузатиб, бизга пешвоз чиқди.

— Қадаминларга ҳасанот.

Уларнинг бунчалар очик юз билан қарши олишларини ўйламагандим. Бир дақиқа нима деяримни билолмай қолдим. Ахир нимаям дейман: ўғлингизни қидириб келдим, яширмасдан қаердалигини айтинлар, бўлма-сам аҳволинларга маймунлар йиғлайди дейинми? Латофат сезди, айвондан ичкарига юрди, остонага етганда бир нигоҳ ташлади.

«Олмага бўйингиз етмагач, нима қиласиз тош отиб? Заҳа егач, на ўзингизга насиб этади, ва на ўзгага».

«Мен сизни эмас, эрингиз Шомирзабекни қидириб келганман».

«Қўйинг ёлғонларингизни, эл кўзига шундай дейсиз, асли ниятингиз бошқа. Мени ёмонотлиқ қилманг, тездан ортингизга қайтинг».

«Ростим шу — бекни излаб юрибман».

«Бек сизга аҳмоқми, уйда ўтиргани, бас қилинг, ёлғонни эплолмайсиз экан. Бек ёнингиздаги кўзи олма тераётган етимга керак. Қаранг, ҳовлимизда унинг кўзи тушмаган жой қолмади. Сиз эса мени кўргани келгансиз, булар шунчаки баҳона».

— Қани, айвонга юринлар, болам.

Рисолат холанинг гапидан ҳушёр тортидим.

— Йўқ, хола, вақтимиз зиқ, ҳукуматнинг топшириғи билан юрибмиз. Оиласида кам-кўсти борларга ёрдам бермоқчимиз. Биздан нима хизмат?

— Раҳмат, болам. Зориқсак, ўзимиз айтармиз. Ҳозирча сўрагулимиз йўқ.

«Одамларга шунчалар меҳрибон экансизлар, бошқаларникига киринг. Бизники ўзимизга етади, Жалолиддин ака».

«Сизларга ҳеч нарса керакмасми?»

«Йўқ»

«Ҳеч ким-чи?»

«Мен ўзимга керагини олганман».

«Улгуролмадим-да».

«Шуниси маъкул экан».

«Нега ундай дейсиз?»

«Бўлмасам сиз сингари мен ҳам ёлғон сўзлармидим...»

«Мен тўғриси айтяпман».

«Қайнотам айтдики, булар ёлғон топилмай қолганда рост гапиришади, деб».

«Бу бари сизга етишиш учун бўлган ҳаракат».

«Раҳмат»

Латофат остона ҳатлаб ичкарига кирди-ю, даҳлизнинг эшиги ёпилди.

Дўстсиз, душмансиз одам

Мансурнинг ота-онасини бой-бадавлат, ўқимишли, фозил одамлар бўлган дейишади. Тақдирлари қизиқ: онаси ҳам, отаси ҳам бир кунда қаза қилган экан. Онаси-ку, касал экан, отасининг ўладиган аҳволи йўқ эди шекилли, деб тусмоллашади. Отдан йиқилиб ўлган, ўзи йиқилганми, йиқитишганми — бу ёғини ҳеч ким аниқ айтмаган. Мансурнинг болалигида бунинг тарихини биладиган одам кўп эди-ю, оғзига қўлқ солинганди. Ўзиям болалигига борган, бунақа нарса хаёлига келмаган, сўраб-суриштира сўларди. Энди гапирса гапиргудек вақт бор-у, сўзлаб берадиган одам йўқ. Қидирса балким топилар, аммо Мансурда иштиёқ қолмаган: тирикчилик кўйига тушган. Тирикчилик деганиям ўзи зўрға бир амаллаб кечади. Тузукроқ ҳаракат қилиб қад ростлашга соғлиғи чатоқ — иккита жароҳатидан асорат бор: болалигида боши ёрилган; йигитлигида кураш тушиб бели бертилган. Болалигида кимнингдир уйига кириб, мана шу уй бизники, манави уйнинг тоқчаларида фалон-фалон китоблар бор деган. Уйнинг эгаси узоқ юртдан келиб қолган савдогар бўлиб, анчайин жаҳлдор эди. Шубҳасиз, унинг бу гапларига чидаб туролмаган, қулочкашлаб қулоғининг остига туширган. Мансур йиқилиб, токсўрининг устунига боши тегиб ёрилган. Қий-чувдан қўни-қўшнилари чиқиб ажратган. Шунда уйнинг эгаси, мен бу ҳовлига ўзим кириб олибманми, отасидан бир қоп буғдойга сотиб олганман, энди буниси давогар бўляпти, деб айтган. Ушандан у

барини унутган, нимаики эсласа калтак егандан буёғини эслайди. На уй, на чорбоғ ва на тоқчада терилган китобларни хотирлай олади. Ҳатто ёшининг нечадалигини аниқ билмайди. Баъзан ўзининг номи Мансур эканлигига-да, гумон қилади, назарида, болалигида уни бошқа исм билан аташгандай. Унинг кирмаган кўчаси, қилмаган иши йўқ, ҳисоби. Ҳар хил ҳўнардан хабардор, лекин бирортасини охиригача етказолмаган, соғлиги кўтармаган. Энг ёмони — етимнинг дўсти ҳам бўлмаган, душмани ҳам. Дўст деб биров кўнгил қўймайди, душман деб қаторда санамайди, иккисига ҳам муносиб эмасдай, юради, гапиради, тўю аъзада қатнашади, бироқ одамликка даъвогарлик қилолмайди. Дўстсиз, душмансиз одам—одамми? Теварагидагилар буни сездирмасликка интилишади, ҳаммасининг унга жони ачиётгандай, унга хайрихоҳдай, аслида ҳаммаси бегонадай. Ошна деса дегудек иш қилган Қамчибек. Жонини гаровга қўйиб, Шомирзабекнинг қиличини остидан омон олиб чиқди. Агар у шундай қалтис ишга қўл уриб қўтқармаганида, бу ҳайбарақаллачи одамлар ўлимини томоша қилиб ўтиришарарди. Ҳаётида унга ёрдам берган, тиргович бўлганлардан яна бири Нурматхўжа. Унга йўлиқди-ю, юриш-туришида тўзим бўлди, пешонаси ярқиради. Хўжанинг ўғли йўқ эди, ўғлидай кўрди, ташқаридан бир хўжра ажратди, уйдаги жамики ишни унга ишонди. Чўнтагига пул солди, бойваччалардек кийинтирди, одамлар орасига кўшди. Нурматхўжа уни ўз қарамоғига олиб қанчалик меҳрибонлик кўрсатган, қанчалик яхшилик қилган бўлса, бора-бора бу қарздорлик ҳисси ёғи тугаган чироқдай сўнди. Бунинг ўрнини ғайирлик эгаллай бошладиким, шундан унинг феъли бузилди: ҳар бир нарсага ҳасад чирмовуқдай ўралиб, чексиз нафрат ўтини алангалатди. Буларнинг бари уни Кўктўнликка миршаб этиб тайинлаганидан сўнг юз очди. Номи бой борки, кўзига чақир тиканакдай ёмон кўринар, уларни таг-томири билан қуришти миясида чарх урарди. Унинг назарида айёрликда тулкига ҳарф танитган Нурматхўжа тахминан шундай ўйлайди: «Мансур етимнинг бошини силашим, ўз ўғлимдай кўришим лозим. Ҳадемай бу ялангоёқ курмагурлар ҳукуматни сўрайди. Бойларнинг думини тугиб Сибирь қилишади. Навбат менга етганда пайсал топади, бирор ном тақашга хижолатли сезишиб етимпарвар дейиш билан кифояланишади. Оиламга, бойлигимга ҳеч кимса қўл чўзолмайди. Анча-мунча ювқисизлар аралашиб ғала-ғовур кўпса, етимнинг ўзи даф қилади. Энди, мақсадим ҳам шу эди-да, Мансурни асраб олганим, ҳеч кими йўқлигига ачинганимдан эмас, ўзимни қўтқариб қолиш учун қилган саъйи ҳаракатим эди». Мансурнинг Нурматхўжа ҳақида шундай ўйлашига иккита сабаб бор эди: биринчиси уни кўп ҳам ичкига йўлатмайди. Унинг эса ҳар кун ичкига киргиси, Садафбону ёки унинг синглиси Олтинойни кўргиси келади. Бир-биридан чиройли бу қизлар Нурматхўжа хонадонининг файзи — совчилар келавериб остонаси едирилиб кетган. Садафбонуни-ку мулла Шамсиддинга унаштирди, лекин Олтинойни нима қиларкин, бу савол уни қийнагани қийнаган. Уни ҳам бирортасига инъом қилиб юборса, кўр томошани. Иккинчиси унинг миршабликка ўтишига тиш-тирноғи билан қарши турганлиги, унинг ўсиб улғайишини хоҳламаганлиги.

Кундан-кун оқиб келаётган хушхабарлар, янгидан-янги йўриқлар шуни исботлаптики, бойлар тугатилса, камбағал етим-есирларнинг омади чопади, ҳамма нарса уларга қолади. Мансурнинг етимлигига ҳам мана шу бойлар айбдордай, шулар бўлмаса у етим бўлмайдигандай. Мабодо Нурматхўжанинг мол-мулки тортиб олинса, Мансур бойиб кетадигандай, уни биров бошқа етим

деёлмайдигандай. Уни янги ҳокимият қўллаб-қувватламаганда бой ва камбағалнинг фарқига етолмай, ўзини шу кўйга солган бойларга қўллуқ қилиб ўтармиди... яна ким билади. Энди кимсан — Мансур мелиса (милиция) — ҳукумат. Бошида шапка, эгнида китель, белида энлик камар, орқасида наган, галифе шиму хиром этик. Ким уни шу пайтгача шундай кийинтириб, ким шунчалик обрў-этиборга назил топибди? Ҳуррият!

Ҳуррият кўп яхши нарса экан-да. Командир Владимир Николаевичнинг айтишича қайсидир етимхонадаги бир боланинг отаси қидириб топиб келса, бола отасини рад этибди, отасини, «буржуйсиз, сиздақа отам йўқ» деганмиш. Ҳуррият шунақа... оталар қилмаган яхшиликни қиляпти. Мана мисол учун Мансурнинг отаси бўлганда бойнинг боласи деб мелисаликка олмасди. Эртами, кечми ўлим ҳақ, яхшиям ўлиб кетган экан, бўлмасам келажагига тўғоноқ бўлармиди... Барибир бойнинг боласи бойнинг боласилигига борар экан, йўқсуллар инқилоб қилишгандан буён буларнинг мўрисидадан тутун қайтади: мамлакатни қанақа қилиб эплашади, кўчада уришган иккита одамни ажратишолмайди-ю, хат-саводи йўқ, фаҳм-фаросатни гапирмасаям бўлади. Тўғри, кейингиларни ичиди айтишади, исботи шартмас. Бойларнинг аксарият болаларида менсимаслик касали борки, бунга чидаш оғир. Балким камбағал деҳқонларнинг ҳокимиятни бошқаришларини кўришолмас. Мансурнинг сингари юрт сўрайдиган шоввозлар етишиб чиққанини кўриб, ичларидан қиринди ўтар, «Инқилоб машинаси»нинг филдирагига чўп суқмоқчи бўлишар. Йўқ, Мансур қараб турмайди, салгина гумон сезилса, олдини олади, бойларнинг кунни битган. Бойларнинг-ку, кимлиги маълум, қилиғи аён, аммо Қодирқул ҳожининг ўғли Жалолддинга ўхшаганларга нима жин урган, нега қадам босишлари бежо? Иккаламиз битта жойданмиз, бирор гап чиқса эшитар қулоққа яхшимас, деган сайин ҳаддидан ошади. Утган чоршанба иккиси командирнинг хузурига келаётганда кўнглига гумон оралади. Шомирзабекнинг уйи томонга қараб талпинди. Мансур буни пайқаб, бекникига кириб чиқайликми, деса, кўнмаган. Нега талпинди-ю, нега бормади, бекнинг хотини — Латофат Мулла Жалолддиннинг юрагидан ургани маълум, бир кўргиси келган, тўғри, боргани андиша қилган. Бу гал негадир андиша-пандиша қилиб ўтирмади, ҳатто бошига фалон пул тикилган Асқар кўрбошининг уйи рўпарасидан ўта туриб, дарвозасидан киё боқмади. Мулла Жалолддин иккиси Шомирзабекникига киришдиям, Латофатни кўришдиям, кўчага чиқшганида Мансур Асқар кўрбоши ҳақида яна гап очди, шундаям бир туки ўзгармади. Йўқ, бой бойга боқади, сув сойга оқади. Бўлмасам ўзи йўқ одамнинг уйда нима қилади, ҳукумат қидираётганикига яқин йўламайди. Бир гап бор, Қодирқулҳожининг боласига ишонмаслик керак. Минг қилсаям ҳожининг боласилигига боради. Етим-есирга қайишмайди, ялангоёқларнинг омади чопишини хоҳламайди...

...Владимир Николаевич хонасида ёлғиз, деразадан тушаётган ёруғ хира, стол устидаги чироқнинг шишаси туни билан ёниб чиққанидан бўлса керак қоп-қора. Командирнинг турқи-таровати ҳам уй анжомларидан даярли фарқли эмас — тушкун.

— Салом, Владимир Николаевич!

Командир уни кўриб ўрнидан турди.

— Ке, Мансур Маркс, қани ўтир. Нима гаплар?

(Мансурга хужжат беришганида отасининг исмини айтолмагач, командир ўзи яхши ниятлар билан пролетариат дохийсининг фамилиясини унга раво кўрган. Шундан буён уни Мансур Маркс дейишади. Бу Мансурнинг ўзига ҳам жуда маъқул тушган.)

Мансур атрофга олазарақ қараб олгач, дераза томонни ҳам бир нафас кузатди, сўнг хотиржам гап бошлади:

— Командир, Асқаралибекнинг бошига шунча пул тикилгани ростми?

— Ҳа, нима эди?

— Энди тўхтанг, ҳақиқатан ҳам ҳукумат уни қидир-яптими? Тутиб олган одамга пулини тўлайдими?

— Албатта тўлайди.

— Бу, ҳукуматга жуда зарурми?

— Жудаям зарур.

— Шанақа экан, қизил аскар ўроқ Жалолоддин Қодиров нима учун бу ишга бош қўшишни истамайди?

— Қачон бош қўшмади?

— Куни-кеча бирга келаётиб, Асқаралибекнинг уйига кирайлик, кечаси бир-икки отлиғ шу уйга кирганини одамлар кўрибди, ичида бек ҳам бор экан десам, унамади. Бекдай ҳукумат учун хавfli одамни тутишдан бош тортиди. Қони қўшилмайди, командир. Жалолоддиннинг барибир ота-буваси бой ўтган-да, бизга ён босмайди.

— Да-а, — деди Николай Владимирович, — ўйлаб кўриш зарур.

— Асқаралибек қанчалик хавfli бўлса, мулла Жалолоддинга ўхшаганлар ҳам кам эмас. Чунки Асқаралибекларнинг душманлиги аниқ билиниб туради. Жалолоддинларни эса билиш қийин. Дўстман деб қўйнингда юради-да, душманнинг ишини қилади. Унинг зарба беришини биров кутмайди. Асқаралибекнинг уйга кириб кетгани ҳақида аниқ маълумот бўлатуриб, Шомирзабекни киради-да, командир. Биламан, Латофатни яхши кўради. Лекин бу ёғда улуг ишлар турибди... Бир чорасини кўрмасангиз бўлмайди.

— Яхши, Мансур Маркс, сен ҳақиқатан инқилоб курашчисан, ҳамisha ҳушёрсан. Ички душманлардан ёш ҳокимиятимизни тозаламоқ керак. Раҳмат!

У ўрнидан туриб, Мансурнинг қўлини сиқиб хайрлашди.

— Сен боравер, мен ўзим бир гаплашиб кўраман.

Мансур командирнинг хонасидан олам-жаҳон қувонч билан чиққанди. Ҳаммаси осон кўчгандек, эртасидан бошлаб мулла Жалолоддин большевикларнинг сарполаридан мосуво бўладигандай, яна ўша Кўктўнли отанинг оддий бир фуқаросига айланиб, Мансурнинг тасарруфига ўтадигандай эди. Афсус, ва яна афсуски, мўлжаллаган режаларининг бирортаси ҳам ҳаливери амалга ошадиган эмасди. Ҳаммаси ўз ҳолича, орадан ҳеч нарса бўлиб ўтмагандек. Командир ўз юмуши билан банд. Мулла Жалолоддиннинг бояги юриши бояги юриш... Бу Мансурга алам қилди: командирнинг ўзидаям бир гап бор, буниям келиб чиқишини текшириш керак. Нега ҳукуматга қарши турган одамнинг сир-асрорини билатуриб айбини яширяпти. Буни Россиядан шу ниятда юборган эканми? Бунақаси кетмайди, жиддий иш қилмоқ керак-ки, сичқоннинг ини минг танга бўлсин..

Мансур қора муқовали, жилди мустаҳкам бир дафтар олди-да, араб ва лотин ҳарфларини чаতিштириб, мулла Жалолоддиннинг айбгинасини — яъниким Асқаралибекнинг уйда эканлигини билатуриб, ҳибсга олмаганлигини ва бу хабарни етказгач, командирнинг чора кўрмаганлиги хусусида бир қоралама ҳозирлади. Қораламининг остига сана ва дахстатдан сўнг бир илова қўшди-ким, бундан ўзи-да беҳад севинди: «Магар сизлар ҳам бўлиб ўтган воқега даст панжанғиз орасидан қорасонғиз, сиздан-да, юқориқоқ мартабалиқ чин большевойга арз этмоқ ниятидадурман».

— ...Бисмиллоҳир-роҳманир-роҳим... — дара бўйлаб янграётган ширали овоздан тарикдай сочилган йигитларнинг барчаси тиз чўкишган, фикри ожизлари жамланган, уларда наинки салгина хатти-ҳаракат қилишга, ҳаттоки ўзгача ўй суришга-да, имкон қолмагандай: бутун вужудлари қулоққа айланиб, овоз сеҳрига сингишган, оятларни ҳар ким ўз билгича ичларида ихлос билан такрорлайди. Рухий истироҳатдаги бу кимсаларга халал беришдан атрофдаги наботот ҳам хижолат тортаётгандай: Ҳазрат Аюбга ҳусн бағишлаган арчалар соқчилар янглиғ қаққайганларича сукут қиладилар, сават бошларини кўз-кўзлаган писталар, дўланалар шитирлашга ҳаддилари сизмай одоб сақлайдилар, азим-азим чинору ёнғоқлар, бошига дока рўмол ёпинган кампирдек чўккан тоғлар муножот забтига бардош қилмай хўрсиниб юборишдан ўзларини зўрга тиядилар.

Совуқ тушиб, зиёратчилар сепсилди: шу ердаги беш-ўн хонадонни, шайхларни ҳисобламаса, деярли Шомирзабекнинг йигитлари. Агар ёз кунлари бўлганидами, дарани лайн-лайн одам босган, қатор-қатор қозонлар осилган, овқатлар қайнаган: ҳар бир одамнинг кўзларида, хатти-ҳаракатларида зиёрат қилишга муяссар бўлганидан бир мамнунлик зухур топарди. Ёки олти-мишдан ошган бўлса-да, ҳамон охори тўқилмаган мулла Эгамбердиннинг ширали қироатига беихтиёр ўнлаб овозлар қўшилган — давом этказган, юзларига фотиҳа тортаётганларида «омини» дарани жаранга тўлғазган бўларди. Ёмғирли, изғиринли кунлар бошланиб, Ҳазрат Аюб зиёратгоҳи аввалги ҳуснини йўқотди, кишиларда рутубатли, эзгин кайфият ҳозир этди. Дов-дарахтларнинг тилло барглари кундан-кун қалинроқ тўшалапти, ўт-ўланларнинг оловранг тиллари чўзилгани-чўзилган, қарғалар ажал жарчиларидай кезишади: ҳадемай борлиқ «кафан» ланишини ва бутунлай ўзларининг тасарруфига ўтишлигини қариллаб, эслата бошлайдилар. Соининг икки ёқасига, булоқбошиларга турнақатор тикилган ўтов ва чодирлар энди беўхшов, улардан кўтарилаётган тутунлар беҳол, йигитлар эса шу мотамсаро фасл интиҳосига ярашиқсиз ҳолда ишратга берилганлар. Буларнинг бари бомдоддан то хуфтонгача Шомирзабекни таъқиб этиб, жавоб кутаётган саволлар. Қовун пўчоғи ерга тушганидан уни ғам босган: қишлашга хавф-хатарсиз, қизилларнинг оёғи етмаган жой топиш керак. Ҳазрат Аюб қанчалик тинч, ёғийларнинг назаридан йироқ бўлса-да, уларнинг кўзлари Шомирзабекка тикилган, демак, бу ерга ҳам юриш қилиши тайин. Шаҳрисулудай вилоятдан унга паноҳ топилмайди, на фақат вилоятда, балки бутун Туркистонда ундай жойнинг ўзи йўқ. Деярли ҳамма мавзелар, қишлоқлар, овуллар уларнинг қўлига ўтган. Байроқлар илинган томлар, куфр сўзлар ёзилган алвонли пештоқлар вабодай тарқалиб, қаердан, кимдан нажот бўлишига илинж боғланса, барини ямлаб, ютиб келяпти. Нохуш хабарларнинг кети узилмайди, ишонч билан юборилган йигитлар қуруқ қайтишапти. Бек ўзининг кундан-кун ёлғизланаётганини чуқурроқ сезади, ҳар куни тафтини оладиган бир ҳамдард келишига ёки кутилмаганда бирор воқеа содир бўлишига умидланади. Ҳаёти шундай ўлимтик, зерикарли давом этавермаслигини, қачондир, албатта бундай аҳволга чек қўйилишини ич-ичидан туюди. Билъакс ўша умид нишонаси ҳадеганда уч беравермайди. Гўё у томга чиқишга чиқиб, нарвонни бой берган кимсадай чорасиз: ё томда ўтираверишнинг

иложини таполмайди ё пастга тушишга мажболи йўқ. Устига-устак ёғийлар орасидан нуфузли мартабага эришган аслзода Богомоллов ҳам яраланган. Бўлмасам у яна кўмаклашишга ҳозирлигини билдирганди. Унинг сўнги ёрдами — ёғийларнинг эркак аёл аралаш ўттиз нафар зобитлари уюшган машваратнинг вақти ва жойини аниқлаб бергани бўлди. Душманларга содиқлигини исботлаш учун ўзи бирга қувди ва жароҳатланди. Дармонсиз одамга кийим оғирлик қилганидек ҳозир шу асирлар ҳам юк, йигитларининг ризқига шерик, уларни нима қилишга ҳайрон. Зарварақдан қайтган хуфиянинг айтишича, Асқаралибек Ёвқочдидаги муҳорибада енгилган. Нима қилгандаям, кўрарга кўзи, отарга ўқи бўлмагандаям, унинг мағлубиятга учрамагани дуруст эди. Ҳар ҳолда қуриган эрса-да, дарахтнинг борлигига не етсин? Яхшиямки, уч йигити билан ўзи омон қолибди. Унинг бошига ғанимлар жуда катта пул тикиб, кўринишларини тасвирлаб теварақдаги қишлоқларга жар солдиришган. Бу маълумотни етказган хуфия-да, ўзини босолмайди: «Бек, Асқаралибек қизилларга чакана томоша кўрсатмаганга ўхшайди, бўлмасам унинг бошига шунча пул тикишмасди, яна олтин ҳисобида-я. «Гарчи ўшанда дилидан «Шўроларнинг найранги эмасмикан» деган ҳадик ораласа-да, кейинги янгиликлар бу гумонни аритиб, ишонтира борди. Чунки кимни юборса Асқаралибекнинг қочоқлиги, уни қизилларнинг ўзи қидириб юрганлиги тўғрисида гап топиб қайтарди. Бек аёнлари — мулла Эгамберди ва Абдурахим афанди билан кенгашиганида улар ҳам шу ечимга келишиб, уни гумондан холи этдилар. Аммо бу суюнадиган ҳол эмасди. Барибир, эртами, кечми қўлга олишади. Асқаралибекдан тортиб бошқа кўрбошилар ҳам ўтга солинган занжирдай битта-битта ажраб таслим бўляпти.

Бекнинг жуда кўп йўқотишлардан иборат бўлган кечмиши, йўл қўйган хатолари, сароб сингари кўринаётган келажак оромини олиб тунлари уйқусини қочиради. Ҳазаб отига минади, яна олдинги дориламон кунларга қайтишни, авваллари салом бериб юрадиган, айни пайтда унга қарши бош кўтарган кимсалардан ўч олиш йўлларини режалаштиради. Тўр билан пойгакининг, хўжа билан фуқаронинг фарқи қолмаётганидан, одамлигини ўзи англаб етмайдиган ялангоёқлар унинг турмушига аралашигача борганидан қойнади. «Эй худо, кимларга кунимиз қоляпти-я» дея афсус-надоматлар чекади. Оғзининг елига йўқ бўлиб кетадиган Мансур етимга ўхшаганлар унинг кўзига чўп суқаётгани, камига уйга бостириб кириб, тинтув ўтказганлари худди ундан кулаётгандек, мазах-калака қилаётгандек туюлаверди. Бек етимни бир пайтлар одам деб аташга ҳам ҳазар қиларди, оёғини ялагудек бўлиб, ялиниб-ёлборганда қайрилиб ҳам қарамаган, раҳм этмаган. Қизилларнинг аравасини тузатгани учун бек унинг калласини олишга амр этканди. Агар ўшанда аталадан суяк чиққандай Қамчивой бош кўтармаганида баридан қутуларди, Мансурни бошқа эсламасди, ҳаловатини бузмасди. Ҳаммаси хамирдан қил суғургандек осойишта кечаётганди. Кўктўнли отадагилар бекнинг бўйруғига сўзсиз бўйсуниб, қишнинг қирчилламаси таъсир этмагандек қайроғоч тагидаги майдонда жимгина туришар, бирикки орага тушганларни демаса барчаси тақдирга тан бериб қўл қовуштиргандилар. Мансурнинг айбини сўраганлар кўп эди: «Бек, етимга жабр қилманг, етимни оллонинг ўзи қўллаган». Шомирзабек уларнинг гапларида жон борлигини билатуриб, ўтинчларга қулоқ солмаган, шу билан ёғийларга ёрдам беришликнинг касрини кўрсатиб қўймоқчи эди, қолаверса ҳукм — тиг, бир қайтса кейин ҳеч нарсага ўтмайди.

Мансурни ялангоёқ олиб келишган, тизза бўйи қор,

изғирин елади, қора оёқлари совуқдан жигарранг тусланган, қўллари орқада, сўйиладиган ҳўкиз болтадан тоймаганидек, етим одамга тик қарайди, соққадай ирғиб чиққан кўзларида ғазаб.

Қонга ташна Норқўзи энди пичоғини яланғочлаб, енгларини шимарди, бошлайверайми, дегандай бекка қаради. «Айтгулик гап айтилган, етимнинг гуноҳи оғир, ёғийларга ёрдам берганга бундан енгил чора кўрилмас!» Бек қўлини ҳавода силкитиб «бошла» ишоратини берди.

Қайроғоч ости норози гувранди, пичоқ халқнинг бўғзига қадалгандек қалқиб кетди. Норқўзи безовта оломонга парво қилмай, Мансурнинг бошини орқага қайирди, қайирди-ю, пичоғи қўлида қолди, кўк чорси танғилган хум боши пастга думалади, оппоқ қорни қизил қонга бўлғаб калла потради.

Бир лаҳзада, кўз илғамай содир бўлган бу мудҳиш воқеадан оломон чўчиб ўзини четга олди. Нима бўлганини пайқашга улгурмаган Мансур тиз чўккан бўйи анграйди. Уни четлаб ўтган норғул бир йигит қиличини ялади. Шошиб қолган навкарлар дарҳол йигитни қуролсизлантириб, бекка рўпара қилишди. Кўринишидан соддагина бу йигитнинг қўлидан шундай нозик ишлар келиши бекни ўта ҳайронлар этди.

— Отинг нима?

— Қамчивой.

— Қамчивой, бу қандай номаъқулчилик?

— Уста Мансур гуноҳсиз эди, бек. Унга тўхмат қилишди. Арава ўрисларники эмас, Мамасолиники эди. Баъзи бировлар ўз айбини яшириш учун етти пуштигача сотишяпти. Буни сотиб сиздан, сизни сотиб улардан асранишади.

— Кимлар улар?

— Маъзур тутасиз, бек...

— Нима, қозиққа ўтиргинг борми?!

Йигитнинг ҳолати ўзгармади, жамоатга қараб қўйди-да, чақноқ кўзларини бекка қадади.

— Пешонамда бори.

Бундай муомала бек учун қутилмаган, ғайри табиий эрса-да, йигитнинг мардонавор жавоби унга ёқди.

Атроф сув қуйгандек жим, ҳазма бекнинг жавобига илҳақ. Абдурахим афанди вазиятга барҳам бермоқ ниятида бекка яқинлашиб, қулоғига шивирлади:

— Тилини суғуриб олайми, маҳмадонани?

— Афандим, — деди бек ҳам унинг қулоғига, — янглишясиз. Улимни бўйнига олганлар садоқатли бўлишади, бу дунёнинг неъматларига учмайди. Қанийди йигитларимнинг барини мана шу сингари ажалнинг ёқасидан қайтариб олганимда.

Бек Қамчивойнинг қахрамонсифат гавдасига бошдан-оёқ разм солиб, овозини баландлатди:

— Гуноҳингдан кечдим.

Оломон жонланди, олдинга шивир-шивир, сўнроқ баралла «Худога шукр, ҳақиқат бор экану... Шомирзабекнинг умри узун бўлсин» деган овозлар эшитилди.

— Эвазига менга йигит бўласан!

Ялт этиб ҳамма Қамчивойга қаради, яна жимлик, саросималик, Қамчивой эса бир нуқтага тикилганча қотган.

Бекнинг бардоши соб бўлганди, мабодо йигит қайсарлик қилиб бош тортса, баҳридан ўтиши муқаррар эди. У қўйнидаги маузерни қўндоғини тугтанча йигитга яқинлашди.

— Розимасмисиз?

— Розиман, — деди йигит унинг муддаосини англаб, — фақат...

— Хўш?

— Узимизнинг қонимизни ўзимиз тўкмасак бўлди.

Қамчивой ичидагини тўкиб, бекни қойил қолдирган-ди-ю, кейинчалик шу гаплари ўзига тушов бўлишини ўйлаб кўрмаган. Одамзот ҳамisha бир хил бўлмайди, бугун йиғлаганига эртага кулади, дунё шунақа бетартиб, одам шундай тартибсизликка маҳкум. Тартиб фақат осмонда, ерда ўрнатаман деган одам хато қилади. Унинг ўзи тартибсизликдан яралган.

Зарварақдан келган хабар унинг ич-этини еб турган маҳалда, Қамчивойга бир захрини сочиб олиш ҳамда уларни гумдон қилишни, бўйнига қўйиш истаги туғилди. Бек қўйни ўз оёғи билан осадилар қабилда Қамчивойни чақиртирди.

— Қамчивой, — деди бек унинг саломига алик ҳам олмай, — вақтида тўкмаган қонимиз ўзимизга зардоб бўлиб тўкилаёпти. Бошингни кундага қўйиб Мансур етимни ҳамоя қилгандинг. Жалолиддинга қўшилиб, Зарвараққа борибди. Одамларимиздан гумонсираб сўроққа тутибди, қийнабди. Камига ўғлини топиб берасан деб падаримни ранжитибди. Зарварақ ҳозир қамалдай гап. Мени қишлоққа боришимни билишиб, одамлари пойлаб ётишган эмиш. Еки тилларинг бирмиди?..

Бекнинг мўлжали бехато эди. Қамчивойнинг қошлари чимрилиб, юзларига қон тепчиди.

— Бундай бўларини билмовдим, бек. Рухсат беринг, хатоимни ўзим ўнглай. Икковиниям бошларини узиб, ҳуржунга солиб келай, оёғингиз остига ташлай.

— Йўқ! — деди бек, — уларнинг жонсиз бошлари нима-ю, қовоқ нима. Менга тириги керак. Ер билан битта бўлиб пойимда ётсин. Кучукдай ғингшисин, мушукдай суйкалсин, чатаноқларини ўзим айираман. Улар ҳали менинг совунимга кир ювишмабди. Юртини ўрисларга қўшқўллаб тутадиган бу аблаҳларни ўзим адабини бераман.

— Хўп бўлади, бек ака. Йўлга чиқаверайми?

— Уларни тутиш Норқўзининг калласини узишдан кўра мушкулроқ. Кўктўнлидаги қизиллар аламжон. Беш-ўн йигит билан бирор нарсага эришиш қийин. Сен ҳамisha тайёр тур, фурсат келганда ўзим айтаман.

Бек мақсадига етди. Иккаласининг жони ўзининг қўлида нақд тургандек қониқш ҳосил эди. Унинг учун Мансур етимдан кўра Жалолиддинни тутиш муҳимроқ. Бек илгари Жалолиддинга кўз тикмаган, кейин эса урдасидан чиқолмаган, кафига тупуриб қолаверган. У нанки йўлга тўғаноқ турди. Ҳатто кўнглига шубҳа аралаштиришгача борди...

Бек Латофатни кўргану оромидан айрилган: бошида шойи рўмол, эғнида қип-қизил камзул билан хонатлас кўйлак, орқаси тўла соч, оёғида ғарчли ковуш. Бор йўғи бошлаб бир қиё боққанининг ўзи кўнгил дарчасини қоққан, овозининг жарангидан тунлари уйқури қочган. Кўзига ним табассумли юзи, чаққон югургилаб эшикка ўзини уриши муҳрланган: бошидаги шойи рўмоли гўё сон-саноксиз илонларни бўғзидан тутгану думларини йиғиштиришга қурби етмаган, думлари эса оловга тутиб жизганак қилинаётгандек жингала. Отга миңдариб олиб келаверса бўларди, унинг мушугини биров пишт деёлмайди. Аммо Бердаливойдай ҳурматли одамнинг юзини ерга қаратиб, норози қилишни ўзига эп билмаган. Яна-ки, Бердаливойнинг укаси, Латофатнинг амакиси Эрматалига озгина яқинлиги бор. Ўзи: «Жиянимни олмайсанми Шомирза», деб неча марта айтган. Унда ҳазиллашяпти, деб ўйлаган, жиянини кўришни истамаган. Лоп этиб рўпарасидан чиқди-ю, ақал-ҳушини бошидан учирди. Поччаси — Назиржонга ёрилди, ярашиғини қилиб қуда тутиниб, уйланди.

Бир-биридан ширин кунлар — эндигина чилласи чиққанди. Жўралари билан меҳмонхонада гап ейишаётганди. Озгина-озгина тарик бўза ҳам ичишган. Девор

томонда кўктўнлилик Мусақул сўқир кўр тўккан.

Хижиллик бекнинг дастурхондан олиб қўйнига солган биттаю битта қизил олмадан бошланди. Шу кўзига яхши кўринганди, Латофатга илинганди.

— Бек, чиройли кўринсай-ла, қўйнингизга солаверманг, — деди Мусақул-сўқир олмага ишора қилиб.

— Олсак насибамизни олдик. Сизникига қўл чўзганимиз йўқ, — деди бек ҳам бўш келмай.

— Бизникига қўлингиз етмади-я, қўйнингиздагиам кимнингдир қўйнидан чиққан.

Ҳамма кулиб юборди. Бек бу гапни ўша тобда ҳазил тариқасида ўтказиб юборди-ю, меҳмонлар тарқагач, сўқирни четга олди.

— Кимни қўйнидан чиққан экан, — деди-ю, кулочкашлаб тортиб юборди.

Сўқир орқадаги сувсиз ариққа кеткамчасига йиқилди ва ўзини ўнглаб, ариқ лабига тирмашаётган эди, бек кўкрагига тепиб яна кулатди.

— Кимнинг қўйнидан чиққан, айт номард?!

Бу гал сўқир ўтирган қўйи сўз қотди.

— Узидан сўранг, бек?

— Йўқ, сен бошладингми, ўзинг айтасан.

— Жалолиддинни! — деди сўқир тантанавор қилиб. — Билдингми, Жалолиддинни!

Ана шу биргина исм унинг ширин турмушига оғу ташламадимиз? Хаёлига нелар келмади. Уйга қандай кириб борганини билмайди, лекин на отасига, на опасига ва на меҳмон бўлиб келган катта эгачасига билдирди. Паловдан сўнг дастурхонлар қоқилди. Ичкаридаги ўз уйларига кирганида хотинига чой буюриб зимдан кузатди. Латофатдан ҳеч бир қусур тополмади, ҳаммаси олдингидек. Ҳар доим меъёр билан чой қуядиган Латофат нима бўлди-ю, пиёлани сал тўлатиброқ узатди. Шомирза-бекка бу сўзсиз ёқинқирамади.

— Паловдан кейин шўрва ичиш ниятим йўқ, — дея пиёладаги чойни қайтарди.

Латофат хижолат тортиб ўзини оқлашга уринди.

— Афув этинг, хаёлим қочибди.

— Хаёлинг ўзингда эдимми?

— Сизда эди, — дея Латофат кулимсираб эрқаланди. Унинг эрқаланиши қимматга тушди.

— Хаёлинг менда бўлганда, менга бунчалик бефарқ бўлмасдинг. Яна кимдир хаёлингни банд этганга ўхшайди.

— Ундай деманг, бегим, — дея Латофат яна кулимсиради.

— Рост биланми?

У жиддий тортди.

— Рост бегим. Бондасининг олдидаям, оллонинг олдидаям юзим ёруғ.

— О-о-о!

Бек Латофатнинг майда ўрилган сочидан тортиб, бошини тиззасига қўйди.

— Жалол ўрис-чи, у киминг?!

— Ҳеч кимим. Отамдан қоғоз, довод олмоққа келардилар, холос. Ундаям ташқаридан кузатган. Одамни кўз бузади деб, отам ичкарига бегона эрқакни йўлатмасди.

— Ҳеч гаплашмаганмисан?

— Елғонмас, уч бор гаплашганман. У киши дарчамизнинг у ёғида, мен бу ёғида эдим. Биринчи бор озгина кўқон қоғози сўраб келган. Пулиниям қўлидан олмай отамга берарсиз деб жўнатиб юборганман. Кейин яна келди: «Янги мактаб очяпмиз, ўқишга бормайсизми» деб сўради. Мен саводим борлигини, мабодо бораман деган тақдирда ҳам отам кўнмаслигини айтдим. У киши: «Ҳадемай отангиз ўзи жўнатадиган бўлади деганди». Ундан кейин сизларникидан совчи борган. Бўлган гап шу.

Шомирзабек Латофатнинг зулфидан қаттикроқ бураб, бўйнига ўради.

— Боринг шуми?

— Минбаъд яширмайман, бегим, қийнаманг.

Уларнинг машмасидан отаси воқиф экан-у, ўзини билмаганликка солиб бутунлай бошқа юмуш хусусида гап қотган. Уша оқсом бек ётгандай бўлмаган, Латофатга қарагани дам хижилланаверган, қуръони шарфни тутиб қасам ичганида ҳам дили равшанлашмаган. Назарида, Латофат уни алдаётгандай бўлаверган. Эрталаб опасига хотини билан бошқа яшамаслигини, ҳозир ҳавобини бермоқчилигини билдирган. Бундан хабар топган отаси бекни ёнига чақириб, сабабини суриштирган. Бор гапни эшитган отаси сўраган.

— Кўнглинг тўлганмиди, ўғлим?

— ...

— Унда бошқа гапга ҳожат йўқ. Бу ҳам бировнинг арзандаси. Қайси юз билан ота-онасига қарайди? Эркакнинг ёмони хотинини ёмонотлиқ қилади, ўғлим. Менинг деганим шу. Бор, кириб чойингни ич.

Уларнинг турмуши изга тушди. Вақтлар ўтиб, Латофатнинг бўйида ҳам бўлди. Лекин юракдаги дарз ҳеч ўнганмади, қачон Кўктўнлига йўли тушса, қизиллар ҳақида гап кетса, яраси янгилаверари. Ўзини хўп тутиб олмоқчи бўлади-ю, қўлга кирмади. Энди бўлса Мансур етимни етаклаб уйига борибди. Унинг уйга бостириб бориши ҳеч рисолага сиғмайди. Ҳар ҳолда, эркаксиз уйга остона ҳатлаш белида белбоғи бор одамнинг иши эмас. Агар Жалолиддиннинг ўрнида Шомирзабек бўлганида, шубҳасиз, бундай қилмасди. Ҳали ҳадемай бу кунлар ўтар-кетар. Ушанда тавбасига таянтирар...

Дунёнинг кемтиги

Асқаралибекни Аширмат девонанинг уйдаги сўроқлардан сўнг роппа-роса бир кечаю бир кундуз ёлғиз қолдиришди. Бу муҳлат бекнинг ҳаётидаги энг оғир ва энг узун вақт бўлиб туюлган эрса не ажаб!? Эндигина барча ташвишлардан хусусан оиласидан ҳам кўнгул узиб дорилбақони ўзига лойиқ топиб турган бир замонда, яна қовжирай бошлаган дил салтанатидан ҳаёт нишонаси ниш урмасинму, саҳродай яйдоқ юрагида чечак атри уфурмасинму?! Сиру синоатдан иборат ёлғончи дунё яна навбатдаги ёлғони бирла ўзининг маҳактош янглиғ синов жандасини унинг эгнига илмасинму?! Жандаси вазмин, жандаси энгил, жандадан кечиш мушкул, жандадан кечиш ҳузурли эди. Куни-кеча қадриқимматини йўқотган тўла теппасидаги бу олам, ўзларининг нималарга қодир эканлигини «кўз-кўз»лаган бу банди ожизлар бугун тагин муҳаббат уруғини ундира бошладилар. Тагин дунё хайрхоҳ боқди, тагин алданди... Унинг тўсиқсиз нафаси қайтди, ичида алифдек улғайган нимадир ипакдек эшилди, вужуди рўдапога айланди. Буларнинг барига ўзи айбдор — ҳамма бало Нисорага меҳр қўйганида, Умаралибекни ўғлим деганида, шуларсиз турмушни турмуш ҳисобламаганида, нафснинг куйига тушганлигида...

Сўроқни Жалолиддиннинг ўзи тугатганида бунчалар бўлмасмиди, ҳар ҳолда ўзиники эди, гапи оғир ботмасди, ижобатини ўйламасди, юраги тирналмасди. Командир кирди-ю, ўйлари ўзгарди — гаплари ўзидан совуқ тортди, режаси қатъийлашди.

— Бек, бизга ёрдам беришдан бошқа чорангиз йўқ, бўлмасам... отиб ташлаймиз.

— Ўлим осон, тириклик қийин, командир, худо хайринларни берсин, шундай қилинглар.

— Сизни эмас, бек... маузердан мўлжални хато оларкансиз, бизникилар нишондан янглишишмайди. Икколловиниям гувоҳлигингизда отиб ташлаймиз.

Йлк бор айрилиқ шарпасидан бекнинг эти увушиб, қўллари титрагандай бўлди. Ҳаётини текиб яшаган Нисорани, ҳали одам қаторига қўшилмаган Умаралибекни ўз қўли билан яна ўлимга маҳкум этаётгандек, эндигина қайта топиб дийдорига тўймаганда яна йўқотиб қўяётгандай туюлди. Бир марта кўриб, изҳори дил қилишга эришганида ҳам бунчалик алам қилмасди.

Командир ҳам унинг кўнглидагиларни уқиб тургандай ҳукм қилди.

— Эртага ҳовлингизга олиб боришади. Отангизни аҳволдан хабардор бўласиз, хотинингизни кўрасиз. Хизматимиз оғир эмас, Шомирзабек жойлашган ерга бориб қайтиб келасиз. Тоққа йўл олишдан чўчимасангиз ҳам бўлади. Сизни бу ердалигингиз ҳозирча сир. Сизни қидираётганлигимиз ҳақда гап тарқатишди. Шомирзабекка ҳам бу хабар шубҳасиз етиб борди. Сиздан гумон қилишмайди.

Эртаси куни кечқурун уйга олиб келишди. Ҳовли жим-жит. Кули кўкка совирилган дарвозахонани тартибга келтиришган. Хотини Саломат билан тузукроқ гаплаштиришмади. Отхона томондан занжирнинг ширқиллагани эшитилди. Борса, отаси оёғидаги кишани судраб остонада уни қаршилади:

— Ота, келдингизми, мени олиб кетасизми?

— Ота, менман, ўғлингиз — Асқаралиман.

Отасининг «қаҳ-қаҳ»и ҳовлининг зулматини титратиб юборди.

— Алдаманг, ота, ҳамма Асқаралиман дейди. Асқаралингиз рихлат қилган. Зарвараққа ўт тушган. Кейин Асқаралибек туғилганда яна туташди — ўзим ўт кўйдим. Учинчи марта ёнса қиёмат қойим бўлади, девдингиз, ота. Ҳадемай ўт тушади. Учаман десам, учирашмайди. Оёғимни канопада боғлаб қўйишган.

— Ота, мен Асқаралингизман ахир, танимаяпсизми?

— Нега танимайман, ота, танияпман.

Яна кулди, сўнг хўнграб йиғлашга тушди.

Бек дарвозадан ғамгин, оёқларини бемадор судраганча ташқарилади. Осмон ҳам унинг рутубатга тўла қалби каби кўрғошин тусига кирган, ҳаво вужуди каби иллик эди. Отам танир, бир оғиз бўлса-да, гаплашарман деган умиди фўзапоянинг чўғидек сўнди. Илгарилари ўзини жунбушга келтирган ғазаб ва нафрат алангалари ўрнини ачиниш ҳисси эгаллаб, одам боласи нақадар ожиз эканлиги бўй кўрсатди.

Уни ярим тунда Аширмат девонанинг уйига келтиришди. Туни билан уйқи бўлмади, қаёққа қараса ақлдан озган отаси чайқалиб, оёғидаги занжирни ширқиллатиб тураверди, Зарвараққа ўт тушди, дея гапираверди.

Тонг саҳар эшик очилди-да, олдин аскар, ортидан Нисора етовида ўғли Умаралибек кириб келди-ю, тўхтамасиз оғриқ хаёллари барҳам топди. Нисора ва Умаралибекнинг кириб келиши унинг шуурига орзиқиш, ёқимли бир нур бахш этди.

Нисора кираверишда омонатдек жимгина турар, ўғли эса бегонасираб онасининг этагига ёпишган.

Нисора юзларини яширган, бурчакка қараганча ҳаяжонданми, кўрқувданми бир маъсум, бир ҳафиф ҳайронлик ила дағ-дағ титрайди. Балки хурсандчилигини ичига сиғдиrolмаётгандир, балким унга рўпара қилишганидан уялаётгандир ва балким ўзининг бекка номаҳрамлигидан азият чекаётгандир?...

«Кўй, Нисора, титрама, титраб менинг мажруҳ қал-

бими титратма! Нега жимсан, нега сукут сақлайсан, нега бошинг солинган, нега мени тингламоқ истайсан? Менинг гапим тугаган, тилим тугилган, энди сен гапир, сенинг гапингни эшитсам, тўнғлаган дардларим эрийди, дилингдагиларни тўкиб солавер, энди сени мен эшитай!»

«Бегим, сиз хато қилдингиз, яна бир ўқни менга раво кўрмадингиз, бир ўқни мендан аяб ўзингизнинг бошингизга ҳам, менинг бошимга ҳам шунча ташвиш орттирддингиз. Энди не қилай, айтинг, сизнинг айтувингизга зорман, сиздан бошқа кимим бор менинг. Сизни қиз-қонганимдан акамнинг алдовига учдим, сизга қора очдим, йиғи солдим, шундай қилсам сизни қайриб оладигандай эдим, адашибман. Яна юзма-юз келаримни билсам, ўзимни ўлдирардим. Ўлдирардим деяпман-у, урдасидан чиқолмасканман, ожизалигимга борарканман, дийдорингиздан кечолмасканман».

«Эркакнинг бошини аёл эгади, сен бошимни эгдйнг, сен мени севдинг, сен мени энгдинг — единг, Нисора! Айбим суйганлигимдами, айбинг суйганлигингдами, иккимиз бир-биримизни суйиб едик — муродимизга етдик».

Асқаралибек чўкка тушди, худди ибодат қилаётгандай, қўлларини улар томонга чўзди.

— Кел, ўғлим, сени соғинганман, бағримга босай.

— Бор, Умаралибек отанга бор.

Бола ноилож онасининг ҳимоятдан ажралиб, кўрқапуса отасига юра бошлади: бир-икки-уч... у тезлашиб келиб бўйнидан қучоқлади. Ундан сутнинг ҳидими, Нисоранинг бўйими қандайдир беғубор, кишини маст қиладиган ёқимли бир ҳид гуп этиб урилди-ю, димоғини яшнатиб, кўзини тиндирди. Боланинг ҳиди ўзи билан бирга раҳматли онаси, нотоб отаси, чанг кўчаларда ирғишлаб юрган болалик лаҳзаларини жонлатиб келди. У шунда юрагининг тубида нимадир аланг-билан ғимирлаганини ва бу ғимирлаш орқали умрининг мана шу ҳид, мана шу ўғли орқали давом эттираётганини туя борди.

— Умаралибек, сени етказганга шўкр, соғ экансан, кўрар кун бор экан, опангнинг бахтига омон бўл, катта отангнинг аҳволи оғир, хабар олиб туришлар.

Гаплар гарчи Умаралибекка айтилаётган эрса-да, қизим сенга айтаяпман, келиним сен эшит қабилда кечар, ҳар бир ўтинч, изҳор дил Нисора томонидан маъқул топилиб боши билан тасдиқ маъносини беради.

— Опанг сени эҳтиёт қилсин, йўқсулларинг мазам-матидан, бедиянатларнинг тухматидан асрасин.

— Отанга айт, болам, кўнгли хотиржам бўлсин. Пашша қўндирмай ўстираман.

«Мен-ку, эркаклигимга бориб васиятларимни сен орқали етказаяпман, опанг бир марта аёллигига бормаса, ифбат ҳаёнинг этагига бунчалар ёпишмаса не қиларди, болам».

— Уғлим, сизларга кўп жабр-ситам ўтказиб гуноҳи азимга ботганман, улғайсанг, англарсан, мени кечирिशга қурбинг етар.

— Умарали, отанг ўзини гуноҳкор санамасин. Эрини гуноҳкор қилган хотиннинг икки дунёси куйиб кетади. Отанг неки қилса, бизни деб қилган. Шу боис бари айб менда.

«Тилингни тий, гапларинг билан азобимга азоб қўшма, мени оқлама, мен шундоғам гумроҳман. Бисотингдаги бари ғаддор сўзлар билан «сйла», токим патос боғлаган хаёлларимга машғуллик, оромсиз оромимга мақбуллик берсин».

Умаралибек унинг қулоғига аста шивирлади:

— Кеча бизни уйимизга олиб боришди, ота. Катта отам чиройли занжир ўйнаб ўтирган экан. Олдинга бо-

рай десам опам кўймади. Занжирини сўрасам отанг Асқаралибек беради, унинг занжири меникидан ҳам узун деди.

— Ҳа, ўғлим, менинг занжирим узун, сенга ҳам, сенинг болангга ҳам етади.

«Овунадиган бошқа нарсалар шунчалар тақчилмидики, сен унга қизиқсанг, бизнинг кишанланганимиз етмовдими? Занжирнинг чириқлашига, чиройига учма, унга банди бўлма, болам. Сен ўзинг занжирсан, занжирлигингни англамаган занжирсан. Бола — занжир, хотин-занжир, дунёнинг ўзи бир занжир».

Шунинг учун мен кишандаман, кишандан — сандан, опангдан кечолмаган кишансиз бандиман — қулман!»

У ўғлини янада маҳкамроқ бағрига босди, тўйиб-тўйиб ҳидлади. «Оҳ... ҳидларинг сенинг — ҳидларим менинг, болам. Мен дунёни жозиб кўрдим, сен ёзиб кўргин, мен уни тўкис кўрдим, сен ноқис кўргин. Энди мен тамомман — босмачиман, номим қора, сен ўғлимсан, менга тортасан, қоним сенда оқади. Хушёр бўл, қасосли қонни қаровсиз қолдиришмайди! Мен тиндим — сен тинма, мен синдим — сен синма, мен хиёнат қилдим, сен қилма! Қон кўр! Қон кўр! Ақл қондан қиради, ақлни қон киритади. Қон кўрмаганларни қон қурсатиб қўрқитишади. Эркакнинг эркаклиги қон кўрганлигида, қон кўрмаганлар сотади, сотилади, қон кўрганлар-отади, отилади!»

У боланинг юзларидан, қўлларидан ўпди. Бармоқлари юмшоқ, оппоқ бўғинлари бўғимли, тафти куйдираман дейди.

— Мени ёд этиб тургин, ўғлим!

— Умаралим, отамни унутмайман, де!

— Эсингдан чиқиб қоладигандайман.

— Опам эслатиб туради де!

— Ўзинг ёдламасанг, бекор ўғлим. Мендан сенга фақат тавқи лаънат мерос қоляпти.

— Ота, занжир берсангиз эсидан чиқмайди.

«Занжирни умри қисқа, болам. Мен сени доимо эслаб юрадиган қилайин, тамал тошингдай бўлайин, мени ҳар эслаганинда, дунёнинг кемтиклигини ўйлагин, мен асли дунёнинг кемтиги эканман».

Бек ўғлининг жажжи бармоқларини ялади, унда оқаетган иссиқ қон юрагини ҳаққиртирди, лаблар ўнг қўлининг кичкина бармоғига келиб тўхтади. Қон иси уфурди, қон гупурди, раҳматли қўрбоши Умаралибек қон қўлларини ёйиб, дулдулни етаклаганча ёпирилиб келди. Дулдул ҳамон қип-қизил тилларини чиқариб тамшан-япти. Қачонлардир ўнгидами, тушидами, хаёлидами кўриши мумкин бўлган ҳолат юз берди...

Бирданига бола чинқириб юборди:

— Опажон-он!

Нисора шошиб болага ёпишди. Асқаралибекнинг бағридан зўрға ажратиб олди. Лекин кечиккан эди. Бек ўғлининг бармоғидан бир бўғинини тишлаб узиб улгурган эди.

Чорасиз чирқиллаётган боланинг қўли — қон, отанинг оғзи — қон, кийимлар — қон, атроф қип-қизил — қон. Қон аста алангага айланди, борлиқ ёна бошлади. Асқаралибек чўкка тушган қўйи кула бошлади. Унинг овози хонани тутди: «Зарвараққа учинчи марта ўт тушди, одамлар!»

Бешинчи боб

Асқаралибекнинг эгилганини ҳеч ақлимга сиғдиролмадим-сиғдиролмадим-да. Хотин, бола-чақа азизлигига бораркан. Шундай одам гапимизга кўнганлигига би-

ров ишонгиси келмайди. Аммо Нисора билан ўгли Умаралибекни кўриштирувимиз яхши оқибатга олиб келмади. Узимга қолса кейин — ишни амалга ошириб учраштирадим. Владимир Николаевич бир нарсадан қуруқ қоладигандай шошди, шошганига ўзи ҳам афсусланди чоғи. Мана, бир ҳафтадан буён бекнинг соғлиги ҳам ишониб бўлмайди: бир оғиз гапирмайди, берилган овқатлардан деярли тотинмайди, кўриниши бир аҳвол, озиб-тўзиб кетган. Бугун тонг саҳар иккита йигит ва қирғий болани қўшиб жўнатишга жўнатдиг-у, бундан бир нарса чиқишига ишончдан кўра гумон мўлроқ. Бунинг устига, уч кундан буён қор ёғиб, бугун тинди. Совуқ қаттиқ оқағ сувларнинг-да, четлари музлаган.

Ҳамқишлоғим Мансурга келадиган бўлсак, у жуда янги ҳокимиятнинг ишончли одамига айланиб боряпти, бу, албатта, кишини хурсанд қилмай қолмайди. Унинг ҳушёрлиги шу қадарки, ҳатто биздан-да ўз шубҳасини дариг тутмаган. Асқаралибек хусусидаги гаплардан беҳабарлиги боис бир неча бор нуқул бекни тутиб олиш тараддудига тушди. Бунда унинг бошига тикилган пулга қизиққани устунмикан, ённки ҳокимиятни ёт унсурлардан тозалашга бел боғлагани чинмикан, билиш қийин. Ҳар ҳолда, дастлабки ҳақиқатга яқинроқдай кўринди.

Мен унинг таклифини рад этганимдан анчайин дили оғриган шекилли, мени ҳам уларнинг думига қўшмишдир. Бу хабарни Владимир Николаевич кула-кула айтиб берди.

Яна бир янгилик шуки, Шомирзабекка одам юбормасимиздан аввал Исмоил кўрбоши жойлашган Уш тоғларига энг ишончли одамларимизни қаландар, девона кийимларида жўнатдик. Улар ҳам қирғий йигит сингари йўлни, пистирмаларни, уларнинг қандай жойлашганини аниқлаб келишади. Йигитлар қайтган замон иккита отрядни Ушга юбориш режалаштирилган. Биз эса Ҳазрат Аюб тоғига — Шомирзабекни таслим қилиш учун отланиб турибмиз.

Ёпилган эшик

Қор Ҳазрат Аюбга эмас, гўё Шомирзабекнинг ичига ёғарди. Утовлардаги йигитларнинг бирор-бир юмуш билан машғул бўлмаганлиги ўз-ўзидан бошбошдоқликларни, бемазагарчиликларни келтириб чиқаради. Ғамлаб қўйилган озиқ-овқатлар кундан-кун камайиб, бу ерда узоқ туролмасликларини ҳар дамда ёдга туширади. Устига устак, ўттиз нафар асир ва асиралари ҳам кераксиз ридодек елкасига юк. Ўғри мушукдай пусиб кун ўтказиш, хушхабар илинжида чопар йўлни пойлаш бекнинг жонига теккан, йўлари мисоли чоҳ, ҳеч тагига етолмайди, юртида юртига етолмаётганидан, қувғин қилинган гадодек ўзини ёлғиз сезаётганидан алам билан чуқур-чуқур хўрсинади. Бир томондан Исмойил кўрбошининг қўлга олингани, иккинчи томондан Асқаралибекнинг қочқилиги, суянадиган, умид қилса бўладиган одам йўқ. Тунлар совуқ — чаёндай қақда, хуфтон намозидан сўнг қора уйнинг мўрсидадан бодрган юлдузларга термулади. Болалигида кўп кузатган — аланга ялаб қозон қурумида ҳосил қилган чўғ зарраларини эслайди, уларнинг жимирлашини юлдузларга менгазайди, ўзини бозиллаган сандалда — Латофатнинг ёнида кўради, ширин-ширин сўхбатлар қуради, юзларини юзларига суйкайди, у ёғи аста тушга айланади. Туш ўзга олам, унда таъқиқ, таъқиб йўқ, чек-чегарани билмайди, қанийди тушдан ажрамаса, туш уни бегона қилмаса, кўраверса, туши умридек узун бўлса, афсуски, тушнинг этаги силлиқ, тутган қўли мўрт, бағри тор, узоқ

сақлаёлмайди, тушиб кетади — уйғонади, уйғониш бу жабр, уйғониш бу тугаган сабр...

Дастлабки шовқиндан бошланди. Еру кўк дод-войга, бакириқ-чакириққа, молларнинг мўраши, қўй-қўзиларнинг маъраши, итларнинг акиллашига тўлган. Қушлар ҳам осмонда чарх уришиб безоталанишяпти. Буларга қарши ўлароқ, кун чиқиш томондан насим эсар, хуш бўй таралар, бу тушуниксиз ваҳмдан кулаётгандек янгроқ, шўх садолар янграрди. Ва бирданига ҳар томондан қаттиқ шамол кўтарилди, шамол тобора кўтарилиб бўронга айланди, ҳамманинг оёғи ердан узилди — уча бошлади. Олдинига одамлар учишга қизиқиб ўз ихтиёри билан учишди. Сўнгроқ ёш-яланг, эркакаёл, бола-чақа, ғала-ғовур қилишиб ёппасига тўқай томонга учиб бораверди. Учмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди. Унча-мунча дов-дарахтни ушлаб, ённки пасткам ҳандақ-ковакларда қолиб кетаётганларни ҳам учаётганлар ўзлари қўлларидан ушлаб, қаторларига тортиб олишарди. У ҳам ҳовлиси ўртасидаги — ўтқазилганини ҳеч ким эслаёлмайдиган қари марвартак тутга ёпишди. Бор умиди мана шу бобокалонларидан мерос улкан дарахтда эди. Бўрон қутургандан қутуради, кийимларидан юлқиб тортиқлар, тутдан ажратмоқ учун тинимсиз чийиллаб гирдоб ҳосил этганди. Ураманинг ўрови қанчалик кучаймасин, у тутни қўйиб юбормади. Сўнгра гирдоб шундай гувлаб жунбушга келдики, овозидан унинг қулоғи битди, тўзонидан кўзлари юмилди, совуғидан этлари жунжикди. Бўрон унинг бирдан-бир нажотқори тутни ҳам томир-помири билан қўпориб бирга учирди. Кучоқлагани азиз тут қаерда қўлидан тушиб кетди, аниқ эслаёлмайди.

Улар учиб борган тўқайда бир аждар ястаниб ётибди; турфа хил тангачалари кўзни қамаштиради, чиройи ақлини олади, кўзларида меҳр товланади, домидан ҳузур таралади. Аждарнинг думи йўқ, оғзи кўп, бири билан пуфлайди, учиради — ҳайдайди, иккинчиси билан домига тортади, учинчисидан еганларини чиқаради, тўртинчиси тинимсиз сайрайди, бешинчиси дам олади, олтинчи... еттинчи... вазибалар алмашаверади, чор атроф оғиз.

Ёнуд-Юҳоннинг ичи ёрдай кенг-у, ёзилиб ҳаракат қилмайсин, ўта жим-у, овозинг узоққа бормайди, нина йўқотсанг топгудек ёруғ-у, кўзинг ҳеч нарсага ўтмайди, ҳар хил таомларнинг бўйи келади-ю, олиб ейишга бўйинг етмайди. Ҳалигина учиб юрган бола-чақадан тортиб, чол-кампир, қиз-жувонларгача барчаси шу ерда: аралаш-қуралаш, эркак-хотиннинг фарқи қолмаган, ота-бола тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Форнинг ичи шилимшиқ, ҳеч ким қаддини ростлаёлмайди, йиқиллаверади, йиқилганларнинг қувватини шилимшиқ сўриб олаверади. Бу ердан қутулишни биров ўйламайди, айбни ҳамма бир-бирдан қидиради, йиқилганлар турганларни йиқитиш пайида, ҳар ер-ҳар ердан уддабурронлар одамлар устига чиқиб, тўйиб-тўйиб нафас олишга, юқоридаги таомлардан тановвул қилишга жонжаҳдлари билан уринадилар, шунга эришадилар ҳам, кейин у ердан тушишни сира-сира хоҳламай қўядилар. Узлари тўйга, қолган-қутганлари пастдагиларга йтга суяк ташлагандай ирғитадилар. Пастдагилар ниш-хўрдларни таллашиб-тортишиб ейдилар. Аслида бу уддабурронлар ҳам қийин: чунки тоқчалар шундай жойлашганки, ундан овқат олмоқчи бўлганларнинг боши албатта, шифтга тегиб туради. Шифт ҳам шилимшиқ, бошларидан мияни сездирмай сўриб олади.

У ҳам чалқанча ётибди, устида беш-олти одам маишат қияпти, қўл-оёғидан куч кетяпти, таққиромуз сўкинишлардан, ур-сурдан ҳеч нарсани англаёлмайди. Тўс-тўполон энг юқори мақомга кўтарилган дам, қандай-

дир мусиқа эшитилди-ю, фордагилар тинчиди: жабр-дийдалар оғриқларини унутишиб оҳангни тинглашадилар, уддабурро-маишатпарастрлар эса ўлжаларини куйга мослаб, сасини чиқармай, ямлашга ўтдилар. Одамларнинг бу қадар осон алданишларига у чидаб туролмади, бор овози билан бақирди:

— Эй-й-й, одамлар, кўзингларни очинглар, аҳил бўлинглар, бир-бирларингни қийнаманглар, бу ердан чиқиб кетишни ўйланглар. Сизлар бу мусиқанинг овозига учманглар, бу мусиқа эмас, аждарнинг кекиргани, аждарнинг кекиргани!..

Унинг гапига ҳеч ким парво қилмади, эшитганлари ҳам ишонқирашмади. Бек гапира-гапира ҳолдан тойди. Мусиқа тинди. Яна илгариги ҳолат такрорланди. Орадан қанча вақт ўтгани номаълум. (Умуман, бу ерда вақт қадрсиз) Бир маҳал бошқача куй янграб, одамлар яна кўйдаи ювош тортдилар. Бек ўзини қўлга олди, одамларга зарра нафим тегса, деган ўйда яна қичқириб мурожаат қилди:

— Одамлар, сизларни мафтун қилаётган мусиқа мусиқа эмас, форда шунақа эшитилляпти. Бу аслида аждарнинг хурраги...

У минг бор чираниб-кучанмасин барибир, уни тинглайдиган қулоқ топилмади. Беш-ўнта эшитадиганларга ҳам мусиқанинг мусиқа эмаслигини, аждарнинг хурраги эканлигини исботлаёлмади. Уларнинг радди шу қадар кўп эди-ки, бора-бора бекнинг ўзи-да, хурракининг мусиқа эканлигини тан олиб, ишона борди. Сўнгра... фор қаттиқ тўлғонди — аждар кучанди, улар бари думалаб тушиб кетишди. Пастга тушганларнинг бирорта соғи йўқ — кўпининг тана аъзолари майиб-мажрух, уларнинг устида жон сақлаган уддабурроларнинг эса, фикрлаши заифлашган. Улардан тўрт мучаси соғ насл қолишига одам зоти кафолат беролмайди.

Бек ўзини ўнглаёлмас, оёқ-қўли деярли ишламасди. Минг қатла шукрки, фикрлари тиниқ, тилдан қолмаганди.

Енуд-Аждар уларга — одамлар уюмига эътибор қилмай, ҳамон янгиларини ютиш, қувватини сўриш, пўчоғини — танасини чиқариш билан овора эди. Аждарнинг мезанадай-мезанадай оёқлари тўқайга ботган, чарх уриб ов овлаётган каллалари хумдай, қорни ҳаддан зиёд шишган. Аждарнинг оч каллаларидан бири унинг рўпарасига келиб, қип-қизил қозиқ тишларини кўрсатиб иршайди. Тузукроқ разм солса, калла — Асқаралибекнинг чорси танғиган боши.

— Муродимга етдим, — деди Асқаралибек — аждар. — Ҳамма вилоятдагиларни ютиб тугатдим. Фақат сен қолган эдинг, мана сен ҳам меникисан, энди тамомсан, ортимдан итдай эргашиб юраверасан, энди ўз ҳолингча кун кечиролмайсан. Одам бўлиб ўрда бўлмайсан, ўлик бўлиб гўрда. Шундай азобда, мажруҳлигинга ачиниб кунинг ўтаверади. Уйлайверасан, ғайрат қилаверасан, аммо ҳеч ишни амалга оширолмайсан. Гапирасан гапинга биров эътибор қилмайди. Билиб қўйиш, сенлар доим илон ва чаёнларни ўлдирмоққа уринишасан, ёмон кўришасан. Оқибатда уларнинг мендек ҳомийси борлиги эсларингдан чиқиб кетади. Мана илон-чаёнларни кўролмасаларинг...

— Дунё дунё бўлиб сенинг сингари ифлос аждарни кўрмаганман, оғзинг билан кетингни ажратиб бўлмайди, — деди Шомирзабек алам билан.

— Ие, нималар деяпсан, бек, марҳамат, кўр! — деди-ю, аждар бир силтанган эди, ҳамма каллалар думга, оғизлар кетга айланди, бирор бош кўринмади, аждар калласиз қолди. Бир лаҳзада яна аввалги ҳолга қайтди.

Шомирзабек ўзини йўқотмади. Юҳо-Асқаралибекка тик қаради:

— Барибир аҳволинг меникидан кам эмас.

— Нега?

— Қорнингни қара, кўтаролмай қолибсан, оёқларинг балчикқа ботяпти. Узингни бардам тутаётганинг бекор. Чорасизлигинг шундоқ билиниб турибди, ҳатто кўзимга тик қараёлмаяпсан, қайсарлик қилмай бўйнингга олавер!

Аждар миқ этмади. Унинг боши энди Жалолиддинниқига айланди. Жалолиддин унга тап тортмай тикилди, хохолаб кулди:

— Шомирзабек, ҳолинг қалай? Латофатимни қўйнимдан тортиб олиб, нима маза топдинг? Тинчингни йўқотдинг, холос. Гумонингни тарқатмоқчи эдинг, тарқатолмадинг, орадан мен чиқавердим. Сени у алдаган, бор гапни айтмаган, биз кўп марта учрашгандик, ўпичлар берган... Бек бўлиб хотин зотига ишонганинга ҳайронман. Латофат меники эди, меники бўлиб қолди. Уйинга кириб боришим билан «мени кимларга ташлаб кетдингиз, Жалолиддин ака» дея йиғлаб кўришди. Энди сенга хотин ҳайф. Қўл-оёғи ишламайдиган, гапини биров гап ўрнида кўрмайдиган тўнка кимга керак.

Шомирзабек жаҳли чиқиб ўрнидан турмоқчи эди, бошини кўтаролмади, қўл-оёғи ишламади, терга пишиб кетди...

Кўзини очса, боши пўстинининг қўлтиғига кириб, қўл-оёғи барига ўралиб қолган экан. Дарҳол ўрнидан туриб таҳорат олди.

Бекнинг дили тушгача ёришмади, эзгин руҳиятдан холилиқ бўлмади. Пешин намозини тугатгандагина, уч йигити билан Асқаралибек келганлигини удайчи хабар қилди. Меҳмонлар дарров ўтовга олиниб, иссиқ кийим, озиқ-овқат берилди. Улар нафасини ростлагач, Асқаралибек кирғий йигит билан унинг ҳузурига киришди. Асқаралибекнинг кўриниши танг, илгариги шашти-шижоатидан нишон кўринмайди, муте одамдек истар-истамас қадам отади. Ёнидаги йигитнинг кўзлари ўйнайди, қадамлари дадил, ўзини эркин тутади. Улар ўтиришиб дуои фотиҳа қилишгач, у меҳмонлардан сўради:

— Ке, Асқаралибек, нотобмисан?

— Йўқ, — деди меҳмон ерга қараб, — йўлнинг азоби. Яхшиям сен бор экансан. Билсанг Зарвараққа сиғмадим. Одам боласига ишонма, раҳм қилма, шунда беармон кетасан. Уларни бир-бирига қўшаман деб, жонингни ҳалак этма, менинг сингари ит кунига тушма. Одамзотнинг боши деворга тақиллаб урилганда, чорасиз қолганда, жабр-ситам жигар-бағридан ўтгандагина бирикarkan. Унғача жонингни жабборга берганинг фойдасиз экан... Қочоқман, қаерга борсам ўзим ҳақимда эшитаман. Изимга одам қўйилган, бир жойда кўп туролмайман. Уш томонга паноҳ излаб кетаётгандим... Орамизда бўлиб ўтганларни унут...

— Унутганман, қўй, ўтган гапларни. Нимадан хафасан, енгилганингами? Узинг соғ экансан, етади. Бош омон бўлса, дўппи топилади.

— Бош омону, баъзан елкаларга ишонмай қоламан. — Шомирзабек меҳмоннинг ўнг ёнида ўтирган кирғий йигитга синовчан тикилди. Йигит кўзларини олиб қочмади, аксинча, янада дадиллашди. — Одамнинг олеси ичида экан, ҳамқишлоқлар — ўша жўралар ғанимининг ишини қилдилар. Ҳукуматнинг пулига учдилар, бошимдан пулни афзал кўрдилар. Тутиб беришмоқчи эдилар, қочдик. Тешиктонинг йўлига чиққанамизда қизиллар изимиздан от қўйишди. Эллик-олтмиш нафарча бор. Учала йигитимни Ёвқочдига буриб ўзим Ойим томонга қочдим. Булутдай ёприлиб қувладилар. Отган ўқларига чап бериб келавердим.

Яқинлашганини пешонасидан илдираман. Охири ўқим тугаганини билишиб тирик туттишмоқчи бўлишди. Шунда билдирмай узангиларни ечиб, қўлимга кийдим-да, ус-тидан чорси ўраб олдим. Етиб келиб энди қўл чўзганини қаншарига қўйиб қулатаман. Улар келаверишди, мен йиқитавердим. Бир овулга келганда йўлдан адаштир-вордим. Пўстин ҳам, узангилар ҳам Ойимнинг йўли-да қолди.

Шомирзабек қора уйнинг эшиги ёнида қаққайиб турган удайчига гаплари тўғрими деган маънода тик-килди. Йигит бошини билинар-билимас қимирлатиб тасдиқлади.

— Буларни Ҳазрат Аюбга кираверишда топдим. Ке-чадан буён туз тотмаганман, зўрға етиб келдим.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Ушга кетаман. Ҳозир йўлга чиқсак, хуфтонга етиб борамиз.

— Биз билан қолсанг бўларди.

— Меҳмондорчилигингни ўзи етади. Аммо унутма, одам боласига ишонма, у ҳамisha сотади. Тагингда отинг бор экан сур, қўлингга қилич бор экан ур, аяма, шавқат қилсанг, сенга шавқат қилишмайди экан. Қани бизга рухсат.

Улар ўринларидан туришди. Меҳмоннинг икки йигити чор атрофни томоша қилиб юришган экан. Асқаралибекни кўришди-ю, ўтовга қайтишди, отларни ҳозир-лади.

Асқаралибек Шомирзабек билан хайрлашаётганда қайта учрашмасликни бўйнига олгандек, бармоғидан муҳрли узугини чиқариб тутди.

— Кофирларда қолиб кетмасин. Эсингда тут, одам боласига ишонма, у — сотқин.

Меҳмонлар дарадан ўтиб кўздан йўқолгач, Шомирзабек Абдурахим афандини ёнига чақирди.

— Йигитларга айтинг, бугун қуёш ботмасидан қиш-лоққа қайтамиз, тадорик кўришин.

— Зарвараққа бориш бошимизни сиртмоққа солиш билан баробар, бек!

— Зарварақдан бошқа қишлоқлар ҳам бор, ҳурмат-ли афандим. Боришни ихтиёр қилган одам, жойини ҳам мўлжаллагандир.

Авваллари, Абдурахим афанди бундай ноўрин сўз-лаганидан узр-маъзурни қанда қилмасди. Негаки ҳарб-ишидан хабардор, кўп юртларни кўрган бўлишига қарамай, бекнинг олдида бўйни қисик эди. Сабаби юртга қўшилмай, гуручнинг оласидек кўзга ташланиб юр-ганида бек уни аллада-азиз, тўрвада-майиз қабилда ўзига маслаҳатчи қилиб олган. Сибиру мухторият алло-малари хизматини ўтаган афанди ҳаш-паш дегунча навкарларни ҳарбий тартиб-интизомга солди, нуфуз-ли оиладан чиққан Богомоллов деган яқини билан топишиб, хуфия ишларини юритиб юборди. Қизиллар ичидан, яна муҳими ўрисдан шундай айёр топишни бек анчадан буён ҳавас қилиб юрарди. Шу боис уларнинг ораси янада яқинлашди. Бу шубҳасиз афан-диннинг тез-тез қуюшқондан чиқиб кетишига, ўзига бино қўйишига олиб келди.

Ҳозир ҳам Абдурахим афанди ҳеч нарса рўй бер-магандек бепарвогина гапини давом эттираверди:

— Демак, қизиллар соқоннинг тошига ип боғлаб отибди-да! Нега қўйиб юбордингиз?

— Ўзларига қайтариб отдик афандим. Тоши бу ерда қолса эгасининг йўлга тушуви қоронғилигича қоларди. Энди бугуноқ улар бу ёққа йўлга чиқишади, биз қиш-лоққа. Қани бўлинг!

Улар Евқочдини хавфли санашиб, Ойим томондан йўлга тушишди. Йигитлар ётавериб зеркишганиданми, кимсасиз Ҳазрат Аюбда қолиб кетишмаганиданми, от-

ларини қичар, тезроқ қишлоққа етиш илинжида ёнар-дилар. Қанчалик қишлоққа тезроқ кириб боришса, иссиқ хонадонларда ором олишларини, маишатга ружу қилишларини ўйлаб ҳам шошардилар, йўллар унгандан униб борарди.

Тун яримлаганда минг бир азоб билан Тентаксойма етиб келдилар. Кўрпа-кўрпа қорга бурканиб, ширин мудраётган кенг сайхонлиқнинг оромини, омочдай тилиб ўтган сойнинг шовуллаши ва унга белбоғ тушган жонли тизманинг шовқини бузди. Тизманинг шовқини-ки, туёқларнинг ғирч-ғирч қорга ботишлари, терга ботган отларнинг ночор пишқиришлари, аравага қў-йилганларининг юкнинг оғирлигидан бардош қилолмай қишнашлари, эгаларининг эса йўталиб, зардали сўки-нишларидир. Қумурсқа карвони янглиғ қимирлаб бо-раётган сафни саф демоққа тил калта: отлиқлар қў-ғирчоқлар, елкаларидаги милтиқлар ўйинчоқлар каби тебраниб келади. Ҳозиргина ёйилмадан зўрға чиқарил-ган ўн икки кетак арава ҳеч қанча фурсат ўтмай, тақинчоққа ўч, сатанг аёллардек сув теккан жойига сумалаклар шокиласини тақиб ғарчиллаб юради.

Совуқ ва чарчоқдан силлалари қуриб бораётган йи-гитларга бу оҳанжама тугул, олти аравадаги аскарлар-нинг тушунуқсиз ғужур-ғужурлари, ингроқлари ҳам ма-лол келади. Лекин навкарлар орасида бирорта норози-лик аломатлари, ёинки оғриниш сезилмайди. Ҳамма бор умидларини сафнинг бошида бораётган Шомирзабекка тиккан, ҳаётларини ишонган, тақдирларидан нолиш йўқ.

Бекнинг ўй-хаёллари ўзи хусусида кечади. Унга алам қиладигани қишлоғи ёнидан ўтгани. Дўппидай қорайиб турган Зарварақ — ота юрт, қишлоқнинг ҳусни-мезана-лар, киндик қони тўкилган кадрдон уй, юзини доғ бос-ган Латофат шундоқ биқинидан сирпаниб қолаверди. Қанийди иложини топса-ю, Зарвараққа юрса, қизил-ларнинг барини қиличдан ўтказса, ўзининг қишлоғида ўзи эмин-эркин яшаса, унинг мушугини биров пишт демаса. Чора йўқ, ҳаммаёқ айнади, оқкўнги, қўйдай ювош одамларни ҳам уларнинг серкалари бузди. Энди фақат ҳийла-найранг иш бериши мумкин, тўғридан-тўғри урушга чоғи келмайди, қурбон беришга йигит оз.

Жарликдан бошланиб сойнинг ўзанига қадар чўзилган яланглик Шомирзабекнинг вужудини кемираётган ўй-хаёлларига барҳам берадигандай, ўч олишга муносиб майдондай ястаниб ётарди. У мяясига бундай фикр оралаганидан енгил тортиди, кўнгли бироз таскин топди, сариқ пўстинли улкан гавдасини ғоз тутди:

— Қамчивой!

Деярли бекнинг қаватида келаётган Қамчивой юган-ни чап қўлига олиб қуллуқ қилди:

— Лаббай?

— Тонг саҳар шу депарадаги одамларни шу ерга йиғдираман.

— Хўп бўлади.

Бек бошлаб бораётган отлиқлар тизмаси оқ вараққа суст тортилаётган қора чизиқ каби Кўктўнли томон эниб боради. Чизиқ бошқа қишлоққа ярашмаганидан шу ёққа тортилган. Бекнинг паноҳ излаб Кўктўнликка йўл соли-ши, бу ерда ўзиникидан ғайрини ажрата оладиган, қизилларнинг гапига учмаган яқинлари борлигидан, қолаверса шу қишлоққа куёвлигидан эди.

Сайхонлик тугаб сепоялар, толзорлар орасидан ўти-либ тўқайнинг қоқ ўртасидан қурилган йўл бошланди. Четларига қоziқ қоқилиб қамиш ва тупроқ ётқизилган йўл юкнинг оғирлигидан музлари, қамишлари қисирлаб осма кўприкдай лопиллайди. Йўлнинг икки четига уза-ла тушган тўқай изгириндан шитирлайди, келувчининг

оқликдан поендоз солиб ютоққан бағрига чорлаётган бўлаверади. Унда юзларига юпқа муз пардаларини тортган майда булоқчалар билан бирга Кунбулоқ, Ойбулоқ каби тубсиз булоқлар қор остида дока рўмол ўраган ялмоғиздек юзларини хиёл яшириб пусиб ётадилар. Гунг тўқайнинг маккор сукунатини тўнғизларнинг ўкиришлари, чиябўриларнинг улишлари, аҳён-аҳёнда қуёнларнинг у ёқ-бу ёққа қамишларни шитирлатиб ўтишларига бузади. У олдинлари ана шу бўрилардек ошкора курашар, энгилса энгилганини тан олиб, яна куч тўплашга киришарди. Бора-бора куч тўплашнинг ўзи маҳол бўлди. Қишлоқлардаги ишонган йигитлари қизилларнинг ноғорасига ўйнаб, уларга қўшилди. Ҳозирга келиб борини асраб авайлаб сақлашдан бошқа чораси қолмади. Йигитлари ожайган сайин, унинг хавотири ортиб, эҳтиёткорроқ ҳаракат қила бошлади. Эҳтиёткорлик оёққа урилган кишан экан, бемалол жанг қилишга халақит бераркан, ҳар қадамини минг бор ўйлаб босаркансан, ҳатто шу қуёнлар сингари ўзининг шарпанг ўзинга доғули кўринаркан.

Канда — тўқай тугаб, йўлга чиқшганида бегона ҳид сезган қишлоқ итларининг вовуллаши эшитилди-ю, бек тийрак тортди. Ва ўзининг тийрак тортганига таажжубланди. Чунки бу-ку итлар, пулемётнинг тириллаши эшитилиб турса ҳам тап тортмай қишлоққа кириб бораверарди, ўлимдан қўрқмас эди. Қарияптими-кан, ёки йўқотиш одамни чўчитармикан?..

Шомирзабек қишлоққа кираверишдаги якка хонадон — Суқсур кампирнинг ҳовлисига етганда отнинг жилловини тортди ва Қамчивойга юзланди.

— Йигитлардан олиб қишлоқни билиб кел. Унгача биз шу ерда кутиб турамыз.

Қамчивой йигитлардан олти нафарини бошлаб қишлоққа жўнади.

Қуёшга қаратиб солинган бир уй, бир даҳлиз гарчи нураб, анчайин чўккан бўлса-да, атрофга тут экилиб қўрғон қилинган ҳайҳотдай ҳовлига ҳусн эди. Қалин қор қопланган уйнинг саҳнига из тушмаган, эшик жипслаб ёпилган, агар мўридан шולי тўфоннинг куйиндисини таратиб ўрлаётган заиф тутунни демаса тирик жон йўқдай.

Йигитларнинг ғала-ғовурию отларнинг дупур-дупуриданми, даҳлизнинг мўъжазгина эшиги ночор очилиб, ичкаридан олдинга қора чироқ, сўнг оқ сочлари тўзған пажмурда гавда тебраниб намоёнланди. Кампирнинг чироқ кўтарган қўли қалтирайди, эпкиндан чироқнинг алангаси ўчай-ўчай деб пилпиллайди. Кампир атрофга олазарак қараб ўзига илинж қидирди. У ҳовлидагиларга бир дақиқа тикилиб, кўнглига ўтирадиган ҳеч нарса тополмади шекилли, эшикни тарақлатиб ёпиб тамбалади.

Шомирзабекнинг назарида эшик тарақламади, унинг учун гўё шу хонадон билан бирга минглаб хонадонларнинг эшиги бирданига гумбурлаб ёпилгандек туюлди. Ҳақиқатан унинг учун барча эшиклар ёпиқ эди...

Қишлоқдан келган хабарчи ҳаммаёқ осойишталигини, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлигини билдирди.

Улар қишлоққа кираверишдаги Кўктўнли ота қабристонидан олтидан бир зум тўхтаб қолдилар. Унг томон машҳур қабристон, чап томон қишлоқ...

Кўктўнли ота

Кўктўнли олдин ирғий дейилган. Ирғийнинг илгаридан ери унумли, ҳавоси тоза, қизлари сулув, йигитлари полвон, қариялари узоқ умр кўришган. Байраму ҳайитларда, хусусан, Наврўз сайида Ирғийларнинг

созанда — хонандалари, чавондозу дорвозлари, полвонлари-ю кўзбойлогичлари ғолиб чиқиб, улуснинг руҳини кўтаришган. Элнинг фаровонлигига, юртнинг маъмурчилигига сойнинг у бетидаги қирғийликларнинг ҳасади келиб, уруш-жанжаллар қилишган. Бироқ куч билан натижа чиқоролмасликларига ақллари етгач, ҳийла-найрангнинг этагини туттишган: сойга кўприк қуришиб, борди-келдини кучайтиришган, чиройли қиз-жувонлар, мол-дунёлар билан ирғийларнинг ўлик нафсларини аста кўзғашган, одамларини аралаштиришган, тез-тез ҳар хил майда-чуйда, уйдирма гаплар тўқиб, ораларига низо солишган.

Бунинг касридан ирғийнинг турмуши орқага қайтган, тотувлиги йўқолиб, бир-бирлари билан «сен-мен»га боришган, йигитлари сайиллардан совринсиз қайтишиб, одамларининг руҳини баттар туширган, қўрқув ва таҳликада яшашган. Устига устак, негадир йилдан-йил туғилиш камайиб борган. Табиатан ишонувчан ирғийлар бу мусибатларнинг бошида қирғийлар туришганини хаёлларига сиғдирилмаганлар, ўз ёғларига ўзлари қоврулаверишган. Агар Кўктўнли ирғийга келиб бу фалокатнинг олдини олмаганда, эл қирилиб кетиши аниқ экан.

Ирғийни кезиб чиққан Кўктўнли, уламолари сотқин юртнинг душмани бўлмади, душмани бўлмаган юрт хароб бўлади, сизларнинг душманинглар йўқ экан, ҳамма узини дуст курсатиб, ғанимнинг ишини қиларкан, дея далолат берган. Ирғийдаги одамларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка ажратишганида, пучаклари деярли қирғийга эш чиққан. Шундан кейин Кўктўнли туғилишнинг камайишида ҳам қирғийликларнинг қўли борлигини ҳис этган ва унинг томирини топишга бел боғлаган...

Бир куни қирга чиқса, тиззага урадиган ўт бу ёқда туриб, чўпон подани-қақир ерда ҳайдаб юрибди. Сабабини сўраса, мазкур ўтлар зарарли бўлиб, еган мол қисир қоларкан. Чўпоннинг гапидан Кўктўнлининг хаёлига лоп этиб сайил келди: сайилда ирғийликлар сумалак ва ҳалим пиширадидилар, қирғийликлар эса баҳор кўкатларидан мазали таомлар тайёрлашади. «Демак, мана шу пуштни куйдирадиган ўтдан овқатларга солиб юборишади-да, ўзлари емай ўтираверишади». Қирғийларнинг ғайирлиги фош этилди.

Бу жиноятдан хабар топган Шаҳрисулв ҳокими уларнинг бешигидаги боласигача қириб ташлаш ҳақида ҳукм қилди. Кўктўнли кенг феъллилигига борди: «уч-тўрт касофатнинг қилмишига юрт қирилмасин» деди-да, ўзи бориб ҳокимдан авф сўради. Ношукр қирғийликлар андишанинг отини қўрқоққа йўйиб, яна ҳар хил гаплар тарқатишди...

Ирғийда ҳаммаси қайта изга тушди: дуркун-дуркун болалар ўсди, дуркун-дуркун қизлар ўсди, деворлар ортидан сирли шивир-шивирлар, «ёр-ёр»лар, майин-майин аллалар эшитилди.

Кўктўнли қирғийга отадек эди. Усиз маърака тарқамас, ўлик чиқарилмас, сафарга борадиганлар ҳам унинг олдидан ўтиб, кейин отланишарди. Кўктўнлининг катта бир, улуғ бир шеъри бор эди, худди қўшиққа ўхшарди, оҳангидан замин титрарди ва шундай мукамал эдики, ўнгидан ўқилса ҳам, тескарисига ўқилса ҳам маъни чиқарди. Унгига ўқилганда эшитган одамнинг дилига ғурур тўларди, имон инарди, терсига ўқиса эшитганлар ишончдан тонарди, қўрқоқ бўларди. Бутун ирғийликлар шу муқаддас шеърни ёдлаб, ўнгига ўқишни одат қилдилар. Лекин қирғийликлар билан беллашишга йигитлар етарли эмасди. Ҳамон сайилларда қирғийнинг туғи баланд эди.

Кўктўнлининг узатилган икки қизи, қизларидан не-

варали ва қаторга кирган уч ўғли бор эди. Кунларнинг бирида жума намозидан қайтса, ўғиллари хурсанд. Боисини сўраса, кўчадан еттита туяда еттита оқсоқол ўтибди. Булар салом берибди, улар алиқ олибди. Сўнгра олдиндаги энг кекса оқсоқол туясини чўктириб, тўнғичи — Соғиндиққа чиройлидан-чиройли дутор, ўртанчиси — Қувондиққа ўрими майда қамчи, кенжаси — Туғлиққа кўк шойи чорси берибди, дуо қилибди. Буни эшитган Кўктўнлининг қувончи ичига сиғмади, болаларига иргийнинг туғини, юртнинг донғини сизлар кўтарадиган бўлдинглар, деди. Шундан Соғиндиқ дутор чалиб, кўшиқ айтишни ўрганди. Қувондиқ чавондозликка муҳаббат қўйди. Туғлиқ полвонликни ихтиёр этди. Болалар ёш, аммо чайир, вақт ғанимат — сайил яқин эди.

Наврўз келди. Бутун депаранинг одамлари Кўчқор ота қирига оқди, бари борини солди: сумалаклар, ҳалимлар дошқозонларда вақирлади, ёрмаошлар пишди, баҳор кўкатларидан сомсаю чучваралар тайёрланди, долрлар тикилди, аскиялар авжга минди, масхарабозлар қилиқлар қилди, йигитлар синовга тушди.

Беллашув созандалардан бошланди. Ҳар қишлоқнинг йигит-қизлари тор чертиб кўшиқ айтдилар. Навбатнинг охири Соғиндиқники эди. Эрталаб турди, юзқўлини ювди, қараса дутори жойида эмас. Кўнглига бир ғулу оралади, дуторини қўлига олиб, чалолмади, бармоқлари равон юрмади. Зеҳн солса, пардаларга кўринмайдиган қилиб тиғ ўрнатилган. Бу қирғийларнинг худбинлиги эканлигини билди, дардини ичига ютди, ўзини ҳеч нарса сезмаганга, гўлликка санади. Бошқа чора йўқ эди, элнинг кўзи унда, киприк қоқшини ҳам кузатиб туришибди. Сабр-бардошим етади, дамимни чиқармайман деди-да, чўнқирнинг супасига бориб ўтирди. Халқ денгиздай чайқалди, ҳали эна суги оғзидан кетмаган бу бола қандай қаромат кўрсатаркин деб, минглаб кўзлар унга қадалди. Осмон кўм-кўк, ер кўм-кўк, қушлар чарх уришади, эпкинлар гуллар атрини ёяди. Соғиндиқ созини созлади, кўрсаткич бармоғини яқунига асради, бош бармоғи билан пардани босиб торни аста чертиб юборди. Дуторнинг овози сеҳрли, дуторнинг овози меҳрли, ҳамма бир тану бир қулоққа айланди, қушлар чаҳ-чаҳлашга уялди, шабадо оҳангни элтишдан сармаст, чўккан туялар — қирлар унсиз қарахт. Куйга қўшиқ қўшилди, қўшиқдан муз юраклар эриди, қизларнинг юраги потради-энтикди, кексаларнинг лаблари пичирлаб қўллари дуода, яхшиларнинг ҳаваси, ғанимларнинг ҳасади келди, иргийликлар мағрур-керилди.

Ёқимли овоз учади, тўрғайлар дуторнинг қулоқларига дам-бадам қўнади, тиглар бармоққа киртиллаб боатади, пардалардан чакиллаб қонлар томади, Соғиндиқ оғриқни унутиб кўйлади — ёнди. Беш бармоқ беш кун куйламоққа яради, иргийнинг туғи... яна Кўчқорота қирида ғолиб ҳилпиради...

Дунёда ҳеч яхшилик йўқки, савоби тегмаган бўлсин, дунёда ҳеч ёмонлик йўқки, жавоби етмаган бўлсин. Сайилнинг ҳақами қирғий, не деса ҳулал эди. Иргийнинг боласи кўтаролмасин деб, улоққа катта новвос сўйдирди. Новвоси қўрғур ўта катта экан, қирғийликларнинг ўзлариям олишолмади. На менга-ю, на сенга дейишганидек пешингача улоқ ерда ётаверди, чавондозлар атрофида айланаверди, улоқни оладиган паҳлавон топилмади. Асрга яқинлашганда Қувондиқни иргийнинг оқсоқолларидан бири ёнига чақирди, гувлатиб борсанг улоқ сеники, деди. Чуваккина Қувондиқ сепсилган тўдага от чоптириб кириб борди, отнинг забти ила улоқни судради. Отни тезлайверди, улоқ судралаверди, от тезлашган сайин улоқ елланиб

ердан узилди, эгарнинг қошига илинди... Яна иргийларнинг кўкси кўтарилди, соврин Қувондиққа берилди.

Эртасига пойга эди. Қувондиқ пойгага бошқа от тайёрлаган: озғин, ёллари тўкилган, думи чўкиртмак сурпургидек, чўлтоқ, энг зўр синчилар ҳам ичида тўғалоғи қолмабди дейишган. Иргийлар ҳушёр туришди, отга ётни йўлатишмади. Аммо бегона гона эмаскан, ғайрининг иши айри экан, яхшининг юрар йўли чўлу, ёмоннинг қинғири мўл экан. Қаро туннинг қаърида, Қувондиқнинг қароғига нил тортишиб ниятига эришдилар. Эрта тонгдан чавондозлар от ўйнатишиб саф тортдилар. Қатордаги Қувондиқнинг кўзи ожизлигини биров билмади, ўзи билдирмади. Унинг умиди отида эди, от одам эмас экан, панд бермади, от иргийга юз, Қувондиққа кўз бўлди, маррани ўзи топди, баковул унинг устига соврин ёпди...

Бел ушлашиб кураш — ҳақиқий кураш. Белида, билагида қуввати борки, ғолиб келади. Бировга полвон деб кўрсатган одам ҳам хижолат чекмайди, вужудидан куч ёғилиб туради. Ҳадисини олган одамга бунда фирромлик йўқ ҳисоби. Аммо ихлоқ қилинса, бундан ҳам фирромлик топса бўларкан. Қирғийликлар шундай қилишди: Туғлиққа тушган полвонларининг мадори қуриган пайт, кеч бўлиб қолди дейишиб, ажрим қилмай ажратиб олишди. Кураш эртасига қолдирилди. Эртасига улар яна чидамаслик қилдилар, кечаги полвонини касалга чиқариб, бошқа полвон солдилар. Янгиси бу туманнинг одамига ўхшамасди. Гавда дегани девдай, кийган тўни ўзига ярашмайди, чорсини ўнг-терсини фарқламаган.

Туғлиқ кўп полвонлар билан олишган, каттасиям кичигиям беланги бўлиб чиқиб кетган. Бунақасини энди кўриши, белига қўли етармикан?!

Туғлиқ довдиради, юрагига қўрқув оралади, майдондан тирик чиқмаслигига кўзи етди. Оқсоқоллардан дуо олди, отаси айтган муқаддас шеърни ичида такрорлаб, рақибига пешвоз чиқди. Белига қўли етди. Ҳамманинг кўзи майдонда: полвонлар айланаверди, одамлар гувранаверди. Қирғийларнинг кўзида шодлик, кўнгиллари тоғ қадар юксак, зафар қучажагига қаттиқ ишонган. Иргийлар биров тушқунликка тушган, миқ этмай бўйини қисишган, умидли кўзлари Туғлиққа узанган. Ҳаммасининг ичида бир хоҳиш титрайди: худо ўзинг қўлла! Полвонлар пешингача ҳўб тортишди, бир-бирларини ҳўб синиб туртишди, заиф томонларини зимдан қидиришди. Бўйи баландни қўли баланд, катта катталигига борди, Туғлиқни укасини кўтаргандай ердан озод кўтарди. Оломон «гув» этди, қирғийлар қичқирди, От! От! Иргийларнинг дами ичига тушди: эй парвардигор, ўзинг қўлла! Қирғийларнинг ёллаган полвони Туғлиқни кўтарган бўйи отолмади, қотиб тураверди, кўзлари косасидан чиққудек каттарган. Не гаплигини ҳеч ким англаёлмайди. Говурлар тинди, ҳамма жим, натижасига илҳақ. Бир маҳал Туғлиқнинг оёғи рақибининг оёғига илашиб пастлай бошлади. Эл орасида шивир-шивир кучайди. Иргийлар жонланди, қирғийлар ели чиқаётган пуфакдек сўлишди. Туғлиқнинг оёғи ерга теккан заҳоти қирғийнинг полвонини ёнига отди. Ҳайқирмадан ер ларзага келди. Одамлар шодлигини сиғдирилмай майдонга ёпирилишди. Полвонлар ҳамон ерда қимир этмай ётишарди. Маълум бўлишича ёллаган полвон кўтарганда Туғлиқ жон ҳалпида белини қисибди, мўрт экан бели — синибди, шу ваздан қоққан қозикдай қотибди. Аммо у ҳам Туғлиқнинг қовурғаларини майдалаворибди. Уларни секин ажратиб, Туғлиқиям, қирғийнинг полвониниям аравага олишди... Бу гал ҳам иргийнинг туғи кўтарилди.

Энг сўнги томошани Кўктўнлининг ўзи кўрсатди, ҳали ҳеч ким бундай томоша кўрсатмаган, кўрсатолмайди. Дор тикди, дорки, қарасанг дўппинг тушадиган даражада баланд, нақд булутга қўйилган тирговучдек, бунақа дорни ҳали дорбозлар ҳам тушида кўрмаган.

Олдиниға катта набиралари чиқди. Хўб ўйинлар кўрсатишди, кўзларини боғлаб юришди, арқонларини ёғлаб юришди, ҳар киндикда тайсаллаб нағмалар қилишди, чиғириққа чиқиб чирпирашди, олқиш устига олқиш ёғилди. Якунида беш яшар невараси ғалтак ипда ўрмалаётган қумурсқа янглиғ кўтарилди. Юқорига чиққанда фақат кийимларию лангари кўринди, гўё осмонда одам эмас, банд боғлаган чўп ҳаракат қилаётгандек. Ҳамманинг диққати чўпда, ҳамманинг диққати бандда, минглаб нигоҳлар гўдакни ўйлайди, авайлайди. Дорбозни лангар эмас, кўз асрайди, дарвозни кўз аврайди. Дор — ўйин, дор — ўлим, нега иккисининг номи бир, қилмиши бир...

Ноғоҳ бола бешинчи киндикда пайсаллади, довдиради, кўнгироқдай бир садо берди, садо билан бир видо берди.

— Ота-а — Ота-а!

— Лаббай, ўғлим!

— Йўл иккита тушиб қолди, нима қилай?

— Мен розиман, сен ҳам мендан рози бўл, болам! «У-ҳ..!» деб фиғон чекди оломон, чирпирак бўлиб учиб тушди гўдак — полопон. Юраклар зирқираб, кўзлар ёшга тўлди. Кўктўнли кўк авра тўнини шарт ечиб, гўдакнинг устига ёпди. Боланинг лабларидан чиққан қон кўк чопонга ойдек ёйилди, бурнидан оққани юлдуздек бодради. «Оймидинг, юлдузмидинг, болам, ҳасад осмондаги ойниям, юлдузниям учирдим, болам. Дор ўрнатилмайди, тикилади. Ўзимга тикувдим, ўзимга тикилади, девдим, сенга тикилганини билмабман, болам!»

Кўктўнли қирғийлар тўпланган томонга аламли қаради.

— Кўзинг гўдакни кўрибди-да, а?

Қирғийлар тўдасидан кимдир «ух-ух»лаб энгашди, юзини яширди, кўзи оқиб тушди.

Кўктўнли шундан дорга чиқди — кетди, ҳар ўйинлар кўрсатди, ҳар ўйинлар кўрсатди, ҳали одам боласи бунақа ўйин кўрсатмаган. Осмон — кўк, либос — кўк, фақат гугуртнинг чўпидек бўлиб лангар кўринади, холос. Уйин авжга чиққан сайин лангар пириллаб айланар, лангарга қараб эгаси ҳам айланаётганини тасаввур қилиш мумкин эди. Кўктўнли шу қадар ўйнадики, лангари кўзга илашмай қола бошлади. Бориб-бориб лангар умуман кўринмай қолди. Кўктўнли кўкка сингиб кетди...

Ирғийлар Кўктўнлининг чопонига аза очдилар, майит ўрнида кафанладилар. Жойи ростондан иккита: бири кичик, бири катта гўр қазилди, гўдакнинг жасади ва чопон эҳтиром билан қўйилди, тупроқ тортилди, тиловат қилинди. Эртасига мазорга боришса, Кўктўнлининг чопон — қабри йўқ, ўрни теп-текис. Одамлар ҳайратдан тонг қотдилар. Бунда бир синоат борлигини билдилар, билдилару Кўктўнлининг қадрига етмаганликларидан хўб яндилар. Қабрни Кўктўнли ота деб аташди, сўнг қишлоқ ҳам унинг номи билан юритилди. Қабристон аста зиёратгоҳга айланди, кимки, не истак билан бу ерни тавоб қилса, Кўктўнли ота қўллади. Юрт кенгайди. Туғлиқ Тентаксайнинг у ёғига жой қилди. Номини ҳам Кўктўнликка мослаб Зарварақ қўйди. (Аксар Зарварақликларнинг аждоди Кўктўнли отага тақалади.) Кўктўнли ҳам, Зарварақ ҳам гуллаб-яшнади.

Йиллар ўтиб яна одамлар нафснинг кўйига тушдилар, тоифаларга бўлинди. Бойлари камбағалларига

эмас, камбағаллари бойларига закот бериб турдилар. Эл орасида Кўктўнли отанинг машҳур — дунёдаги энг муқаддас ва энг мукамал шеър-қўшиғини тескари ўқийдиганлар кўпайиб, ўнг ўқийдиганлар камайиб кетди. Феъллар бузилди, қдр қолмади, ҳалол-ҳаромнинг фарқи йўқолди. Одамлар қабристонда жонлиқ сўйиб, худога нола қилдилар. Кўктўнли отанинг қайтишини ўтиндилар. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, қишлоқдан бир элбоши етилиб чиқди. Элбошики, камида жаҳонгир бўладиган авзойи бор, тўғрисўз, нафси ўлик, фаҳм-фаросатдан худо сийлаган, Кўктўнли отадан мерос шеър қўшиқни ёд билади, ўнгиға ўқийди. У дастлаб ишни қабристонни зиёрат қилмоқдан бошлади. Астойдил муножотга берилди, худонинг ёрдамиға умидлар боғлаб, шеър-қўшиқни айтишга киришди. Қўшиқ аста бошланди, қўшиқ аста жонланди, мазоротнинг сукунатини чайқаб мавжланди. Шеър-қўшиқни бутун вужуди билан берилиб айтди, қўшиқ уни кўтарди, борлиқ ёдидан ёт, ўз оҳангидан ўзи маст — тебранди, вақтни унутди, терга пишди, ўқийверди. У айни авжга чиққан паллада, ер силкинди. У парво қилмай, жунбушга келиб ўқийверди. Ҳаво бирданига айниб, момақалдироқ гумбурлади, чақинларнинг ўткир қиличлари ёнларини ялаб ўтди. У авждан нашламади. Рўпарасидан ер кўтарилди, шишди, қабр ўсиб чиқди. Унинг овози ўзгармади. Осмон ёришди, ою юлдузлар балқиди. Қабр каттайди, ёрилди, ичидан Кўктўнлик отанинг кўк чопони учиб келди-да, қўлларига қўнди, худди жойнамоздек ёйилди. Чопоннинг оҳори тўкилмаган, қандай чиқарилган бўлса, шундайлиғича: ойнинг тасвири ойлиғича, юлдузи юлдузлиғича ҳамон порлаб турибди. Кўкда тўннинг чечаклари қийғос очилиб, шодликдан жимирлайди, чопондаги юлдузга киши билмас кўз қисади. Ҳилолнинг ҳам таровати бугун ўзгача, нурли вужудини ерга бахшида этиб, қиқирлаб кулаётгандай. У ҳамон шеър-қўшиқни айтиш билан банд, ўзини унутган, қўшиққа синган, қўлидаги чопон — кўк, осмон — кўк, гўё осмон унинг қўлида тургандай... Элбоши эртасидан ҳақиқий элга бош бўлди. Кўктўнли отанинг йўлини тутди, юртни тозартди, маърифат тарқатди. Муаррихларнинг айтишича, ўтмишдан то шу кунгача элбошиға ўхшаганлардан саккизта одам ўтганлиги маълум. Улар Кўктўнли каби пок бўлганлар. Ҳаммасига Кўктўнли отанинг қабри кўринган, чопони қўлиға теккан, юртга бош бўлган. Бундан ташқари фотиҳ бўлиш умидида не-не одамлар ўзларини пок ҳисоблаб қабристонда мазкур шеърни ўқиб тунашган, лекин бирортаси соғ қайтишмаган, ақлдан озишган. Элға оталик қилмоқ учун, албатта Кўктўнли ота айтган шеър-қўшиқни ёддан билиши, мағзини чақиши, ўзи эса пок, нафси ўлик бўлиши керак. Кўктўнли ота қабристони бунга синов, ё фотиҳлик мартабасига кўтаради, ё ақлдан оздиради. Ҳали ҳануз бу синовдан ўтадиган одам бу юртдан чиқмаяпти...

Охири 49-бетда

Муҳаммад Сиддиқ Рушдий

Сизги Иброҳим Ибн Абдуҳаммад Раҳматуллоҳи Ал-Дарави

Ул Султони дунёву дин ва ул Симури Қофи яқин, ул ганжи олами узлат ва ул хазинабони давлат, ул шоҳи иқлими азим, ул парвардидаи лутфи карами пурвақт Иброҳим ибн Адҳам раҳматуллоҳу алайҳи, ўз вақтида андин парҳезкорроқ киши йўқ эрди ва зоҳид эрди. Ўз замонида ҳамадин ростгўй эрди ва давлатманд киши эрди.

Ушал замонда бор кишиларга Иброҳимнинг қилғон иши ва деган сўзи ҳужжат эрди, яъни «бу ишни ва ё бу сўзни Иброҳим қилди ва деди» десалар ҳеч киши хилоф қилмас эрди.

Ва ҳақиқат илмидин тамом насиба топиб эрди. Ва Иброҳимнинг иши ҳама авлиёларга мақбул эрди. Жунайд айтур: Муфтоҳ ул-қулуб — Иброҳим ибн Адҳам, яъни тариқат илмининг очкуси Иброҳим Адҳамдур.

Келтурубдурларким, бир кун Иброҳим ҳазратнинг кош-ларига келди. Ҳазрат имомнинг асқоблари¹ Иброҳимни ҳа-қир кўрдилар. Ҳазрати имом дедилар:

— Саидано Иброҳим Адҳам, яъни Иброҳим бизнинг хожаимиздур.

Асқоблар сўрдилар:
— Е имом, Иброҳим бу хожаликни не ердин топти?
Ҳазрат дедилар:

— Анинг бирлан топтиким, ул доим худои таоло хизма-тига машғулдур. Бизлар доим ўз баданимиз хизматиға машғулмиз.

Иброҳимнинг аввалги ҳоли андоғ эрдиким, Иброҳим Балх-нинг подшоҳи эрди ва олам халқи ҳама анинг фармонида эрди. Ва қирқ олтин сипар анинг олди ва орқасида кўтариб юрур эрдилар.

Бир кеча тахт устида ётур эрди. Нисфи кеча эрди. Ўгза-да¹ киши юргандек маълум бўлди. Иброҳим дедиким:

— Сен кимсен?
Ўгзадин бир киши дедиким:
— Мандурман, бир тевам бор эрди, йўқ. Тевани излаб келдим.

Иброҳим деди:
— Тевани ўгзанинг тепасида излармусен, тева ўгзада не қилур?

Дедиким:
— Эй, гофил, сен худони олтин тахт узра, атлас тўн кийиб изларсен, олтин тахт узра худо не қилур?

Бу сўздин Иброҳимнинг кунглида бир ҳайбат пайдо бў-либ, бир ўт тушти, тонг отқунча уйқуси келмади ва кундуз бўлди эрса, сурунхонага² чиқиб тахт узра ўлтурди. Вазир бошлиқ тамоми умаролар кундагидек жамъ бўлди. Ҳар ки-ши ўз ўрнида қарор топиб ўлтурдилар. Аммо Иброҳим кеча-ги воқеанинг ҳайбатидин фикр-андишада эрди.

Ногоҳ бир ҳайбатлик киши кириб келди. Чунончи бу

¹ Асқоб — сақобалар, дўстлар.

¹ Ўгза — том.

² Сурунхона — сарой.

Иброҳим Адҳам

Иброҳим Адҳам Шарқу Ғарба анча машҳур авлиё-шайхлардан ҳи-собланади. Абу Нуотманинг «Ҳо-лат-ул-авлиё» китобида берилган маъ-лумотга қараганда, у Балҳда ҳар-бий хизматчи оиласида туғилган. Замонасининг барча илмларини му-камал эгаллаган Иброҳим Адҳам

маълум даврда Балх шаҳрига ҳукм-ронлик қилган. Таваккул-худо йўлига фидойиликка берилгач, кўп умрини Сурияда ўтказиб, хижрий 160—166 йиллар, мелодий 773-783 йиллар орасида шу ерда вафот этган.

Иброҳим Адҳам фаолияти ва сар-гузаштлари ҳақида Шарқда кўплаб

ривоятлар, ҳикоят, нақл ва қисса-лар яратилган. Машҳур шарқшунос Е. Э. Бертельс «Қиссаи Иброҳим ибн Адҳам»ни ўзига хос ўзбек романи деб атаган. Муҳаммад Сиддиқ Руш-дий ўз тазкирасида Фаридиддин Аттор, Исмаил Бухорий, Абдуллатиф Балхийларнинг асарларидан ижодий фойдаланган.

ўлтурғонлардин ҳеч кишида тоқат йўқтурки, сен не кишисен, дегай. Ҳаманинг тили оғзида банд бўлди. Ул киши ўшал янглиғ Иброҳимнинг тахти ёнига келди.

— Не кишисен ё не тиларсен?

Ул киши деди:

— Бу карвонсаройга тушадурман.

Иброҳим деди:

— Бу карвонсарой эмас, манинг уйимдур. Сен магар девонамусен?

Ул киши деди:

— Илгари бу уй кимнинг эрди?

Иброҳим деди:

— Отамнинг эрди.

Ул деди:

— Отангдин илгари кимнинг эрди?

— Бобомнинг эрди, — деди.

— Бобонгдин илгари кимнинг эрди?

Иброҳим деди:

— Анинг отасиники эрди.

Ул киши деди:

— Улар қаён кетибдур?

Иброҳим деди:

— Ҳамалари ўдилар.

Ул киши деди:

— Бири кетар, бири келур бўлса, бу карвонсарой эмаса, недур?

Бу сўзни деб кўздин ғойиб бўлди.

Билдиким, кеча не эшитти, не кўрди. Фармон қилдики: — От тўқиғил, ман шикорға чиқодурманким, манга бу кун билмасманким, не бўлди экан. Ва деди:

— Худовандо, менинг ҳолатимни не ерга еткурурсен? Ва шикорға отланди.

Ҳайрон ва саргардон ҳар тарафга юрур эрди. Билмас эрдиким, не иш қилғой.

Ушбу ҳолатда саргашталиқ ва ҳайронликда эрди. Лашкардин жудо бўлди.

Ушбу ҳолатда йўл узасидан овозе эшиттиким, «Ғафлат уйқусидин уйғонғил». Бу овозни эшитмасликка олиб ўтти. Иккинчи дафъа ушбу овозни эшитти эрса, қулоқ солмади. То тўртинчи мартаба овоз эшиттиким, «Улим уйғотмасдин илгари уйғонғил».

Бу дафъа бир йўла ўзидин кетти. Ногоҳ бир кийик кўзига кўринди. Кийикнинг орқасидан юрди. Ўзини кийикни қузлагандек кўрсатти. Кийикка ёвуқ етти эрса, кийик деди: — Эй, Иброҳим, мани санга шикор қилгани юбордиларму? Сан мани шикор қилолмассен. Сени Ҳақ таоло ўзини танимоқ учун ва тоат-ибодат қилмоқ учун яратқан эмасму?

Иброҳим кийикдин юз ўгирди. Ва кийикдин эшитган сўзини тараҳхумдин эшитти, ажаб кўрқинч ва ваҳм пайдо бўлди.

Кашфи зоҳир, яъни олами ғайб анга зоҳир бўла бошлади. Ва чун Ҳақ таоло хоҳиш қилдиким, Иброҳимнинг ишини тамомига еткурғай. Ва дигар бора ўшал овозни эшитти. Эгнининг яқосидин ва кўйнидин эшитти. Асрори ғайб ошқора бўлди. Ва фариштаи олами зоҳир бўлди, ва илми яқин ҳосил бўлди. Яъни ҳар неки билиб эрди, мушаҳҳаз қилди ва онча йиғладики, тамоми эгни ва от, эгар, тўқими ҳўл бўлди. Ва тавбаи лазъ¹ қилди. Йўлдин чиқиб биёбонга юз кўйди. Ва биёбонда бир кўйичига учрадиким, кийиздин кўфанг кийибдур ва кийиз қулоқ бошига кийибдур. Ва бир мунча кўйларни олдиға солибдур.

Иброҳим кўрдиким, ўзининг кўйи ва кўйчисидур ва зарбоп тўни ва олтин тожини анга берди. Ва кўйларни бахшида қилди ва кўйичига деди:

— Ман Иброҳим Адҳамдурман ва кўйларни санга бердим.

Кийиз қулоқни бошига кийди ва кўфангни эгнига кийди. Ушбу вақт эрди, тамоми фаришталар Иброҳимнинг томошасида турубдур.

Ҳама дедиларким:

— Не хуш, улуг подшоҳлиқдур, Адҳам ўғлиға юзлан-

диким, дунёнинг ориғ, семиз либосини ташлади ва охиратнинг фақир эгнини кийди.

Андин кейин ўшал янглиғ пиёда ва бесару пойлиқ била биёбонга юз кўйди ва қилғон гуноҳларига йиғлаб эрди. То Марв шаҳрининг дарёсига етти. Дарёнинг кўпруги бор эрди. Бир киши ул тарафдин келиб кўпрукка кирдиким, нобино киши эрди. Кўпрукнинг ўртасига келганда оёғи тўқишиб йиқилдиким, агар сувға тушса, бешак ҳалок бўлур эрди.

Иброҳим кўрди. Дарҳол дедиким:

— Худоё, ани сақлагил.

Ул киши сувнинг ва кўпрукнинг ўртасида ва ҳавода тўхтади. То анда бор киши келиб, ул кишини тутиб олдилар. Ва ҳама халқ Иброҳимнинг бу ишини кўриб ҳайрон қолдилар. Ва Иброҳим андин ўтиб, Нишопур шаҳрига борди. Тоат-ибодат қилғали ҳоли бир ер излаб юрур эрди.

То ўшал тоғни топтиким, ҳоло машҳурдур. Тўқуз йил ўшал ғорда макон тутти. Ва панжшанба кунни ғордин чиқиб бир йўда (тўда) ўтун жамъ қилиб кўёр эрди. Ул ўтунни юғуб шаҳарга келтириб ҳолға нон нисфини гадога ва нисфини панжшанбага еткузиб рўзона қилиб, доим рўза тутар эрди.

* * *

Нақл қилибдурлар, зимистон эрди. Бир кеча Иброҳим ғул қилмоқ лозим бўлиб, музни ушатиб ғул қилди ва совуқ зиёда бўлди. То саҳаргача намоз ўтади. Вақтеки саҳар бўлиб эрди, ваҳм бўлдиким, тўнглаб ўлғай. Хотирига еттиким, ўт қалаб исингай. Шул вақтда бир иссиқ жубба¹ келиб учасига ёйилиб тушти ва ул жубба остида ётиб уйқулади.

Қачонким, уйқудин уйғонди ва кундузнинг ёруғлиқи тушти эрса кўрдиким, ул иссиқ жубба аждаҳо эканким, икки кўзи қон қуйилгандек ҳайбат била турадур. Иброҳимга бисёр кўрқинч пайдо бўлди. Ва дедиким:

— Худовандо, сен менга бу аждаҳони раҳмат суратида кўрсатдинг. Эмди мен мунга қаҳр ва ғазаб суратида кўрармен. Менинг мунга кўрарга тоқатим қолмади.

Дарҳол аждаҳо ўрнидин кўпти ва Иброҳимнинг олдида икки-уч дафъа бошини ерга чолди ва нопадай бўлиб кетти.

* * *

Нақл қилибдурларким, ҳар тарафда халойиқ Иброҳимнинг ҳолидин хабардор бўлиб, шухрат топиб, халойиқга онгландилар. Эрса ул ғордин чиқиб, Макка йўлига кирди.

* * *

Нақл қилибдурлар, бир вақтда ҳазрати шайх Абусаид Абулхайр ул ғорни томоша қилғали бордилар. Ва бу ғорга ёвуқ келганда дедиларким:

Субҳонолло, агар бу ғорнинг ичида пурёв бўлса, мунча буйлуқ бўлмас эрди.

Бир жавонмард неча замон сидқ-ихлос бирла мунда бўлиб экан, бу хўшбўйлуқ анинг ёдгоридир. Қачонким, Иброҳим шухрат олғонин ваҳми-кўрқинчидин Макка даштига юз келтурди эрса бир дарвиш киши йўл узра йўлиқти ва Иброҳимга «Исми аъзам»ни ўргатти.

Ва Иброҳим ўқиди. Дарҳол Ҳизр алайҳи-с-салом пайдо бўлди ва деди:

— Эй, Иброҳим, ул меним биродарим эмас эрди, санга «Исми аъзам»ни ўргатган.

Андин кейин Ҳизр алайҳи-с-салом ва Иброҳимнинг ароларидида тўла сўзлар ўтти. Ва Иброҳимнинг пири Ҳизр алайҳи-с-салом эрди. Ва аввалда бўлғон ишлар Ҳақ таолонинг ирони бирла ҳамаси Ҳизр алайҳи-с-саломдин эрди. Ва чун йўлға равон бўлди.

Иброҳим деди:

— Қачонким, Зотал Ироқ деган ерга етдим, кўрдимки, емиш жанда кийган сўфи киши ўлиб ётибдур. Қулоқ ва бурунларидин қон равон бўлибдур. Ва мен булар аросига кириб кўрдим. Ушбу ҳолда ётибдур. Бир киши булардин ҳануз жони чиқмагандир. Анингдин сўрдим:

¹ Тавбаи лазъ — озор берганлик тавбаси.

¹ Жубба — тўн, чакмон.

— Эй жавонмард, бу не ҳолдирким, сизларнинг бошинизларда тушубдур?

Дедиким:

— Эй, Адҳамнинг ўғли... йироқ бормағилким, айрилиб кетарсен ва ёвуқ келмағилким, оғриқ бўлурсен. Киши бўл-ғайким, подшоҳ хизматида густоҳлиқ қилмағай ва улўғлар қошида деган сўзга тақдир бермағай. Ва буюрғон ишни саҳл тутмағай, юз кўрмағай ва кўнгил ярашмағайким, анинг жазо-си боши кетмақдур. Билгилким, бизлар бир тоифа сўфи эрдук. Таваккал бирла даштка қадам кўйиб эрдук. Ва бир-биримиз бирла аҳди-паймон қилишиб эрдукким, ҳеч кишига сўзламағаймиз ва худодин бўлакни андишасини кўнглимизга келтурмағаймиз. Юрсак-турсак ҳама худо худо бўлғай ва ҳаргиз худодин ўзгани назаримизга келтирмағаймиз ва кўзимизга илмағаймиз.

Қачонким, бу ниятлар бирла чўл кеziб, эҳром боғлай-дурғон ерга еттуқ эрса Ҳизр алайҳи-с-салом бизлар олдимизга келди ва салом қилди. Ва бизлар ҳамамиз саломнинг жавобини бердук ва бисёр шод бўлдук.

Узумизга дедукким, «Алҳамдиллоҳ, бу сафаримиз мубо-рак сафар бўлдиким, толиб матлубга етти. Ошиқ маъшукни топтиким. Ҳизрдек киши бизнинг олдимиздан чиқти деб тур-ғон маҳалда эрдикким, жонимиз қулоғига бу нидо эшитилди ва ғайбдин бу сўзни дедиларким: «Эй гадоилар ва эй му-даийлар, сўзинглар ушбуму эрди ва аҳд-паймонинглар буму эрдикким, мани унутдинглар ва мандин ўзгага кўнгил югурти-риб хурсанд бўлдинглар, яъни Ҳизрнинг мулоқотиға шод бўлдинглар. Бу қилғон ишларингизга сизларнинг жонларин-гизни танларингиздан жудо қилай ва ғайратим тиғи бирла қонларингизни тўкай, сизлар бирла сулҳ қилмасмен».

Огоҳ бўл, эй Иброҳим, бу жавонларниким ўлибдурлар, кўриб турарсен, ҳама бу истиғнонинг ўтиға куйибдурсен ҳам бу йўл қасдида аввал қадамда бошдин кечмоқға ҳиммат бўлса қадам кўйил, бўлмаса йироқ борғил.

Иброҳим айтур:

— Бу сўзни эшитиб, ҳайрон ва саргардон бўлдим ва сў-радикким:

— Эй ўғил, сен не учун ўлмадинг ва сени тирик ташладилар?

— Менга дедиларким, улар пухта ва пишиғ эрдилар ва санда андоқ хомлиқ бордир. Сен жонталаш қил. То пухта ва пишиқ бўлғил. Андин кейин булар орқасидин борғил. Бу сўзни деди ва ул ҳам жон берди.

* * *

Келтирибдурларким, Иброҳим ўн тўрт йил дашт-биёбон кеziб, ҳамиша намоз, нола ва зоре бирла йўл юриб то Маккага етти.

Маккадаги бузруклар ҳаммалари англаб Иброҳимнинг олдиға чиқдилар. Иброҳим мунн англаб, ўзи қофиланинг олдиға юрди. Қасди буким, «ҳеч киши мани танимағай».

Ҳарамнинг хизматкорларидан қофиланинг олдиға чиқиб эрди. Иброҳимға учрадилар. Сўрдиларким, Иброҳимни бил-лурмусанким, Макканинг машойихлари анинг олдиға ёвуқ еттиму ё йироқму?

Иброҳим деди:

— Ул зандиқ, яъни бадмазҳабни не қилурсан?

Булар Иброҳимнинг гарданиға нечанд (мушт) сўқтилар. Ва дедиларким, Макканинг машойихлари анинг олдиға чиққувчи бўлса, сен аларни бадмазҳаб дермусен? Бад-мазҳаб ўзингдурсен, деб ихонат еткурдилар.

Иброҳим айди:

— Мен айтадурманким, бадмазҳаб Иброҳимдур. Макканинг хизматкорлари Иброҳимни ташлаб ўттилар. Андин кейин Иброҳим ўзига келди.

Айди:

— Огоҳ бўл, эй, нафси хоҳишинг ул эрдикким, Макканинг машойихлари олдинға чиққай ва санинг иззат-икроминг зиёда бўлғай. Ва бори нечанд шафалоқ бўйниға единг, алҳам-диллиллоҳ, сани ўз муродингча кўрмадим. Қачонким, Ибро-ҳимни танидилар эрса узр айтиб, тиллаштилар. Андин Маккада сокин бўлдилар ва муридларнинг қошиға тўла пайдо бўлдилар. Ва Иброҳим ўз илики бирла ҳунар қилиб, рўзона қилур эрдилар. Гоҳи ўтун ташиб-сотиб, гоҳи қоғунчилик қи-либ емак-ичмакка сарф қилур эрди.

Давоми келгуси сонда

Сарвара Тожибоева

Мени буткул унут, унутгин, майли
Кекса жийда гуллар
ҳар баҳор...

* * *

Айрилиқнинг исканжасида
Ў, муҳаббат, сенинг шодлигинг
унсиз йиғлар, ҳеч ким эшитмас.

* * *

Энди бекор меҳрибонлигинг.
Сингиб кетган бағримга азоб,
азобларга сингиб кетдим мен...

* * *

Тунлар бизга никоҳ ўқишди,
Юлдузлар ҳам қутлади бир-бир.
Муҳаббат деб эртак тўқишди,
Бошимизга қулади тақдир.
Сени топдим қоп-қора тундан —
Соғинганим, порла, эй кўёш!
Узоқлашиб кетдим шу кундан,
Кетдим, тошдек қочиб кўзда еш.
Узоқлашиб кетдим-а, сендан...

Мен қайтаман

Тентирайди боғларда шамол,
Куз бағриға сингиб боради.
Хазонларни учуриб беҳол,
Ў, баҳорни эсга солади,
Хира тортган юлдузлар йиғлар,
Йўлларимда хазонлар — намли.
Ишқ оташи бағримни тиғлар,
Утар ёруғ кунларим ғамли.
Ҳузурингга қайтаман шунда
Хазонлардан ёпиниб рўмол.
Шодон эмас, ғамгин, осуда,
Ў, ҳайдама, кулиб қарши ол...
Мен қайтаман...

НИГОХ

Урунқент, Мадинат-ул Байзо, Исфижоб, Сарём, Сайрам. Буларнинг ҳаммаси бир қишлоқнинг, тўғрироғи, илғари йирик маданият шаҳри бўлган қишлоқнинг номлари. Уларнинг сўнгиси қишлоқнинг айна пайтдаги номидир, у бузиб талаффуз қилинганидан шу шаклга келиб қолган. Номларнинг купли-ли эса бу қишлоқ (шаҳар)нинг узоқ даврлардан буён мавжуд бўлиб келганлигини билдиради. Айна пайтда ўтмишдаги йирик миллий-маданий марказ бўлган шаҳарнинг ўрнида замонавий қиёфани ўзигаю одамларига сингдира олган йирик ноҳия ва шу номдаги каттагина бир қишлоқ бунёд бўлган.

Сайрам ноҳияси Чимкент вилояти ноҳиялари ичида аҳолисининг олтамиш фоизга яқинини ўзбек миллатига мансуб ки-шилар (аслини олганда, вилоятнинг Туркистон, Лангар каби бир қанча ноҳияларида озчиликни) ташкил этадилар. Мавзеда истиқомат қиладиган аҳолининг турмуш тарзи, албатта, кўп-гина Ўзбекистон ноҳияларига нисбатан яхши йўлга қўйилган. Бир сўз билан айтганда, халқимизнинг умумий турмуш тарзи даражаси яхши. Шундай бўлса-да, мавзе ҳаётида бир талай муаммолар масалалар йиғилиб қолган. Мен мақоланинг асосий йўналиши қилиб, қозоғистонлик ўзбекларнинг Ўзбекистон жумҳурияти билан ўзаро миллий-маданий муносабатлари ва алоқаларини олдим.

Маъмурий бирлашмаларнинг маданий алоқалар ва ноҳиямиз аҳолисининг маданият соҳасидаги камчиликлари хусусида фикрини билиш учун мавзе марказидаги Оқсув қишлоғига жойлашган ташкилотларнинг баъзи бир бўлимларига учра-шиб, уларнинг Ўзбекистон жумҳурияти билан маданий алоқа-ларни қандай тарзда олиб бораётганликларини суриштирдим ва сўхбат давомида шунга амин бўлдимки, гарчи муаммолар ҳар томонлама кўринишга эга бўлса ҳам уларнинг асоси битта ўзакдан келиб чиққан. Мана улардан бир нечаси-нинг фикр-мулоҳазалари:

Н. В. Любобенко, мавзе марказий кутубхонасининг дирек-тори:

— Ноҳиямизда ўттиз саккизта ўзбек кутубхонаси мавжуд. Шунинг учун ҳам бизга бу кутубхоналарни китоблар билан таъминлашимизда, асосан, ўзбек тилидаги адабиётлар зарур-дир. Бироқ, кейинги пайтларда Ўзбекистон жумҳуриятидан бизга келаётган ўзбек тилидаги бадий китоблар илгаригига нисбатан атиги ярим фоизнигина ташкил қилмоқда. Шу са-бабли ҳам қарамоғимиздаги кутубхоналарга ҳар олти ойда бир марта (илгарилари ҳар ойда бир марта эди) ўзбек тили-даги адабиётларни юборишга мажбур бўляпмиз. Менимча, китоб танқислигида (Қозоғистонда ўзбек тилидаги адабиёт-лар нашр қилинмаслиги ҳаммага маълум, бироқ Қозоғистон

бизга рус ва қозоқ тилидаги китобларни саксон фоиздан ошириб етказиб бермоқда!) масъулиятли бўлган Ўзбекистон-нинг Тошкент жумҳурият библиоколлектори қўшни қардош жум-ҳуриятларга нисбатан ўз муносабатини ўзгартирса мақсадга мувофиқ иш бўларди. Чунки мавземиздаги ўзбек миллатига мансуб аҳолининг кўпчилиги ҳатто ўз жумҳуриятимиздаги матбуот нашрлари билан,— улар қозоқ тилида бўлганлиги туфайли,— яқиндан танишмайдилар. Улар кўпроқ Ўзбекистон жумҳурияти вақтли матбуоти нашрларидан фойдаланишга ўрганиб қолганлар. Шунингдек, китоб савдосининг янги маъ-нода тикланиши икки жумҳуриятда яшовчи бир миллатни бир-бировига янада жипслаштиришда ва улар ўртасида маданий алоқаларнинг ижобий суратда йўлга қўйилишига ҳам яхшигина асос бўларди.

С. Салоҳиддинов, ноҳия ижроия қўмитаси қошидаги ма-даният бўлимининг мудир:

— Ноҳиямиз бир неча йиллардан буён кўпгина соҳалар-да Ўзбекистоннинг Оржоникидзе ноҳияси билан қардошлик муносабатларини олиб бормоқда. Яъни халқимизнинг мадани-ят соҳасида миллий урф-одатлари ва байрамлари, тадбирла-рини ўтказишда бир-бировимиз билан яқиндан ҳамкорлик қиламиз. Шу йил март ойида ноҳиямизда кенг миқёсда ўтказилган Наврўз сайилларини ўтказишда шу ноҳия вакиллари ҳам иштирок этдилар. Ўз навбатида Оджоникидзе ноҳияси маданият ходимлари ташкиллаштирган «Айтёс»да бизнинг ҳам вакилларимиз мусиқавий чиқишлари билан қатнашдилар. Ноҳиямизнинг Сайрам қишлоғи Ленин жамоа хўжалиги қо-шида ташкил этилган «Гунча» халқ чолғу дастаси ҳам ўзаро маданий муносабатларни тиклаш маъносида Ўзбекистоннинг Ғаллаорол сингари бир қанча ноҳияларида ўз концерт дас-турларини намойиш қилмоқдалар.

Юсуфжон Сайдалиев, «Меҳнат байроғи» мавзе рўзномаси-нинг бош муҳаррири:

— Мен, асосан, ўзимизда тўпланиб қолган муаммолар ху-сусида гапирмоқчиман. Бизнинг рўзномамиз айна пайтда гарчи фототеримда босилиши нуқтаи назаридан, шаклан чиройлилик касб этган бўлса ҳам таржима рўзнома ҳисобланади. Чунки бизда мавзе рўзномаси уч тилда босилади: русча, қозоқча ва ўзбекча. Уларнинг орасида рус тилида чиқадиган рўзнома етакчилик қилади, шунинг учун ҳам қозоқ ва ўзбек тилларида чиқадиган рўзномалар унга қарамдир. Яъни улар ҳар бир сонларида русча рўзномадан камида бир неча материаллар-ни ўзбек ва қозоқ тилларига ўгириб босишга мажбур, гарчи ўзларида шу сонга материаллар етарли бўлса ҳам. Шу ту-

файли бўлимлар қошида таржима тармоғи ташкил этилган. Агар тарихга мурожаат қилар бўлсак, аҳолининг кўпчилигини назарга олиб, ноҳиямизда 1965 йилга қадар рўзноманинг ўзбекча бўлими етакчилик қилган. Ундан ташқари ўзбек тилида чиқадиган рўзноманинг тиражи айни пайтда ўн мингга яқиндир, қозоқ ва рус бўлимлариники эса икки ярим, уч ярим мингларни ташкил этади. Адолат нуқтаи назаридан ҳам рўзнома ишларининг бу тахлитда эканлиги мантиққа зидлиқни келтириб чиқаради.

Яқин бир-икки йиллардан буён Чимкент шаҳрида русча ва қозоқча вилоят рўзномалари қошида ўзбекча вилоят рўзномасини ташкил этишга интилишлар бўляпти. Аслини олганда бу газетани ташкил қилишга ҳар томонлама асос бор, чунки (1932 йилда вилоятимизда ўзбек тилида «Пахта зарбдори» вилоят газетаси ташкил этилганди, бироқ орадан бир неча йил ўтгандан сўнг номалум сабабларга қура вилоят газетаси ёпиб қўйилди) вилоятда уч юз мингдан зиёд ўзбек миллатига мансуб киши яшайди, иккинчидан, бу газетани кадрлар билан таъминлашда ҳам ҳеч қандай қийинчилик мавжуд эмас, вилоят миқёсида мутахассис кадрлар ўттиз-қирқталав чамаси. Вилоят раҳбарлари бошида бу хайрли ишга бироз бош қўшишгандай бўлишди-ю, бироқ кейинроқ уни ташкил қилишга бир талай «иктисодий камчиликлар» тўқсинлик қилишини баҳона қилишиб, ўзларини четга олишмоқда. Уларнинг ўйлаб топган «даво»лари бир жиҳатдан одамнинг кулгисини қистатади, ахир газетанинг бошланғич моддий жамғармасини халқдан хашар йўли билан йиғиб олинган (агар иш шу тарзда ташкил этилганида халқимиз ўз ихтиёри билан бу хайрли ишга шахсий ҳиссасини қўшган бўларди) пуллар ҳисобига ташкил қилса бўларди-ку!

Менимча, ҳозирги кунда вилоятимиздаги ўзбекларнинг маданий-маиший манфаатини кўзлаб, амалга ошириш лозим бўлган муаммолардан баъзилари шулардир.

Отабек Қувашев, мавзе маориф бўлимининг мудири:

— Ноҳиямиздаги 94 мактабнинг ярминдан кўпи ўзбек мактабларидир. Уларни ҳар йили 3000 дан зиёд ўқувчи битириб чиқади. Табиийки, мактабни яқунлаганларидан сўнг уларнинг олдига биргина муаммо — олий ўқув ёхуд ўрта махсус таълим юртларига кириб олиш муаммоси вужудга келади. Бироқ ўзбек мактабларини битирган ўқувчиларга вилоят миқёсида бирорта ўзбек тилида олий ўқув ва ўрта махсус таълим юртлари йўқ. Уларнинг кўпчилиги Ўзбекистоннинг олий ўқув юртларига боришга мажбур бўладилар, бироқ у ердаги қўшни жумҳуриятлардан қабул қилиш миқдори жуда ҳам озчилиқни ташкил этганлиги учун ўқишга кириш ҳапти камдан-камга насиб этади. Вилоятимиз ҳудудига қолганлари эса русча имтиҳон топшириш шарти билан ўз ўқув юртларимизга ҳужжат топширадилар. Уларнинг бу ерда ҳам ўқишга кириши имтиҳонлар рус тилида бўлганлиги ва шунингдек, мактабда рус тилини айтарли яхши эгалламаганликлари эвазига тўқсон тўққиз фоиз тасодиф асосида бўлади. Хуллас, айтмоқчи бўлган сўзим — биринчидан, вилоят билим юртлири қошида ўзбек тилида ҳам иш олиб борадиган куллийларни ташкил этиш ва иккинчидан, Ўзбекистон жумҳуриятида ўқишга қўшни жумҳуриятлардан қабул қилишни эркинлик омили асосида яхшилаш тadbирларини амалга оширмоқ лозим.

Абдурахим Пратов, ноҳия кўмитаси қошида ташкил этилган «Ўзбек маданият маркази» аъзоси, шоир:

— Қадимий диёримиз Сайрам ҳудудига «Ўзбек маданият маркази» ташкил этилганлиги ноҳиямизда, қолаверса, вилоятимизда она тилимиз, йўқолиб кетиш арафасида турган урф-одатларимиз, расм-русумларимиз, аъналаримиз, маданиятимиз, тарихимиз ҳамда санъатимизни асраб қолиш йўлида қўйилган илк қадамдир. Мен шу борада, асосан, вилоятимиз марказида илгарилари мавжуд бўлиб, кейинчалик тарқатиб юборилган Ўзбек мусиқали драма театри хусусида гапирмоқчиман. Биринчи мусиқали драма театри вилоятимизда 1934 йилда ташкил топган эди. Бу қачонлардир ифтихоримиз бўлган ўзбек мусиқали драма театрининг дебочаси эди. Унинг асос топишида Мирзамат Бегматов, Ҳайитмат ва Шойим Мусабеков каби халқ санъаткорлари фаол иштирок этишди. Уша кезларда ўзбек мусиқали драма театри нафақат жумҳуриятимизда, шунингдек, Урта Осиёдаги энг катта театрлардан ҳисобланарди. Театрнинг ижодий мажмуасида 10 дан ортиқ сахна асарлари мавжуд эди. Театр жамоаси олтимиш кишидан иборат бўлиб, шулардан ўттиз уч нафари бевосита сахна асар-

лари яратишда иштирок этишар, қолганлари эса концерт дастури билан қатнашишарди. Театрнинг ижодий хазинаси рангбаранг: ўзбек, қозоқ, уйғур ва бошқа шарқ халқларининг кўшиқ, куй ва рақсларидан тузиларди. Кейинчалик, 1956 йилда театр нима сабабдандир доимий фаолият кўрсатиш учун Қизилўрда вилоятига кўчирилади ва у ерда ўз мухлисларини тополмасдан бир йилнинг ичида бутунлай тарқатиб юборилади.

Бир жиҳатдан олиб қараганда, театр барча санъатлар қаторида халқнинг хазинасини бойитадиган, маданий мерос удумларини давом эттирадиган ва халқнинг миллий ифтихорини белгилайдиган муқаддас даргоҳдир. Ҳозирги вақтда театрни тиклаш учун, уни ўзбек халқига қайтариш учун шароит ва имкониятлар мавжуд. Фақат М. Бегматовга ўхшаш фидойий кишилар вилоятимиздаги барча истеъдодли санъаткорларни бу ишга жалб этиб, бир қанча ташкилий масалаларни ҳал этишса, ўзбек мусиқали драма театри қайтадан санъат даргоҳидан ўзининг муносиб ўрнини топарди. Бу эса ўз навбатида байналмилал дўстлик, қардошлиққа, вилоятимиздаги барча халқлар билан маданиятимизнинг муштараклиги учун хизмат қилган бўларди.

Назаримда, юқорида бир қанча шахсларнинг фикр-мулоҳазалари тимсолида ноҳияимизнинг ва халқимизнинг тўқсинликлар тўфони ичра армонга йўғрилган ниятлари, орзулари ўз ифодасини топди. Шу гаплардан хулоса чиқариб шунини айтиш мумкинки, ноҳиямизда маданий ҳаёт тарзини яхшилаш учун ҳали анча тadbирларни амалга оширмоқ лозим.

Энди Сайрам ноҳиясидаги йирик қишлоқлардан бири — Сайрам қишлоғи хусусида бир неча оғиз сўз:

«...ҳазрат Идрис алайҳис-салом... охирил амри аввал ибтидои биноси тўрт юз минг уй бино қилдилар. Ва тағи анга тўрт дарвоза қўйдилар. Ва ҳар қайси дарвозага олти работ бино қилдилар, учи шаҳарнинг ичида ва яна учи шаҳарнинг тошқарисида, ва тақи ҳар юз уйга бир қудуқ қоздирдилар...»

Бу сатрларни номалум муаллиф (тўғрироғи, ҳамюрт шоир Юсуф Сарёмий ёзган деб тахмин қилинади) томонидан битилган Сайрам тарихи ҳақида ихчам рисоладан олдим. Рисолада ўтмишда Сайрам шаҳрининг қандай тарзда тараққий этганлиги ва унинг бузруклари баёни мухтасар шарҳ этилган. Муаррихларнинг айтишича, Самарқанд билан тақрибан тенгдош бўлган ва ўтмишда миллий-маданий урф-одатлари, аънавалари билан Осиё юртлирида машҳур бўлган ҳамда йирик шаҳарлардан бири сифатида саналиб келган Сайрамнинг ҳозирдаги қиёфаси маълум маънода ҳеробдир, ҳоли забундир.

Сайрамнинг айни пайтдаги қиёфасига мухтасар изоҳ: аҳолиси қирқ мингга яқин бўлган каттагина қишлоқ, унинг ҳудудида уч қаватли биноларга бир қанча бўлимлари жойлаштирилган қишлоқ участка касалхонаси, Ленин жамоа хўжалигининг ҳашаматли правление биноси, маданият саройи, маданият уйи, маиший хизмат уйи, мактаблар ва яна бир қанча маъмурий ташкилотларнинг бинолари жойлашган. Хуллас, бир сўз билан айтганда, Ўзбекистон жумҳуриятининг кўпгина қишлоқларидан бирмунча фарқ қиладиган ва икки — Бодом сув ва Оқсув дарёлари ўртасидаги тошлоқ ерга жойлашган, ўта «замонавийлашиб» кетган қишлоқ.

Қишлоқ кексаларининг куйиниб гапиришича, қишлоқ йилдан-йилга замонга нисбат қилиб, янгидан-янги ўзгаришларни ўзига сингдира боргани сари Сайрамнинг асл қиёфаси тағтидан зил кетиб бормоқда. Бунга бир мисол: бир неча йиллар илгари қишлоқ марказига яқин жойлашган Пушкин участкаси территориясидан оқиб ўтадиган эриқни Ленин жамоа хўжалигининг қурувчилари «сув беҳудуга исроф бўлмаслиги керак» деган мазмунда бетонлаб ташладилар. Табиийки, участка аҳолиси бошида бетонлаш ишларига айтарли аҳамият бермаган эдилар. Ҳангоманинг қизиги орадан бир неча йил ўтгандан сўнг юзага келди, бироқ шунини ҳам сезганлар сездии, сезмаганлар... Тик қирғоқ қилиб бетонлаб, сирачлаб ташланган анҳордан ташқарига сув сизиб чиқа олмаганидан сўнг илгари анҳор теварағида гурқираб ўсиб ётган турфа ўт-ўланлари дарахтлар қуриб қолди ва қирқиб ташланди. Иккинчидан, бетон эриқнинг қирғоғи тик бўлганлигидан ва унда сувнинг одатдагидан тез оқиши омилидан аҳоли учун қутилмаган хавф пайдо бўлди. Чунки анҳор одамларнинг томорка ерлари ва уйлари орасидан ўтган, агар болалар сув бўйида қаровсиз ўйнаб, бехосдан сувга тушиб кетиш ҳоллари содир бўлса, унча-мунчаси у ёқда турсин, катта одамни ҳам

оқизиб кетишга қудрати етгувчи сув уни ўз қомига тортади. Учинчидан, бетон ариқнинг бирорта жойига ҳам тўгон иншоотлари ўрнатилмаган. Бундай эҳтиёт чоралари кўрмасликнинг сабаби ҳам ёмон оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Бир жиҳатдан, ўз вақтида шу ишнинг тепасида турганлар кейинчалик эртани кўзламаслик оқибатида шундай хавф-хатарли вазият юзга келиши мумкинлигини билмагандилар, деб уларни бир тарзда оқлаш мумкин эди. Лекин... ҳаммасидан ҳам ҳайратланарлиси яқинда содир бўлди. Хуллас, Ленин жамоа ҳўжалигининг раиси, Қозоғистон ССР халқ депутаты Абдуфаттоҳ Абдазимов ўзининг сайловолди ҳаракат дастурида шуларни ёзади: «...Биз, жанубликлар учун сув бебаҳо хазина. Экин суви нобудгарчилигига барҳам бериш мақсадида каналларни бетонлаш лозим деб ҳисоблайман». Ва худди шу жумланинг тагидан, сўз бошидан: «...Энг сўнгиси, экология, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этишни ўзимнинг инсоний(!) бурчим деб биламан (таъкид бизники — Е.Т.)» («Меҳнат байроғи» ноҳия рўномаси, 15 март, 1990 йил.)

Эзуликнинг эрта-кечи йўқ, дейдилар. Гарчи бироз муддат кечикиб бўлса ҳам, экин сув нобудгарчилигига барҳам беришнинг бошқача йўллари топиб, худудимизда бор-йўғи бир нечта бўлган анҳорларни аввалгидай, ўз ҳолида қолдириш ҳар томонлама мақсадга мувофиқ ишдир.

Сайрам қишлоғида кейинги йилларда экологик вазият оғирлашиб бормоқда. Сайрам, Қоратела ва Бодом қишлоқ кенгашлари худудини экология жиҳатидан соғломлаштириш, уларни қишлоқ чегараларига яқин масофада жойлашган Чимкент фосфор, шина, қўроғшин ва яқинда ташкил этилган нефтни қайта ишлаш каби яна бир қанча заводларнинг заҳарли қичқилларидан муҳофаза қилиш учун кенг миқёсда иш олиб бориш керак.

Аниқ маълумотларга кўра, Чимкент шаҳри Иттифоқдаги энг «заҳарли» шаҳарлардан биридир. Бу ернинг ҳавоси таркибида заҳарли газлар икки-уч баробар ошиб кетган.

Сайрам қишлоғи миқёсида қувониб тилга олишга арзийдиган воқеалардан бири — бу кейинги йилларда қишлоқ худудида жойлашган тарихий обидаларга нисбатан муносабат ўзгарганлиги ва уларнинг таъмирланиш ишлари бошланганлигидир. Қишлоқ худудида илгариги йирик миллий ва маданий шаҳар-Сайрамнинг Иброҳимота (Хўжа Аҳмад Яссавийнинг отаси), Қорасоч она (Хўжа Аҳмад Яссавийнинг волидаси) марқадлари, Хизр бува ва Балогардон бува мақбаралари ҳамда XIX аср охири, XX аср бошларида ижод қилган шоир Юсуф Сарёмийнинг қабри каби тарихий обидалари сақланиб қолган, бироқ вақт ўтиши билан бу ёдгорликлар нурай бошлаган эди. Эндиликда эса уларни таъмирлаш ишларининг олиб борилиши ҳаммаи қувонтирмоқда.

Шу пайтга қадар кўпгина замондошларимиз XII асрнинг мутафаккир шоири Хўжа Аҳмад Яссавийни Туркистонда — Ясси шаҳрида дунёга келган, деб ҳисоблаб келганлар. Бироқ ота-онанинг марқадлари Сайрамда бўлиши нуқтаи назардан ҳам унинг Сайрамда дунёга келганлигини билса бўлади. Ундан ташқари айни пайтда ҳамқишлоқларим ўртасида қўлдан-қўлга ўтиб юрган Сайрам тарихи ҳақидаги ихчам рисоладаги «Шаҳри Сарём» шеърисида ҳам Хўжа Аҳмад Яссавийнинг Сайрамда туғилганлиги таъкидлаб ўтилган.

Юқориди мен Сайрам ноҳиясининг, Сайрам қишлоғининг иқтисодий камчиликлари хусусида озми-кўпми тўхталиб ўтдим. Яқинда Олмаота шаҳрида бўлиб ўтган Урта Осиёдаги тўрт жумҳурият ва Қозоғистон жумҳурияти ҳукумат раҳбарларининг олий даражадаги Учрашуви натижалари (ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг кўпгина жабҳаларида ҳамкорлик қилиш ниятида имзоланган Битим ва Шартнома)ни сайрамликлар чин кўнгилдан хурсанд бўлиб қўлаб-қувватламоқдалар. Чунки агар сиёсат шу йўналишдаги измини йўқотмаса ва Мустақиллик борасида шунга ўхшаш тадбирлар бирин-кетин амалга оширилаверса, Қозоғистонлик ўзбекларнинг Ўзбекистонлик ҳаммаслаклари билан ҳар томонлама алоқаю турли муносабатлари тобора юксак тарзда янги қиёфаларда кўриниб, ижобий шаклланиб бораверади. Бу эса юқорида тилга олиб ўтилган вилоят миқёсида ўзбек тилида вилоят рўномасини ва ўзбек муסיқали драма театрини ташкил этишда ҳамда вилоят ва ноҳия ўзбек марказларининг миллий урф-одатларимиз, анъаналаримиз ва худудимиз бўйлаб соф ва эски ўзбек тилини тарғиб қилишларида яқиндан ёрдам берган бўлур эди.

ЕДГОР ТУЙМАТОВ

Тил сандиғи

Қашқадарё вилояти Чироқчи ноҳиясидаги Тарағай қишлоғида яшовчи қиённи, барлос, чуют уруғларининг шеваларига хос айрим сўзлар:

Ширдин — жуда ориқ.

Пухси — айбдор, ками бор.

Жинжик — оёқнинг пастки қисми, товондан 5 см. юқорида.

Жуққи — дастурхон атрофида ўтирганда одамлар олдидаги яхшироқ нарсаларни еб қўядиган кишига нисбатан айтилади.

Байер — яланглик.

Жасқоқ — кенг жойни эгаллаган ясси тош.

Това — беда майдонининг у четидан бу четигача бир бориб келишда ўрилган қисми.

Заган — беда ўришда тракторни бедазор бўйлаб бир бориб келиши.

Дубилға — тоғда ўсадиган дарахтнинг номи. Усталар қамчининг дастасини дубилғадан ясадилар.

Учқат — тоғда ўсадиган дарахт номи. Қарияларимиз ип йигириш учун учқатдан урчуқ ясадилар.

Бувилдирик — баҳор фаслида ердан кўтариладиган буғнинг сойликларни тумандек қоплаб қолиши.

Тотай — томир.

Зимзиқ — сайилларда болалар чаладиган ҳўштак.

Чигана — беда ташиш учун ишлатиладиган мослама.

Чошқамайлик — қўй-эчкиларни соғиш ва қўзи-улоқларни эмизтиш учун олиб келинадиган вақт.

Товадан — эшик ёки дераза тепасида деворни қовлаб қилинган тоқча.

Жорма — кигизнинг юзига чарм қоплаб, эгар тагига қўйиладиган мослама.

Дуғ — қуртни сувда эзиб, сўнгра қайнатиб тайёрланган таом.

Қосова — аёлларнинг бош кийими.

Даҳана — суюқликларни оғзи кичкина идишларга солишда ишлатиладиган мослама (воронка).

Қўқимоқ — тўзимоқ.

Шиппа — бирдан, тезда.

Тўпловчи Комил Маркаев

Чилғий — ҳаммаси, нуқул.

Тек — фақат.

Дим — ҳеч.

Узмонтой — қийма хамирли гўштсиз овқат.

Кашил бўлмоқ — хавотир олмоқ.

Войиш — сўриток.

Заган — пахта экилган дала.

Тўққиз — келиннинг сепи.

Пахтак — мусячининг эркаги.

Дўржи — кўп, улгуржи.

Дўлқи — шафтоли данак ўйини.

Бўтан-бўтан — алоҳида-алоҳида.

Толбон — қиз мажлиси (тўй).

Қўмақай — ёш чақалоқлар яхши эмса шундай дейилади.

Темир Аслонов,
Самарқанд вилояти, Пойариқ ноҳияси.

САРОСАР АВЛОД

1. Сизнингча, 80-йиллар охирида адабиётимизга кириб келган ёшларни (наср, шеърят) янги адабий авлод деб аташ мумкинми?

2. Ҳозирги ёшлар ижодидаги адабий-услубий ўзига хосликлар жамиятимизда кечаётган ўзгаришлар билан қай даражада боғлиқ?

3. Навқирон қаламкашлар изланишларидаги қайси жиҳатлар (қандай қаҳрамон) XXI аср адабиётимизда етакчилик қилади деб ўйлайсиз?..

1. «От ўрнини той босар», дейди доно халқимиз. Ушбу нақлга ишонадиган бўлсак, 80-йиллар охирида насримизга кириб келган ёш ижодкорларни чўчимай кенжа («янги авлод», «эски авлод» деган ўлчовлар нечукдир эриш туюларкан кишига...) адабий авлод деб атавериш мумкин. Зеро, адабиётимиз билимдонлари ҳам, ана, улкан тирик организмга қидслаб қўйишибди уни. Шундай экан, унда тинимсиз равишда жисли кўрилмаган, кўз билан илаб, бармоқ билан ушлаб бўлмайдиган табиий жараёнларнинг кечиши тайин. Табиат кўзда тутган мўддатларда қон алмашиниш жараёнлари содир бўлиши, асаб тугунчаларининг торайиб-кенгайишига қараб юрак уришининг тезлашиб-секинлашиб туриши, муайян табиий қонуниятлардан чекинши оқибатида эса маълум аъзонинг фаолиятида узилиш юз бериши ва ушбу хаста аъзо тиббий муолажага эҳтиёж сезиб қолиши ҳам шубҳасиз...

Ҳа, шундай. Бироқ бу — адабиётни тирик организмга менгезган билимдонларимизнинг таъбирларида кўра. Бироқ бу — халқимизнинг: «От ўрнини той босар», деган доно нақлига ишонадиган бўлсак.

Савол туғилади ўз-ўзидан шу ўринда: хўш, агар ишонмасангиз ушбу нақлга? Умуман, ўзи бўлмаганида-чи мазкур нақлнинг?..

Унда...

Мана шу ерда: «Наср назмдан фарқли ўлароқ...» дея азалдан маълум ва машхур қўшиқни бошлашим керак эди худди режалаштирилганидек, бироқ туйқус етти иқлим томонидан жўр овозда инқилобий дея эътироф этилаётган аломат замонда яшаётганимизни эслаб қолдим ва ушбу фикр миямга келиб урилгани ҳамон тўп этиб қозикдан тушган устоз Каҳҳордан мерос, сиртини икки энли чанг қоплаган дўппини чучкириб-чучкириб қоқиб, лаб жуфтлашга журғат этдим:

— Таассуфки...

Хўш, нега? Нега «таассуфки»? Сабаби нимада бунинг?..

Инқилобий саналимиш замонда яшаётган эканмиш, келинг, мазкур муаммони ҳам худди мана шу — «инқилобийлик» нуқтаи назаридан таҳлилдан ўтказсак, зеро, ушбу таъриф, сезишимча, мамлакатимизда кечаётган айни воқеа-ҳодисалардан

кўра, адабиётда муайян бир ижодий авлоднинг юзага келиши жараёнига кўпроқ муносиб.

Ҳар қандай инқилоб маълум шарт-шароитлар оқибатида юзага келиши ҳеч кимга сир бўлмаса керак. Бу тарих дарсликларимизда қойиллатиб таърифланган. Бироқ мен қуйида адабий авлод юзага келиши учун зарур бўлган шарт-шароитлар ҳақида эмас, аксинча, адабий авлоднинг юзага келишига монелик қилган сабаблар ҳусусида тўхтамоқчиман.

Истеъдод, маълумки, тарбияга муҳтож. «Ҳар қандай истеъдод, «туғма»ми у, «қуйма»ми, қатъи назар, тарбияга муҳтож», деймиз оғзимизни тўдириб.

Бироқ қандай тарбияга?

Хизмат юзасидан кўлаб ёш қаламкашларнинг машқлари билан танишишимга тўғри келади. Яқинда уч-тўртта ёш ижодкор ҳузуримга ўзларининг илк қораламалари билан келишди. Уқиб чиқдим. Ажабланирлиси шундаки, барча ҳикоялар бирдек сажимий, ўқиниш бошлангани ҳолда, хотимага сари зўраки ҳолатлар, сийқа жумла ва ибораларга тўлиб борарди. Бир сўз билан айтганда, бу ҳикоялардаги воқеалар ҳам, қаҳрамонлар ҳам ҳаёт мантиқи ёки ўз феъл-ҳўйларига эмас, балки аллақандай гайрихитийрий хоҳиш-иродага бўйсундирилган эди.

Мен ўз фикримни айтдим. Бироқ бу уларни қониқтирмади, устига устак, норозиликларига ҳам сабаб бўлди. Биз дилтане хайрландик...

Кейин билсам, улардан бекорга хафа бўлибман. Муаллифлар ҳузуримга келгунга қадар анча-мунча «саргузушт»ларни бошларидан кечирган, анча-мунча адабий даргоҳларнинг остонасини ҳатлашга улгурган эканлар. Деярли барча жойда бир хил жавобни эшитишибди: «Машқларингизда долзарб муаммолар кўтарилган-у, лекин чуқур ижтимоий маъно касб этмаган...»

Хуллас, улар ҳузуримга ҳикояларини «чуқур ижтимоий маъно касб этдириб» олиб келишган экан.

Хўп, мана энди ўзингиз айтинг, кейинги йилларда насримизга навқирон кучлар кириб келмаётгани, кириб келгани ҳам адабий авлод даражасига кўтарила олмади, бадийёт тангқўчаларида саросар кезинаётганининг асосий сабабларидан бири шу — яъни бағри кенг даргоҳимизнинг исталган маконда ҳозир у нозир «тажрибали», «мураббий» йўл кўрсаткичларда эмасмикан?

Кимнингдир дилида эътироз туғилгандир: «Бугунги кунда китобхонага фаол қаҳрамон, давримизнинг долзарб ижтимоий муаммоларини ўзида жам этган асарлар керак-ку?!», деган; кимнингдир энсаси қотгандир: «Гапини-чи! Бўладиган одам тарбиясиз ҳам ўз йўлини топиб олаверади», дея. Нима десангиз денг-у, бироқ адабиётда етакчилик публицистика қўлига ўтган бугунги кунимизда ҳам китобхон — «оддий»ми, «мураккаб»ми, бундан қатъи назар — қайта қуриш йўлида жон фидо этган ёки жамиятимизда мавжуд жамки иллатларни аёвсиз фош қилган матбуот ходими ҳақидаги рўмондан кўра, қурултой чоғи оғзига пашша кириб кетган халқ ноибни тўрисидаги ҳикояга кўпроқ ишонади.

Кейинги эътирозга келсак, ўзингиз айтинг, умид билан қўлига қалам олган нихолга мутаассиблик пардаси оша қараш эндицина юз кўрсатган куртақдан ҳеч бир парваршишсиз гул баробар бўй таратишни талаб қилиш эмасми?..

Тетапоя ёшлар настрида вужудга келган таъшишли вазиятга қараганда, фирқа ва ҳукуматимиз ёш ижодкорлар ҳақида чиқарган қарорларга маҳлиё бўлиб, ёки уларга керагидан ортиқ қарсак уриб, асл аҳволни кўздан қочирганга ўхшаймиз. Ёш ижодкорларга мислсиз ғамхўрлик кўрсатилмоқда деб ёзамиз. Аслида эса тўла-тўқис ёшлар ихтиёрига бериб қўйилган, кимни босишни, нимани босишни ва қанча босишни бевосита ёшларнинг ўзлари ҳал қиладиган на бир нашр, на бир нашириёт ва на бир нашириёт бўлими бор. Ҳар икки йилда бир ўтказаетган семинарларимиз эса том маънода «устахона» назифасини ўтамоқда, холос. Холбуки, ёзувчи — Буратино эмас ва Карло отаю Урфин Жюсларнинг энг устаси фаранги ҳам на ғўладан, на темирдан, на энг замонавий кимёвий қоринмадан уни ясашга қодир.

2. Мазкур саволга жавоб беришдан аввал «адабий-услубий ўзига хослик» нима — аниқлаб олишни истардим.

Эрнест Хемингуэй, Хейли шаҳри ёшлари билан суҳбат қураган, уларнинг: «Шахсий услубингизни қандай қилиб яратгансиз? Услуб яратишдан аввал, харидорлар талабини ёки жамоатчилик эҳтиёжини ҳисобга олганмисиз?», деган саволларига қўйидагича жавоб беради: «Камина ҳаёт ҳақиқатини баҳоли қўдрат рўй-рост акс эттиришга ҳаракат қилсам-да, баъзан ўзим истагандек тўғри ёзишга кучим етмай қолар эди. Яъни, эгри-буэри ёзиб юборардим-да, қисқаси. Менинг ана ўша гадир-будур ифода йўсинимга «шахсий услуб» ёрлигини ёпиштиришди. Камина йўл қўйган хатою гализликларни илғаб олиш унчалик қийин эмас, лекин, буни қарангки, улар менинг «услубим» эмиш!»

Ким билсин, балки буюк ёзувчи ёшларнинг мазкур саволига жавоб бераётиб, бевосита ўзининг ҳазил-мутойибага беҳад мойил феъл-хўйдан келиб чиққандир. Бироқ айрим қаламкашларнинг (нафақат бошловчиларнинг...) «адабий-услубий изланишлар» билан сугорилган асарларини ўқиб, нима даяринини ҳам билмай қоласан, киши. Хемингуэйнинг гапларида жон бор-ов; дея йўлайсан, ҳар қанақа адабий-услубий ўзига хослик аввало муаллифнинг феъл-хўйи, ички эҳтиёжи ва адабий саводидан, қолаверса, худо инъом этган истеъдодидан келиб чиқини лозимлигига имон келтирасан. Худди шундай эҳтиёж ва истеъдоддан келиб чиқиб қалам тебратаётган ёш ижодкорларнинг асарларини ўқиб эса, шубҳасиз қувонасан. Собир Унар, Назар Эшонқулов, Луқмон Бўриев, Шодиқул Ҳамроев... Ўз овози, ўз ўқувчисини топиш йўлида заҳмат чекаётган яна бир қанча шу каби ёш адибларни санаши мумкин. Имкониятлари доираси, чекига тушган мастўлият ва ўзи томон умид билан қадалган қаро кўзларни англаган адибнинг ижоди эса жамият ҳамда ундаги жараёнлардан айри ҳолда кечини мумкин эмас. Мисол учун қир ошишининг кераги йўқ. Хусусан, Луқмон Бўриевнинг изланишларидан асл юртидан йироқда, гадоётганмас ёрмонзорларда аллақандай мавҳум бурчни деб ҳалок бўлаётган ўзбек йигитларининг фарёдлари эшитилса («Мактуб» ҳикояси, «Ёш куч», 1990-йил, 3-сон), Шодиқул Ҳамроевнинг ҳикояларидан Фарғона водийси, Паркент ва Ўшда узилган ўқларнинг саси қулоққа чалингандек бўлади («Унутилган озон пардаси» ҳикояси, «Ёшлик», 1990-йил, 7-сон).

3. Келажакка умид билан қараш, ўтмишда кўзланган, бироқ кўриш насиб этмаган орзуларни келажак билан боғлаш бизги бобомерос. «Худо хоҳласа!», деган пурмағно иборанинг дилимиздан тушса-да, тилимиздан тушмай келаятгани ҳам бунинг ёрқин далилидир. Мен ҳам, шубҳасиз, боболар анъанасига содиқ бир набири сифатида келажакка катта умид билан боқаман. Шояд, бобокалон адибларимизнинг: «Ўзбек адабиёти келажакда буюк адабиёт бўлади!», деган башоратлари кундан-кунга зўрроқ жаҳд билан эшик қоқаятган XXI асрда рўёбга чиқса!...

Келажак адабиётимизда етакчилик қиладиган қаҳрамон масаласига келсак... ҳ-м-м... нима бўлганда ҳам, қурултой чоғи оғзига нашиша кириб кетган халқ ноиб образининг етакчилик қилишини истамасдим XXI аср адабиётимизда!

Амир Хусрав Деҳлавий

Ғазаллар

Жон бахш этар доим менга лаъли шакарборинг сенинг,

Ҳажрингда ўлсам, қотилим — орзуи

дийдоринг сенинг.

Ғар сўзларимда бўлса бол, ҳам оби ҳайвондин мақол,
Билгилки, у сендин мисол, найлайки, мен зоринг сенинг.

Зулфингни айлаб соябон майли юзинг этсанг ниҳон,
Тўймас ахир кўз ҳеч қачон, басдир менга боринг сенинг.

Бўлғай ҳамиша бесамар, ёшим билан қилсам назар,
Бу кўзни ирғитгум агар ҳал бўлса душворинг сенинг.
Ҳар бир эшикда битта бош кўйингда жон айлар талош,

Айтгил ўзинг, эй бағри тош, битгайми озоринг сенинг.

Туз сеп ярамга, мен — ризо, этгил бу дарвешни адо,
Қўлингдодир лекин даво, мен хаста беморинг сенинг.
Гоҳи тилимда ғам-алам, гоҳи кўзимда мунгли нам,
Бурсам юзим деворга ҳам қаршимда дийдоринг сенинг.

Бир лаҳза этмоққа ҳузур, майли йиқитгил, ерга ур,
Чунки бу Хусрав қул эрур авжида бозоринг сенинг.

Кофири ишқман, муслмонлик менга даркор эмас,
Ҳар томир ипдир танимда, демагил зуннор эмас.
Биз ғарибларга чаманда сайр этмак шарт эмас,
Сийнаимизда доларанг доғлар нега гулзор эмас?
Шод бўл, эй, дил, ки эрта ишқ бозори аро
Ғарчи кутгай қатлу асло ваъдаи дийдор эмас.
Кемамизнинг дарғаси йўқ эрса, майли бўлмасин,
Бизда бордир бир худою ноҳудо¹ даркор эмас.
Бошим узра, қўй, ўтирма, тургил эй, нодон табиб,
Ишқ бемори висолдин ўзгасига зор эмас.

Васият айлагум кўрсам ўшал қоши камонимни,
Агар ўлсам нишон этсин ўқиға устихонимни.

У туркий тилда сўзлар, найлайн, туркийни

билмасман,

Тили оғзимда бўлса оҳ қани ул меҳрибонимни.
Нетар бир марҳамат айлаб менга уч-тўрт калом айтсанг,

Топай Фарҳоди саргардон каби Ширин забонимни.
Раҳм қил, Хусрави бечора бирла бир нафас ўлтир,
Ки шояд келса раҳминг тинглабон оҳу фиғонимни.

Форс тилидан Носир Муҳаммад таржималари

¹ Ноҳудо — кема дарғаси

Ибодат Ражабова

Нафис
мажлислар

Эзиламан, сени кўролмай,
Ҳижронтоғ сурилмас, ўти сўнмайди.
Мингта игна топай, минг чевар —
Олма гули шоҳи кўйлак бўлмайди.

Чумолилар мамлакатини
Кўрай деб термулдим ва қотдим ҳайрон.
Ақлим шошди, митти ковакда
Кўриб кўз илғамас қоп-қора осмон...

Арк олди боғ бўлди,
Зиндон — гулхона.
Ҳовузнинг қувончи
марварид тутга дўнди.
Тут — фарзанд ўстириб
чарчамас она
Соғинган лайлақлар
минорга кўнди.
Фалак қадар юксалди минор,
Шодланиб хўрсинди жимгина.
Лайлақларни кўрай деб
Минор ичидан
кўкка қараб
югурди зина...

Бемор

Таажжубки, ниналар сийлар
Ва оғулар асрайди дарддан.
Менга гуллар қўлин узатар
Деразадан пастга қарасам.

Гултувақлар — алданган дунё,
Қаватларда туришар ҳайрон,
Қишлоқ менга олис бўлса гар,
Улар ердан узоқ, онажон...

Мен ҳам ҳайрон гунчадек турдим
Ерга боқиб, соғиниб беун.
Ва билдимки, дарддан қутқарар
Ернинг тортиш қуввати бир кун.

Абдумўмин Саъдуллаев

Тун

Тун паришон гулхан ёқиб, ўйлар суради,
Ғурурини тўн сингари ечар қоялар.
Умид отлиқ куёв йигит уйга киради,
Ишқ исмли малика қиз кимдан уялар?

Деразада милтираган чироқни олиб
Аста пуфлаб ўчиради энтиккан ҳаё!
Осмон деган мамлакатда чанқовуз чалиб
Канизларни овулар ой — ҳокима аёл!

От кишнайди уй ёнида кўкрагин кериб,
Сесканибми оқаради тонгнинг юзлари.
Сўнг жимгина уй-уйига кетади кириб
Осмон деган мамлакатнинг сулув қизлари...

1954 йилда туғилган. 1979 йилда жумҳурият рус тили ва адабиёти институтини тугатган. Вилоят газетасининг конкурси лауреати. Ҳозирги пайтда Қашқадарё вилоятининг Деҳқонобод ноҳиясидаги 12-ўрта мактабда ўқитувчи.

Эски дафтар

Бу дафтарни очганим ҳамон
Юракларим алағда бўлди.
Тараларди ундан заъфарон
Туйғуларнинг қайғули ҳиди.

Узинг шуни айладинг талаб,
Юрак, сенга не бўлди, аё?
Мендан нима истайсан, эй қалб,
Мендан нима истайсан, дунё.

Бу дафтарни очганим маҳал
Шууримга бостириб кирди:
Кечмишимдан ҳазин бир ғазал
Ва ишқнинг илк озори, дарди.

Бу бир соғинч, бу бир орзиқиш
Холос. Бошқа ҳеч нарса эмас.
Мен дафтарни ёпмоқ истайман,
Қўлларим-чи, асло ёполмас...

1965 йил Бухоро вилоятининг Шо-
фиркон ноҳиясида туғилган. Навоий
номидаги СамДДнинг филология фа-
культетини битирди. «Езувчи» нашриё-
тида муҳаррир.

Ҳажр

Бутун борлиқ қора тун ичра,
Бошлар узра булут кўлкаси.
Ой гўёки олис хотира,
Тун гўёки ҳижрон ўлкаси.

Асаблар ёй — тортилган таранг,
Юрак эса чиқармас бир сас.
Чигирткалар чириллаб гаранг,
Туман — дилда димиққан нафас.

Бир мен эмас, еру осмон ҳам
Ҳажрингда қон ёш тўкмоқдадир.
Майса узра титраган шабнам —
Юракларда йиғлаган қадр.

Туғилган кун

Минг йиллик йўл босиб келди бу ғурбат,
Елкасида хуржун, бошида кулоҳ.
Оёғи остида ғижирлайди қум,
Гоҳи банда деди, гоҳида оллоҳ.

Бу дард минг йил бурун таваллуд топди,
Бу қайғу тирилган минг йил илгари.
Узлигин англамай то ҳануз чопди
Соясин қувган бир телба сингари.

Саҳролар оралаб борар бу карвон,
Карвонки бор-йўғи буткул таланган.
Бошимда дўппию, эгнимда чопон,
Минг йилдирки, мен ҳам хаёл сураман...

Усмон Носир

Алвидо, қорайиб тугаётган кун,
Мен ета олмадим балки қадрингга.
Ботиб борар экан кўёш ҳам тушқун,
Уфқлар ўралди дардимга.

Алвидо, қорайиб тугаётган кун,
Чорраҳалар бўм-бўш, бекатлар бўм-бўш.
Хувиллаб ётибди бу йўллар нечун,
Не учун дарахтлар қўл силкир хомуш?

Қип-қизил шуълалар ётар тўшалиб
Урмонлар, қирлар, тоғ дараларига.
Юлдузлар учаркан чақнаб, ушалиб,
Босаман қалбимнинг яраларига.

Ой боқар, ой мени қолдириб кетмас,
Юпатар, бошимдан тўкар нурларин.
Мен эса эслайман — овозим етмас,
Ойдан ҳам олисроқ она диёрни.
Алвидо, ётсираб тугаётган кун...

Куз келди кўзида ёшлари,
Боғларда хўрсиниб айтди роз.
Сарғайди толларнинг бошлари,
Серғавго сафардан қайтди ёз.

Япроқлар тўкилди, тўкилди
Мисоли умримнинг дамлари.
Ёнган уфқларга тикилдим,
Товланди кўнглимнинг ғамлари.

Куз келди, ў, яна куз келди,
Шамоллар авради дарахтни.
Қалбимни тўлдириб сўз келди,
Мен қандай юпатай юракни?

ФАРХОД БОБОЖОНОВ

хизматида. Хар куни «ойнаи жаҳон» орқали «Ассалому алайкум...» сўзи янграганда кўпчилик, «ана Фарҳод Бобоҷонов!» десанини билмай қолади. Бу сўз устасининг халқ ўртасида танилиб, тан олингани!

Фарҳод Бобоҷонов Театр ва Рассомлик санъати институтини тамомлаган. Уйланган. Рафиқаси Шоира Низомова ҳам Ўзбекистон телевидениесида ишлайди. 5 та фарзанди бор.

Дикторлик ҳам ўзига хос санъат. Сўзларнинг аниқ талаффузи ва овоздаги жозибadorлик, ўринли пауза ва темага мувофиқ товуш оҳанги бўлмаса дикторнинг мурожаати тингловчи қалбига етиб бормайди.

Ўзбекистон телевидениесининг диктори Фарҳод Бобоҷоновда, бизнингча, мана шу хислатларнинг бари мужассам. Бундан йигирма йил аввалги дикторлар конкурсида ҳеч иккиланмай ёш Фарҳодни голиб деб топилган. Ушандан буён у халқимиз

ЖАНА

АШАИК

Неча ўн йиллардан буён фақат ёмонланиб, ноҳолис танқид натижасида адабий жамоатчилик ва халқ эътиборидан ноҳақ четга суриб қўйилган Сўфи Оллоёр ижоди бугунги кунда адабиёт ихлосмандлари орасида катта қизиқиш уйғотиши табиий. Уйламай-нетмай тамға босаверишининг асоратларини энди-энди аён кўраётирмиз. Шунинг учун ҳам Сўфи Оллоёр каби улкан тасаввуф намоянадаларига нисбатан адолат тезда тикланиши керак. Бу ҳол бугун чуқур маънавий инқирозни бошдан кечираётган жамиятимиз дардларига малҳам бўлиши турган гап. Қолаверса, Сўфи Оллоёрдек сўз усталарининг бой мероси билан кенг танишув, ўрганув ёш ижодкорлар учун катта маҳорат мактаби бўлмоғи тайиндир.

Шеърлар жузъий қисқартишлар билан эълон қилинмоқда.

Сўфи Оллоёр Кўноқлиқ бу кеча дунёи ҳеча...

Толиб улдурки...

Кел, эй толиб, бу дундин юз ўгирсанг,
Тариқи Каъбаи мақсудда юрсанг.

Қадам қўйсанг агар бул водийға,
Қўлунгни топшур аввал ҳодийға.

Ажаб йўлдур анинг поёни йўқтур,
Хатарлик ерларини сони йўқтур.

Талаб қилгон ўша роҳи адамда
Ҳалокат чоҳидур ҳар бир қадамда.

Ажаб йўлдур тамоми меҳнату ранж
Ва лекин ҳар қаричда бир ниҳон ганж.

Ушал ганжи ниҳон ётган заминда
Муҳайёдур қароқчилар каминда.

Агар бўлмаса йўл бошлагувчи пир
Солур бўйунгга шайтон дори тазвир,

Агар бўлмаса бир соҳиб каромат,
Эмас мумкин киши етгай саломат.

Қачон ҳар пир билур қутлуғ йўлунгни,
Толиб эр яхшисин топшур қўлунгни.

Ушал пирики эрнинг эри бўлғай,
Тариқат пешасини шеру бўлғай.

Тахаллуф қилмаса ҳеч шаръ ишидин,
Таъмалик бўлмаса ҳаргиз кишидин.

Олиб қўлга чироғи илми зоҳир,
Улуми ботинида бўлса моҳир.

Анингдек ходий амрин қўйма зинҳор
Шайотин шатталар айрилсанг, эй ёр.

Анингдек ҳодийға қилсанг итоат,
Саодатдур, саодатдур, саодат.

Таъмадин қочмоқ баёни

Кел, эй, озода бўл ҳиммат билан ёр,
Таъма зиндонига бўлма гирифтор.

Берурга бўлмаса дунё ошидин
Уз истиғно таъма қилма кишидин.

Худойим ҳар на берса қил қаноат,
Юракни қилма миннатдин жароҳат.

Югурсанг кунда бир каду учун чанд,
Бухородин югурсанг то Самарқанд.

Бадахшондин кўтарсанг юз сари тош,
Баҳоси Балх ичида бўлса бир мош.

Агар боши била чоҳ қазса банда,
Кўзини ёшича сув тобса анда,

Вагар қазса ариғ кирпик била мард,
Анга бир хўшаи жў қилса парвард.

Бу меҳнат бирла тобсанг парчаи нон,
Кишини миннатидин улдур осон.

Қидирғон бирла ризқинг қадри тошмас,
Кетар қадринг қадардин ҳаргиз ошмас.

Таваккул ганжидин эй юз ўгурғон,
Буюрғонга мухлифдур бу юрғон.

Ола бўлғон ола юрғондин ортуқ,
Кўмулган термулиб турғондин ортуқ.

Агар тош чайнаса элдин чиқиб тош,
Кишига эрмагай ҳимматли қул бош.

Таъма нонига лаб очгунча ўл оч,
Таъма бўйи кўринмай бўйидин қоч.

Ушал эрни эриким бериёдир,
Қадам туфроғи кўзга тўтиёдур.

Анингдек бандани бўлсанг гадоси,
На давлатдур худойимнинг ризоси.

Анинг бир донасидур хирмани зар,
Дама суддир ул эрдин мушк анбар.

Саодатлик мурид ул Хақ раҳинда
Билур йўлбошчисининг дарғаҳинда.

Не расво пир эрур нафси учун хор,
Муриди эшигинда юрса ул зор.

Ҳаё йўқ, шарм йўқ ҳаргиз аларда,
Битиклик ходийлардин нусхаларда.

Кеча-кундузга кимнинг қути етса,
Ҳаром эрмиш ўзини сойил этса.

Наби айди қиёмат бўлса, эй дўст,
Таъмагирни юзида бўлмагай пўст.

Муҳаббатсиз кишидан қочмоқ баёни

Кел, эй толиб, кўзунг ибрат била оч,
Муҳаббатсиз кишидан қуш бўлиб қоч.

Муҳаббат аҳлини жўёни бўлгил,
Ушалким учради, қурбони бўлгил.

Кишини кўнгликим, бегона бўлса,
Эрур душман агар ҳамхона бўлса.

Муҳаббатсизки бўлди ҳар қаю зот
Агар фарзанди шириндур эрур эт.

Муҳаббат бўлмаса ҳар кимда, эй хайр,
Отанг бўлса эрур бегонаи ғайр.

Ақориб юрмаса кўнгли оқариб,
Қўлунгдин келса ҳеч ўлтурма бориб.

Агар бегонаининг доғи бўлса,
Анга сарф эт кўзингни ёғи бўлса.

Жигарбандинг юрагинг гўшасидур,
Анинг меҳри қиёмат тўшасидур.

Анингдек ёр ила чун айладинг аҳд,
Ичурса захр ани билмак керак шаҳд.

Тиласа бўркни бермак керак бош,
Агар жон истаса қайтармагил қош.

Агар бўлсин десанг енгил оғирлар,
Чиқиб бир ёна тоб бирён бағирлар.

Қилур суҳбат асар, эй толиби роҳ,
Мунингдек жори бўлди одатуллоҳ.

Худони раҳмати бўлса жамоат,
Эрур раҳматдин айрилган шиноат.

На ул жамъики ғафлат аҳли бўлғай,
Баҳойимдин зиёда жаҳли бўлғай.

Аларни суҳбатин бил захри қаттол,
Бузар кўп суҳбатини бир бад афъол.

Агар музирдир ул нафрат қил ондин,
Йилондин не зарар кўрсанг бил ондин.

Нафси шум баёни

Кел, эй кас, бўлма акнун тобиъи нафс,
Сўлар ахшом сабо бу гардани афс.

Ҳама тоатларинг хубию софи
Яқин билгил, эрур нафсинг хилофи.

Қўяр кажликка доим нафси бад юз,
Қачон ўт туз ёнар ёлбарсанг ўттуз.

Эрур нафсинг думоғи турфа еллик
Қачон эллик қилур ёлбарсанг эллик.

Ўзинг паст айласанг нафсинг забардаст,
Бошинг чайнаб солур чун аштари маст.

Бурунға боди кибр эсмай бурундин,
Бурундуқ сол анга қўймай бурундин.

Риёзат бандиға беркит аёғин,
Кўтарма бошидин тақво аёғин.

Йиқилиб қолмағудек бер емишни,
Зиёда айла кам-кам қаттиғ ишни,

Қўюб андозаи ҳолича юкни
Ибодат йўлиға кўндур бу лўкни.

Бу меҳнат бирла ул аммораи дун
На бўлғай мутмаина бўлса бир кун.

Семиз кўп қилма бу тишлак этингни,
Қутуриб ёрмагай токи бетингни.

Йилонни асрадинг неча йил они,
Улуғ бўлган сари ўсди зиёни.

Таваккул сайфини сидқ илгина ол
Қил ични холис андин, сўнг қилич сол.

Таажжуб билма фазли бебақодин,
Халос этса мунингдек аждақодин.

Семурса нафс агар ичмак, емакдин,
Юз онча эт олур яхши демакдин.

Утарман деб ўтарда бўлмағил шод,
Ўтунг дейдур ўтунг олғай бу жаллод.

Турар ўз ҳолида бисёру камда
Юрушин бузмағай ҳеч шоду ғамда.

Агар нафсинг сани етмиш бошингдин,
На бўлғай фойда етмиш ёшингдин.

Агар нафсинг муродин изламаксан,
Агар саксанга умринг етса, саксан.

Азал кундин агарчи хавфи йўқсан,
Агар тўқсонға кирсанг, кўнгли тўқсан.

Аҳдда турмоқ баёни

Кел, эй содиқ, ки қилдинг сидқ лофин,
Ўланча қилмағил ваъда хилофин.

Хилоф этган забунлардин забундир,
Бу дунёю у дунёси нигундир.

Халойиқ олдида кўтоҳ забондур,
Худо даргаҳинда андин ёмондур.

Хилоф этсанг агар айғон сўзингдин,
Кўтар эркаклик отини ўзингдин.

Додак қийғочи дасторингдин ортуқ,
Сани йўқ бўлганинг борингдин ортуқ.

Чиқармағил оғиздин қилмас ишни,
Қилурман дема қўлдин келмас ишни.

Оғиздин чиқса сўз қайтармағил қош,
Агарчи кетса ҳам ул сўз учун бош.

Керак эрман деганни ваъдаси туз,
Агар туз бўлмаса андин кўнги ул уз.

Яқин билгилки тузликдин асони
Эранлар олдилар ўнг қўлға они.

Хусусан туз керак эл эътимоди,
Бўлурми эгри ҳеч масжид иъмоди.

Сўзин бузғон киши бузмасми иймон,
Улумса бирла қилма аҳду паймон.

Сўзин бузғон кишини яхши эрлар
Қусиб қайта ани ичганча дерлар.

Хиёнатдин йироқ бўлмақ баёни

Кел, эй комил, камол этсанг диёнат,
Кишига қилмағил ҳаргиз хиёнат.

Хиёнат ким қилур қўлдину кўздин,
Аёғдин, узви пинҳондину, сўздин,

Муни билгай жамиъ одамизод,
Эмас ҳожат, ки бир-бир айласам ёд.

Хиёнатким эрур пайдо кўнгилдин,
Муни англа, диёнат берма қўлдин.

На ким тушса кўнгилга ё кўзингга,
Раво кўрмасанг ул ишни ўзингга.

Қаю ишга ризо бўлсанг кўнгилда
Агарчи қилмасанг, бўлсанг у йўлда.

Эрур исён ризойи чунки исён,
Ризойи куфрдир, куфр, эй мусулмон.

Кишига берса ким моли ҳароми,
Умид этса савоб ул марди оми,

Бўлур кофир умид этган ул инсон,
Билиб олиб дуо қилғон ҳам ул он.

Биров йўл билмайин юзланса чўлга,
Билиб гар солмасанг сан яхши йўлга,

Қаю инсоф эрур, қайси диёнат
Эрур андоғ улғу бухлу хиёнат...

Чин эрнинг нишони

Кел, эй, инсон, агар бўлсанг чин эрдек,
Оғирлик пеша қил дунёда ердек.

Агар тепса сани ҳар қайси мавжуд,
Зиён этма тақи еткур анга суд.

Юрокинг қилсалар оҳан ила чок,
Чиқор олдиға турлук неъматин пок.

Агарчи олама сандин тегар нафъ,
Узунгин қилма туфроғ отини рафъ.

Отанг ердур, санам ердек қилиқ қил,
Ямонлиғ айлаганга яхшилик қил.

Киши тош урса бошга, эй хужаста,
Кулуб боққил юзига мисли pista.

Бу синдурмоқға дилтанг бўлма зинҳор,
Умид улдирки, хуш кўргай харидор.

Оёқ остинда қолдим деб дема вой,
Бўлур Чин коса кўп тепку еса лой.

Агар душманга дўстлук қилсанг изҳор,
Бошинг ёрғон кишиларни десанг ёр.

Ризо мулкида тамкин айлаган нас
Жафо олмаси тегса қоттиғ олмас.

Демас осиб ани халқ урса осиб
Ва ё меҳнат жиболи ётса босиб.

Жаҳолат аҳли қилмас кийна таркин,
Қачон дар кин бўлур гар қилса даркин.

Агар рози еса минг зарбаи яд
Дуони ҳаргиз анга қилмағай бад.

Зарарга рози бўлмас ҳаргиз акмал,
Ҳидоят бирла тавфиқин тилар бал.

Сўнар кийн гардиндин ҳолат жамоли,
Кетур гардин керак гар дин камоли.

Рашид Зоҳид

Маданий мерос
ёшлар назарида

«ЎЗИДИН ФОНИ ҲАҚҒА БОҚИ»

Ақл чексизликни камраб олишга иложсиз бўлгани учун ҳам табиатан шаклни севади, шаклга солиб фикрлайди, шаклнинг ичида тушунади, шакл чизиб изоҳлайди. Мана эшитинг: «Бугунги кун — шаклланиб улгурмаган кеча, келажак — киёмига етмаган бугун. Фақат ўтмишгина тугалланиб ромга тушган суратдир».

Қаранг, қандай гўзал, олға ҳаракатга бой — мутаассиблик! Чиндан ҳам ажойиб шакл! Ўтмиш бутунлигини бундай тушуниш учун худо берган таланти киши ёки тарих билимдонини бўлиш камлик қилади. Айниқса, тарихни билмаслик кўпроқ қийнайди дилни. Бундай ҳиссиёт бугун деярли ҳаммамизда кечяпти. Шу жараёнда биз, аввал ва охири англагандай бўламиз ва тобора инсонни хайвондан айрим қилган эҳтиёжларга муҳтожлик сезамиз. Инсоний иқлимнинг эҳтиёжлари эса аслга қайтиш, ўзликни топиш учун яралган. Мақсад шу экан, ҳамниша аслга интиламиз, асдан жавоб сўраймиз, шу сабаб авлодлар тарихга мурожаат қиладилар, қадим илдизларни излайдилар.

Қиска давр ичида оммавий эътиқодсизликнинг дахшатли тарзда катталлашиб кетиши асрлар давомида яшанган илм-маърифатга соя солди. Халқ бу улкан соя ортида қолган маънавий хазинани унутди. Оқибат — маърифатсизликка юз тутилди. Энди уйқу қувилиб, кўзлар бедор тортяпти. Соғломлик ва хушёрлик нуридан улкан соя кичрайиб, йўқолмоқда, зулматда қолган маданий меросимиз карвонининг йўллари ёришяпти.

Шу ёруғлик шарофати билан бугун, азиз ўқувчилар, жоҳиллигимиз туфайли кўп йиллардан буён қоронғуликда қолган шоир Сўфи Оллоёрнинг ижоди хусусида фикр юритишга журъат этамиз.

Сўфи Оллоёрнинг туғилган йили ва вафоти ҳақида аниқ маълумотга эга эмасмиз. Фақат шуниси аёнки, шоир Самарқанд яқинидаги Минглан қишлоғида таваллуд топган. Отаси Темирёр илм-маърифатли киши

бўлиб, фарзанди тарбиясига жуда катта эътибор берган. Сўфи Оллоёр мадрасада, сўнгра Бухорода пири шайх Хабибуллоҳ даргоҳида таълим ва тарбият топган.

Сўфи Оллоёр ҳақиқат илмини, ҳақиқат фалсафасини очувчи бир қанча қитоблар ёзиб қолдирган. Қитоблари асосан назмда, маснавий йўлида битилган. Сўфи Оллоёр туркий ва форсийда кам-кўстсиз ижод қилган шоир. Унинг «Маслак ул-муттақин», «Мурод ул-орифин», «Сабот ул-ожизин», «Фавз ул-нажот» каби асарлари фикримиз далилидир.

Сўфи Оллоёрнинг халқ орасида кенг тарқалган китоби «Сабот ул-ожизин»дир. Маърифий таъсирчан, панди малолсиз, енгил соддалик орқали оғир масъулиятни ифодаловчи бу маснавийларни илгарилари кўплар ёд билганлар. Ҳозир ҳам халқ орасида ҳар бир сўзингизга Сўфи Оллоёрдан байт айтиб жавоб берадиган кексаларни топиш мумкин.

**Недур қуллук ани муштоқи бўлмоқ,
Ўзидин фони, ҳақга боқи бўлмоқ.**

Ислом эътиқодига кўра, ҳар нарсанинг бор бўлиши ва йўқолишига сабаб — мусаббоб ул-асбоб (сабабларнинг сабабчиси) Аллоҳдир. Оламдаги жами ҳаракат унга боғлиқ. Унинг ўзи эса ҳеч нарсага боғлиқ эмас — танҳо беҳожат, эҳтиёж ва заруратдан пок — мутлоқ зотдир. Демак, танҳолик ва мутлоқлик ҳикмати бўлган ул зотга муштоқ бўлиш энг шарафли қулликдир. (Бу ерда зикр этилаётган «қуллик», салбий маънода хотирамизга муҳрланиб қолган эркинсизликни қора кишиларни эмас, балки эркинликнинг манбаи ва ўзи — Ҳаққа бўлган пок, ифтихор тўла қулликдир. (Сўнг мисрада аввал мисрадаги ифтихорнинг юзага чиқиши шароити ифодаланган. Яъни, Ҳақнинг қуллиги шаро-

фатига етиб ифтихор қилмак учун: ўздан фонийлик, ва албатта, Ҳаққа боқийлик керак. «Ўз» сўздан мурод — моддий дунё, янада аниқлаштирсак, зулм ва жоҳилликка чорловчи хайвоний нафсларга тўла тана. Ўша кир-ифлосликлардан Ҳақдан ўзгаликлардан тозаланиб, қутлуг абадиятга етмак мумкин.

Тонимок тангрини тонмоқ хаводин, Кейин турмоқ фаоли нораводин.

Аввал мисрадаги «тонимок» сўзи «қараб, кўриб кейин таниш» маъносини англатувчи «танимок» феълидан фаркланиб, қарамасдан, кўрмасдан, сезиб англамак маъносидадир. «Тонмоқ хаводин» иборасидаги «тонмоқ» сўзига «Рисолаи Азиза» китобида «безмак» маъносини берганлар. Биз ҳам шу маъно билан чекланамиз ва бу сўзда бироз нафрат ўти ҳам борлигини кўшимча қиламиз. «Хаво» шайтоний мижоз бўлиб, унинг сифати бўшлиқ, холилик ва енгилликдир. Бўшлиқ шиширади, енгиллик учиради. Ичи Ҳақдан холи — бўш кўнгил хаволи, кибрга мойил бўлади. Кибр эса шайтон билан ошначилик учун биричи имкониятдир. Маълум бўладики, мисрадан мақсад «Тангрини тонимок кибрни ўлдирди» демак экан.

Кўноқмиз бир кеча дунёи ҳеча,
Не ишлар кечадур биздин бу кеча.
Бу тунда тут бутун имонимизни,
Сабох, кутқар бу тундин жонимизни.

Тажнис санъатининг гўзал намунаси! «Кеча» ва «хеча» сўзидаги товушлар бир пардадан таралаётгандек. Сўнги мисралардаги «кечадур», «кеча», «бу тунда», «тут бутун», «бу тундин» — сўзлари зоҳирий шакли жиҳатидан бўлмаса ҳам, оҳанг тарафидан ботинан бир-бирларига тўлиқ мувофиқдир. Балки шу хусусияти билан бу сўзларни тажниси томга тенглаштириш мумкин.

Кўноқ — кўноқ феълидан ясалган от. Кўниладиган жой маъносида. Кўчма маъноси — меҳмон. Бу ерда меҳмон маъносида ишлатилган «кўноқ» сўзида ўткинчилик ва тезлик шиддати бор. Инсон бу дунёдан шу қадар тез ўтиб кетадики, 60—70 йиллик умр кўннинг кўниб ўтганидай бир гап. «Дунёи ҳеч» — йўқлик дунёси. Унинг ҳечлигига сабаб қисқалиги, бир кечадай тез ўтиб кетишидир. Бу қисқа мuddат ичида эса ҳамма эзгу ниятларни амалга оширишнинг, орзу-мақсадга етишнинг имконияти йўқдир. Шунинг учун инсоннинг бу дунёдаги ҳаётида баъзи яхши ишлар ўз кадрини, ўз баҳосини топишга улгурмаслиги, ноҳақлик рағбат кўриб, ҳақ очилмай қолиши мумкин. Бу дунёнинг бевафо деб ном олиши балки шундандир. Иккинчи мисрада огоҳ этиш ва надомат оҳанглари сезиш мумкин: «Ўзи бир кеча бўлган бу дунёда нималар қилаяписизлар! Эй инсонлар! Қимнинг номини булғаяписизлар, қимни сотаяписизлар? Бир кечалик бу дунёда нега зулм қиламиз, нега зулм кўраимиз?!»

Сўнги мисрада ажойиб тасвир бор. Ичидаги бутун ёмонлик, зулм ва жоҳилияти билан бу дунёнинг рамзи — қуюк, коп-қора тундир. Имон эса пилланинг рангидай оппоқдир:

Бу тунда тут бутун имонимизни,
Сабох, кутқар бу тундин жонимизни.

Яъни, «Кўмир каби коп-қоралик ичида қолган пилланинг рангидай оппоқ имонимизга гард юктирмай ўтиш бизнинг насибамиз бўлсин, ё, Аллоҳ. Оқликка

қора тегиб, ажралиб, бўлиниб, чала-ярим бўлиб қолишдан ўзинг сақла, бу тунда имонимизни бутун, ўз холича соф тутишимизни буюр, эслат, худойим. «Кейинги мисрадаги «сабох» — Қиёмат тонги маъносидадир. Сабох — Тангри олдидаги шундай ҳисоб куни эканки, агар битта чумолига озор берган бўлсангиз ҳам, ўша азоб ўзингизга қайтар экан. Шоир: «Сабох, кутқар бу тундин жонимизни» дер экан, бу муножот орқасида буюр кўркинч бор.

Суфи Оллоёрнинг манзумаларидаги равонлик рух парвози учун осмон бўлса, мусикий уйғунлик парвоз учун канотдир:

Уёлма маърифатни ўрганурдин, Танур жойинг бўлур қолсанг танурдин.

Аввал мисрадаги «маърифат» сўздан мурод — қулли мушқулни ҳал қилувчи Ҳақнинг илмидир. Амр-панд қилинаптики, бу илми ўрганмақдан тортинма, ўзингни ғаюр ишларга урма. Иккинчи мисранинг боши ва охирида келган «танур» сўзини тажниси томга мисол этиб кўрсатса бўлади. Танур — тайдирининг форсча номи. Тандин — бу ерда рамз, аслида, жаҳаннам маъносида. Мисра охиридаги «танур»дан мурод — тонимокдир. Худди шу қалима сўнг мисрани аввал мисра билан мантиқан боғлаган. Яъни, Ҳақнинг илмини ўрган, мабодо, Ҳақни тонимок — унинг илмини ўрганмақдан қолсанг, жойинг жаҳаннамда бўлади.

Уёлмасдир талаб амрини олғон, Қолур яхши уй олғондин уёлғон.

Сўнг мисрадаги «яхши уй» беҳишт маъносидадир. Демак, охират-оқибатда юзлари гуноҳдан қизарган ва бошлари эгилган инсонлар беҳиштдан бенасіб қоладилар. Дунёвий мезонлар билан ўлчасак бу мисраларда ўлгандан кейин қолган яхши ном, эзгу ишлар натижасидан сўнг ҳосил бўлган фароғат, ғолиблик ва мағлублик синовларидан бутун ҳолда ўтиш, яъни мағлубликда тушқунликка тушиш эмас, рухий кенгликка чиқиб, ғалабага умидни сабр билан мустаҳкамлаш ва ғайрат этиш, ёхуд ғолибликда ўзни йўқотиш, эсанқираш эмас, хушёрлик ва идрокка тўлиш лозимлиги уқдирилаётганини кўраимиз.

Суфи Оллоёр ўз манзумаларида комил инсон сифатларини баён этар экан, шахснинг кадрини ундаги маънавий соғломликнинг барқарорлиги билан белгилайди, бу барқарорликни узлуксиз ва ҳаминша сақлашга даъват этади.

Амал айланг ва лекин аймоғайсиз,
Амалдан доҳили жаннат бўлурсиз.
Анинг амрин дилу жонинг била ол,
Амал қил ҳам ўзининг фазлига сол.

Хайрли ният, эзгу орзу, ёруғ хаёл — буларнинг ҳаммаси кўнгил ишидир, ҳаммаси кўнгилда кечади. Лекин инсон нур билан зулмат, тозалик билан балчиқ қоришган дунёда умр кечиради. Кўнгил ишлари шу майдонда синалади. Нур зулумот ичида ўчиб қолмаса, тозалик балчиқлар ичра поклигини сақлай олса — ниятнинг хайрлилиги ҳақиқий бўлади.

Амал қилмоқдин аҳли истифода
Дедилар нур иймондур зиёда.

**Амалнинг нафӣ ҳам иймон биландур,
Қачон ёлғуз амал қилгон биландур.**

Биринчи мисрадаги «истифода» сўздан мурод фойда кўзлашдир. Бунда фойда ўздан кўра атрофдагиларга кўпроқ кўзланади. Демак, зарардан ҳам фойда чиқариб беришга қобил зотлар имоннинг нури амал билан зиёда бўлишини айтган эканлар.

Суфи Оллоёр ижодидаги хушхаволикнинг манбаи тасаввуф кенгликларидадир. Шоир шеърларида бу кенгликларга сўфийлик эшиклари очилганки, унга кирган кўнгил гулдай яшнайдди. Маълумки, Сўфи Оллоёр Бухоронинг қароматли кишиларидан шайх Хабибуллоҳга мурид тутинган, унинг хизматида камолга етишган ва муршиди комил тарафидан ижозатли бўлган экан. Демак манзумаларда тасаввуф маъналарининг тез-тез учраши шу ҳикматли ҳол билан боғлиқ бўлса ажаб эмас.

**Эшитмаса киши ҳеч ман деганин,
Ўзи ҳам билмаса фони эканин.
Ўзи айтса фано бўлдум эмасдур,
Фано бўлган киши ҳаргиз демасдур.**

«Ман», «ман» деявериш кибр аломати. Қибр жисм учундир. Жисмоният тугаган жойда руҳоният бошланади. Комиллик — инсоннинг тобора руҳонийлашмагидир. Руҳоний инсонлар хулқи валий бўлиб, хос аҳлига кирадилар. Хулқи валийлар очикликда ҳамниша яшириндир. Улар эл орасида элнинг барокоти бўлиб юрадилар, лекин одамлар бундан билмайди. Мабодо бирон назар, кичкина ишорадан халқ уни сезиб қолса, ул дарҳол орани тарқ этади. Чунки катта гуноҳга сабаб бўлиб қолишдан кўрқади. Одамзод табиатида эса доимо ва шиддатли равишда сизгиниш объектини кидириш хиссиёти борки, бу туйғу жўш урганда одам — дарахтгами, тошгами, темиргами, дуч келган нарсага этикод кўя бошлайди. Исломда бўлса Ҳақдан ўзгага сизгинилмайди. Чунки Аллоҳдан бошқа ҳамма нарсада ўлим бор. Фақат Аллоҳ боқийдир, боқийлик фақат унга хосдир. Сўфийлар муҳаббатни шу мезон билан ўлчайди, шу маслакка кўра Ҳаққа етмакни талаб қилади. Улар шу йўриқда Ҳақнинг толибидир. Дарвиш учун шундагина муҳаббат ўз кимматини топади, ишқ ҳақиқий бўлади.

**Кел, эй толиб, кўзунг ибрат бида оч,
Муҳаббатсиз кишидин қуш бўлиб қоч.**

Сўфийлар муҳаббатининг кенглиги Ҳақнинг кенглигидандир. «Мажоздин чу ҳақиқатга йўл топар ошиқ...» дейди пири комил устоз Навоий. Яъни, махлукка бўлган муҳаббатнинг таракқийси Ҳаллоққа олиб боради. («Лисон ут-тайр»даги шайх Санъон хикоятини эсланг.)

Бу кенгликлар кўпларни адаштиради. Фақат аҳли ҳақиқатгина унинг хавоси ва салобатини кўтара олади.

**Таваккул ганжидан эй юз ўгургон,
Бу юргонга муҳолифдур буюргон.
Ола бўлгон ола юргондин ортук,
Кўмулган термулиб тургондин ортук.**

Таваккул сўфийликдаги юкори мақомларнинг битта-сидир. Инсоний комилликнинг бу поғонасига кўтарилган кишининг хусусияти Аллоҳга тавакқал қилиш билан билиниб тураркан. Бу тавакқал инсонга ҳаракат ва ғайрат бағишлайди, жисми кўркувлардан тозалаб, инсонга Ҳақнинг мардлигини сингдиради, бундан ташқари Аллоҳга тавакқал қилиш имоннинг тўлиқлигида далолатдир. Сўфи Оллоёр бу ганждан юз ўгириб юрганларга

карата, «агар юришингиз шу бўлса, Аллоҳ ҳам сизлардан юз ўгиради», деб итоб қилапти.

**Ола бўлгон ола юргондин ортук,
Кўмулган термулиб тургондин ортук.**

Мисра бошидаги «ола» сўзига «Рисолаи Азиза»да эски, ямоқ кийим маъноси берилган. Кейинги «ола» сўзи эса «олмоқ» феълининг равишдоши «олиб»нинг ўзгарган шаклидир. Демак, мисранинг умумий мазмуни шундай бўлди: бугун тоғани бугунга етиб, эртани Аллоҳга тавакқал қилувчи йиртик, ола ямоқ кийимда бўлган киши — кўзлари дунёга очлик билан очилган, ҳаёти фақат юлиб олишдан иборат, галаба ва зарларга ўралган ўзича бахтиёр кишидан ортиқроқ, афзалроқдир.

«Кўмулган термулиб тургондин ортук» мисрасининг мантики аввалроқда сўз юритганимиз — тавакқул истилоҳи билан боғлиқдир. «Кўмулмак» бу ерда ўлмак, йўқ бўлиб кетмак маъносида. Бироқ «кўмулмак»да — йўқ бўлиб кетгунга қадар бўлган бир ҳаракат бор, қадрият ва орият учун сўнгги шашт бор. Мана шу ҳаракат, мана шу шашт тавакқулнинг хусусиятидирки, тавакқулга етишган инсон Ҳақниқидир. Энди унинг ҳамма ҳаракати, умри Ҳақнинг қаломи ва ҳақиқатига мувофиқ тузилади. Энди ул инсон «бу меники», «бу сеники» каби иллатлардан қутулиб, «ҳамма нарса уники» шифосини топади. Мисра давомидаги «термулиб турмак»дан мурод — тиланмақдир. Ислом этикодига кўра, тиланки беришга ёлғуз қодир зот Аллоҳдир. Мазкур мисрадаги бу сўзда ўта сустлик, ҳатто ҳаракатсизлик сезилади. Чунки шоир бу ўринда Аллоҳга эмас, бандлага термулиб турмакни назарда тутган. Шунинг учун бу тиланмақда баракат йўқ. Демак, Сўфи Оллоёр «Кўмулган термулиб тургондин ортук» мисраси орқали «Ҳаққа тавакқалда қилинган ҳаракат, ҳатто у ўлим билан тугаса ҳам, бандасига сарғайиб узок яшагандан кўра афзалдир», деган мазмунга ишора қилапти.

Сўфиёна қарашлар ҳикматини бир мақолада ва бир киши тарафидан батафсил изоҳлаб бўлмайди. Тасаввуфнинг туби чуқур, сахни кенгдир.

Сўфи Оллоёрнинг манзумалари, рисоалари чинакам илмий-бадий ва луғавий-фалсафий тадқиқини қутаяпти. Сўфи Оллоёр адабий-маданий меросимизнинг улкан сиймоси сифатида қадрланмоғи керак. Унинг ўзига хос таржиман ҳоли, ёшу-кексанинг руҳи-табиатига мос келувчи равон манзумалари мактаб дарсликлари, ўқув қўлланмаларини фақатгина бойитади. Шоирнинг равон шеърларини, маърифий аҳамиятли ажойиб хикояларини болалар ўқиши керак. Имонимиз комилки, ҳали фикр ва тил савияси тўхтовсиз ўсиши зарур бўлган, руҳий тарбияга муҳтож, ташна болаларга Сўфи Оллоёр шеърлари катта маънавий озик беради.

«БЎЛИНГАННИ...» ЎҚИБ...

БУ ФАҚАТ БИЗНИНГ ДАРДИМИЗМИ?!

Журналнинг 1990 йил август сониди босилган «Бўлинган...»-ни мақоласи (муаллифлари Баҳодир Бобожонов, Ойбек Раҳим) ўзида халқ дардини, орзу-умидларини ифодалаганлиги, кўпга ҳаққоний факт ва рақамларга асосланиб, ҳаётини хулосалар чиқарилганлиги, энг муҳими, бундан кейинги вақтларда юз бериши мумкин бўлган миллий низоларнинг олдини олишга қаратилганлиги билан дарров диққат-эътиборимизни ўзига тортиди.

Аллақачонлар юзага қалқиб чиққани, лекин ҳеч қайси жойда кўтариб чиқилмаган муаммони илк бор дадил ва одилона ўртага қўйган муаллифларга, бунга имкон берган журнал муҳарририятига миннатдорчилик билдирамиз. «Бўлинган»ни...»даги масалалар бевосита биз хоразмликларнинг ҳаёт-мамотимиз билан ҳам боғлиқ. Аммо масала мақола муаллифлари ҳаққоний равишда таъкидлаганларидек, Хоразм жумҳуриятини тиклаш ниятидан эмас, балки экология ва иқтисодий шароитлардан бугунги кунда келиб чиққан объектив заруратдир.

Ахир Қуйи Амударё воҳаси бутун бир яхлит вужуд. Бу ерда бугун ўзбекини ҳам, туркманни ҳам, қорақалпоқни ҳам бир хил тақдир — қирлиб кетиш фожиаси кутмоқда... Унинг айрим-айрим қисмларини бир-биридан ажралган ҳолда олиб, дардларига даво топиб бўлмайди. Мақола муаллифлари айнан ана шу мақсадни чуқур ҳис қилишган.

Албатта «Бўлинган...»ни муҳим муаммони аниқлаш ва ҳал этиш йўлларини излаш юзасидан дастлабки қадам. У масалани ўзил-кесил ҳал этишни мақсад қилиб қўймаган. Қолаверса, ундаги баъзи муаммолар, баҳслар жуда кўпга мутахассисларнинг, халқимизнинг ҳукмига ҳавола. Балки масалани муаллифлар кўрсатганидан бошқачароқ, хийла осонроқ ва «огриксизроқ» ҳал этиш йўллари бордир. Буни келажак кўрсатади. Энг муҳими, мазкур муаммони номаълум вақтларгача яна музлатиб қўймасликда.

Сотим АВАЗ,
шоир,
Урганч шаҳри.

Журналимизнинг шу йил 8-сониди эълон қилинган мазкур мақола ўқувчиларда катта қизиқиш уйғотди. Орол денгизининг ҳалокати турли пойтахтлардан юзлаб-минглаб чақирим узоқликда — қумлар қоса-сида жойлашган Хоразм, Қорақалпоғистон, Туркманistonнинг бир бўлаги бўлган улкан воҳа, дунёга машҳур бебаҳо жавоҳирга мислсиз қулфат ёғдира бошлади. Улуғвор ва қадимий маданият қатламига етаётган зарарни айтмай қўяқолайлик, тирик жонлар огриги... Умидсизлик, айрилиқ, ўлим...

Шу пайтгача Орол фожиасига бу минтақадаги демографик портлаш ва этник муаммолар кўзгусидан қаралган эмас. Шу боис «Бўлинган»ни... мақоласида тилга олинган муаммолар хусусида турлича қарашлар бўлиши табиий. Лекин ошкоралик минбаридан баҳсдор томонларимиз дадил, вазмин асосли, керак бўлса ўз хатосини тан олиш ёки бировникини кечириб йўлидан бориб, ҳам ўз юракларига, ҳам умр соатлари сўниб бораётган юртларининг дардларига малҳам топажаклар деб ўйлаймиз!

Оролнинг бутунлай қуриб битишига эса жуда оз қолди...

ЮРАКНИ СИРҚИРАТГАН НИДО

Ҳарқалай юракнинг сирқиргани яхши. Юрак сирқирадими, демак, сизда яшаш ва жон сақлашга майл — сезим уйғонади.

Шуни тантилик билан эътироф этиш керакки, «Ғшлик»нинг 8-сониди ёритилган ва халқ депутатлари диққатига ҳавола қилинган «Бўлинган»ни...» мақоласи ўзи қамраган масалаларнинг кўлами жиҳатидан Орол муаммосидан кам эмас. (Зотан, Орол фожиаси Хоразм воҳаси қисматининг таркибий қисмидир); муаллифлар — Баҳодир Бобоҷон ва Ойбек Раҳим қаламга олган бу гоят долзарб масала айни пайтда нечоғли кескин қўйилган бўлса, шунчалик теран ҳамдир. Уларнинг нидоси кенг жамоатчилик билан бирга қулоғи ботин, кўзи басир, бағри тош маҳкамачиларни ҳам сергак тортирса қанийди!..

Мақоладаги асос ва далилларни шарҳлаб ўтирмайман. Муаллифларнинг нуқтаи назарига деярли бутунлай қўшиламан. Чунки сўнги 22 йил ичиди Хоразм воҳасига уч бор сафар қилганман; ҳар гал ижтимоий-иқтисодий танглик ва экология инқирозининг етилиб келаётганини пайқаб, юрагим увишиб қайтганман. Мен ана шу дардли ва ташвишли «Бўлинган»ни...» мақоласини ўқиб, тўртинчи марта изтиробга тушдим.

Шу муносабат билан куйидаги мулоҳазани айтмоқчиман: биринчидан, бу мақола юзасидан кенг жамоатчилик муҳокамасини бошлаб, ойнома саҳифаларидан катта ўрин бериш лозим. Ушунда Хоразм ҳудудига даҳлдор масалаларнинг бошқа қирралари ҳам муфассал очилади. Иккинчидан, ойнома илк бор кўтарган ана шу муаммонинг ҳаливери юқори доираларда кўриб чиқилишига ишонмайман. (Бунга маҳкамачиликнинг Орол қисматига узоқ йиллар мобайнида панжа орасидан қараб келгани мисол бўла олади). Бордию ҳукумат бош қўшган тақдирда, унинг кўражак тадбирлари учун ойнома тўплаган фикр-мулоҳазалар ва йўл-йўриқлар дастур бўлиб хизмат қилади.

Акс ҳолда масаланинг моҳиятидан кўз юмиш ёхуд уни хаспўшлаш қандай оқибатларга олиб келиши ўз-ўзидан маълум. Сунъий келтириб чиқарилган тангликнинг фожий якуни танҳо қайта қуриш аксил-инқилобчиларининг мақсадларига хизмат қилиши мумкин. Бу эса соғлом кучларнинг хоҳиш-иродасига тамоман зиддир.

Мурод ХИДИР,
Оролни асраш қўмитаси
бюро аъзоси.

Давоми. Боши 32-бетда

Бердаливойникидаги гурунг

Шомирзабекка энди қишлоққа кириш ҳам, қабристонга юриш ҳам баробар эди. Бир кўзинг иккинчисига ёв, ютганинг ўзингники-ю, оғзингдаги гумон. Қабристон томонга юрилса, эрталабгача мазорда қолиши, Кўктўнли отанинг машҳур муқаддас шеър-қўшиғини куйлаши, қабрнинг пайдо бўлишию чопоннинг қўлга тегишини кутиши зарур. Агар истаклари ижобат бўлса, нур устига нур, албатта халқ эрталабданоқ у томонга оғади, ёғийлар устидан ғалаба қозонади. Мабодо қабр ўсиб чиқмаса, ақлдан озади...

Шомирзабекнинг ичида ўзига бўлган шубҳаси устун келди, ўзини пок кўрсатмоқчи бўлиб шарманда бўлишдан чўчиди. Кўктўнли ота қабристонига бурилишга юраги бетламади. Отнинг жиловини қишлоққа тортди...

Қишлоққа кираверишда уларни гала-гала итлар қаршилади ва уста Мамасодиқнинг олти ўғирли обжувозигача кузатиб боришди. Тун ярмидан оғиб, ой ботган бўлишига қарамай, дераза тирқишларидан чироқ нурлари милтиллайди, мўрилардан таралаётган шоли тўфонининг ҳиди бот-бот димоққа урилади, кўчаларда шарпалар кезади. «Келди-келди»дан безор бўлишган қушуйқу одамлар итларнинг бемаҳал вовуллашлариданоқ ўғонишиб, қулоқларини динг қилишган.

Ёзиб қўйилган чопондай тарвайиб ётган Кўктўнли узундан-узун карвонни ҳеч қанча фурсат ўтмай овозсиз ютиб юборди. Йигитларнинг аксари қурол-яроғ ва ҳибсга олинганлар билан гузардаги ҳувиллаб ётган боломачитга, баъзилар таниш-билишлариникига, шўхроқлари тўғри келган ҳовлига ўзларини уриб жойлашдилар.

Бек бетоб Эгамберди ва Абдурахим афандини олиб, қайнотаси Бердаливойникига жўнади.

Бердаливой бекнинг хабарини эшитиб, «куёвни пайғамбарлар ҳам сийлаган» қабилида тадорик кўрган: кўрадан икки қўйни боломачитга юборгач, уйда алоҳида қозон остириб бекни зориқиб кутмоқда эди.

Бердаливой отасидан қолган жойростон биқинидаги қўшхари, вассажуфт, тўрт уй, олди айвон қишлоқ ҳовлини укаси Эрматалига қолдириб, гузардан четроқдаги ёзлик ҳовлига жой қилиб чиққан. Дарвозадан кирилганда ўнг томонда қаролхона, тандирхона, қуйи томони қорайиб кўринган қатор тераккача катта боғ. Ичкига якка қанот эшикдан кирилгач, қутидек ҳовли гир айлана айвонли иморат. Япалоқ фишт ётқизилган йўлакнинг усти томга чиқарилган токсўри. Сўридан

туширилган тоқлар ўрқач-ўрқач бўлиб ётар, танасини, новдаларини чирмаб боғланган похоллар кўсанинг соқоли каби қордан яккам-дуккам чиқиб туради.

Одам ўтирмагандан катта, кенг меҳмонхонанинг якка девор жойларини қоплаган тўрт энли қиров уй-ўчоқнинг оламазони таъсир этмагандек, ҳамон оппоқ зарраларини кўз-кўз қилади.

Совуқдан жунжиккан баданларга бозиллаган сандал, кетма-кет узатилган чой мойдек ёқар, очикқан қоринларни ноз-неъматларга ундаб, иштаҳага барака берарди. Салом-алиқдан нарига ўтмаган меҳмонларнинг юзига қизил югуриб, ҳазил-мутойибага мойил бўлди. Кўзачалардан қуйилган мусалласлар, шароблар ўз кучини кўрсатиб, лабларда кулгу, кўзларда ёғду ўйнади.

Сандалнинг пойгак томонида ёнига ўн ёшлар чамасидаги Кўчқорбойни олиб ўтирган қўшчопон Бердаливой меҳмонлар измида. Куёвини ҳеч кимга ишонмаганидан, ҳатто хизматчи боланинг уйқусидан безовта қилмай, хушлукум майни ҳам газакни олади деб, ертўладан ўзи топиб чиқди. Совуқдан дағ-дағ титраётган мулла Эгамбердига чой ичказиб, устини қалин ўраб қўйди.

Бек Кўчқорбойнинг болаларча қизиқувчан, айна пайтда шикаста кўзларига тикилди.

— Акамнинг дараклари борми?

Бердаливой кутилмаган саволдан озгина тўхталиб, гап отаси хусусида кетаётганини сезиб ўтирган Кўчқорбойнинг боғичи боғланмаган оҳорли сувсар телпаги устидан бошини силади.

— Сиз энди, бувингиз олдиларига чиқинг, улар ёлғизланмасин. Кўчқорбой алак тўнининг қўйниларига қўлларини тикиб, итоаткорона уйдан чиқди.

Бердаливой бола эшикни ёпгандан кейингина маъзур тутасизлар деган маънода меҳмонларга юзланди.

— Эрматалидан анчадан буён хабар йўқ. Уни қимор еди. Оллонинг иродаси шу экан, на чора. Ҳа, майли. Ўзинглар тинчмисизлар? Қудамнинг аҳволи дурустми?

— Шукр, ота. Бод ҳамон азоб беряпти.

— Уй-ичи ўтин-чўпдан қийналишмаяптимикан?

— Кеча ҳафтаси тўлди. Қўшнимиз Назиржон ўтин қилиб берган экан. Хабар олай десам Зарварақни ўзлариники қилиб олишган.

— Сизни барибир келади деб кутишаётгандир-да?

— Шундай кўринади.

— Зинҳор-базинҳор бора кўрманг. Улар халққа ёмон кўринишдан тийинар, ичкарига заҳмат етказолмас...

Бек мулла Эгамбердининг йўтали тингунча сабр қилди-да, қайнотасига ердан қаради:

— Қишлоқдаги бодроқларинг қандай?

Бердаливой титроқ кирган мошғуруч соқолини силаб, куёвига афсус чўккан кўзларини тикди.

— Ёмон. Қодирқулхожининг ўғли мулла Жалолид-

дин, Мансур миршаб, Шамсиддинхўжа ва Давронбой деганлари ўрисдан баттар чиқди.

— Шамсиддиннингиз ким?

— Асли эшонлардан. Шаҳрисулудан келган. Уста Мамасодиқниқида ижарада туради.

Шомирзабек мамнун тўлғаниб, Абдурахим афандига синовчан кўз ташлади ва яна қайинотасига бош бурди.

— Уйлари алоҳидамми?

— Алоҳидалиги алоҳида-ку, томи бир, даҳлизи бир.

— Бўйми?

— Хабарингизким, Нурматхўжа эшоннинг Садафбону исмли қизи бўлғувчи эди. Қизи тушмагур отасининг юзини ерга қаратиб, унга кўнгил боғлабдир. Эшон булардан бохабар бўлгач, оёғи куйган товукдай типирчилади, лекин чорасини тополмади чоғи, қизини ўша келгинди, беватанга никоҳлади.

Абдурахим афанди суякдан қилинган ҳинду тасбеҳининг попугини сандал қиррасига беозор уриб, мезбонга гинали кулимсиради.

— Ватан борасига келсангиз...

— Сизнинг йўригингиз бошқа,— деди унинг фикрини тушунган Бердаливой.— Мусулмон ерлари барча мусулмон эрлари учун Ватандир. Сиз бошқа юртдан бўлсангиз-да, ўзимизникисиз, ўзингизни ҳар кимларга менгзаманг, биздан бегоналатманг, афандим.

— Шундай эрса-да, беватан сўзини бошқа зикр этмасангиз, бой.

— Майли, афандим, сиз айтгандай бўлақолсин.

Шомирзабек анчайин майдалашган Абдурахим афандига менсимаганнамо назар ташлади; ўзим нима дейману, кўбизим нима дейди?

— Ота, улар ҳозир қишлоқдадир?

— Шомдан кейин Зарвараққа кетишибди. Куни билан еттита аскар, битта шапка кийган ўрисни етаклаб бир-иккитасининг ерини ўлчаб чиқди. Ҳали замон ерни камбағалларга бўлиб берармиш.

Сандалнинг тафтига дош беролмаган афанди лўла болишга суянди-да, араванинг шотисидек узун, беўхшов оёқларини кўрпадан чиқариб, енгил хуррак отаётган мулланинг оёқлари томонга узатди ва кулимсиради:

— Бу оч ҳукумат ўзини егани етмаганидек, муруватни ҳам бизнинг ҳисобимиздан қилади. Бўлмасам, қанчадан-қанча ерлари бекор ётибди, ўрмонлари эгасиз, чек-чегараси йўқ. Шунчалик сахий экан, ерни ўша ёқдан бўлиб бермайдими, бу ерда ўзимизникини ўзимизга бўлиб бермасдан?

— Жудаям тўғри,— деди бой хурсандчилигини яширолмай.— Лекин ерни бўлиб беришгандаям, бу яланг-оёқлар ажриқ ҳам ўстиришолмайди. Умрида зехнини ишлатишмаган, буюрганингни зўрга эплашарди. Буларни ановуларнинг ноғорасига ўйнаган Шамсиддин билан Давронбойлар бузятти. Давронбою Шамсиддинларни Кўктўнли кўп кўрган. Олдинги батрачқомнинг раиси ҳам ҳовлиқиб Шомирзабекнинг йигитларини ўғри-босмачиға санаган эди, сойнинг жарига тирик-лигича кўмиб кетишган. Мана, кўргилиги бор экан, янгилари келди. Шуларнинг гапига учиб, Нурматхўжа эшондай одамлар ҳам ер-сувини йўқсулларга топшириб юрибди.

— Тўғри қилади.

Бердаливой бу гап куёвининг оғзидан чиққанига ишонмай меровланиб қолди.

— Ота, душманнинг ташида бўлгунча ичида бўл деганлар. Нурматхўжа эшоннинг феъл-атвори маълум. Иложи бўлса, сиз ҳам мол-мулкнингизнинг бир қисмини ўз ихтиёрингиз билан топширингиз.

Бердаливойнинг юз-кўзларидаги гумон ҳадикка

алмашди, у куёвининг ҳазиллашаётганини ҳам, синаётганини ҳам тушунолмай, кўзларидан маъно қидирди. Ҳеч қандай ифода тополмагач, чуқур нафас олди-да:

— Шомирзабек,— деди босиқ овозда,— отангиз менга ишонганидан қуда тутинган.

— Ота, мен тўғриси айтаётирман. Падаримизнинг ишончига соя ташлайдиган воқеа сиз ёки мен томонимдан ижро этилмади. Мабодо кўнгил даричаси бемаҳал чертилганида эди, ярим кечада отнинг жилвини Кўктўнлига бурмас эдик.

— Раҳмат,— деди хотиржам тортган Бердаливой,— ҳамиша эшигимиз очиқ. Локигин хотирингизни жам қилингим, мен Нурматхўжа эшон қилган бевурдликка қўл уролмаيمان.

Гап мавзуйга қизиққан афанди йўғон гавдасини тиклаб ўтирди.

— Бек, қайинотангиздан бош, одамларингиз субутли бўлиб борадир.

Орага бир дақиқа ноқулай сукут аралашди. Яна сукутнинг додини бек берди.

— Афандим, субут қумғонда қайнаётган сув эмаски, дамлаб ичаверсангиз. Ул қондан ўтадир. Энди чиқмаса, Кўктўнлидан субутсиз чиқмаган.

Абдурахим афанди қалин қўнғиз мўйловини жийириб кулимсиради.

— Маъзур тутасиз-у, бек, мен келгунимча субут у ёқда турсин, ўзларини туркий қавмдан эканлигини ҳам англаб етишмаган экан. Миллий ғурур тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади.

Шомирзабекнинг сийрак қошлари чимрилиб, юзига тахирлик тепчиди-ю, тезда яна асли ҳолига қайтди, ҳатто жаҳлланганини яшириш учун ҳамсуҳбатларидан майин табассумини ҳам дариг тутмади.

— Ўзингизни андак камситиб баҳоладингиз,— деди бек ачиқ киноя билан,— Сиз келганингизда кўйлақларимизнинг этаклари турмакланган эди...

Афанди чидаб туролмади, бекнинг гапини бўлди.

— Нечун бундай қоқитма гаплар, бек?

— Чунки, нон-тузимизни тотиб, сиз шундай калом қилсангиз, кофирлар бизни подадан кам ҳисобламай. Энди, афандим, ўша ғурур-пурурингизни бизнинг қавмини унутган, дўст-душманни фарқламай қолган одамларимизга ҳуда-беҳуда сарфламай елкангизга юкланг-да...

— Сиз мени қувяпсизми?

— Асло, сиз ўзингизни ўзингиз ҳайдаяпсиз.

Аччиқланганидан сарғимтир юзи қизариб, катта-катта мовий кўзлари чақчайиб кетган афанди шошиб ўрнидан тураётган эди, Бердаливой розилик бермади.

— Афандим, нима қилиқ бу? Ҳеч ёққа кетмайсиз, жойингизни совутманг.

— Ахир ортиқча эканман-ку? — деди афанди қўлларини ёзиб.

Бек сиполикни заррача бўшаштирмай, афандига дадил қаради.

— Ҳеч ким сизни ортиқча демади. Ўзингизни юқорилатиб олиб, пастга тушолмай қийналдингиз, холос. Феъл-хўйингиз торлик қилиб гапларингизга ярашмай борадир.

Ешининг улуғлиги-ю, хонадоннинг соҳиблиги боис Бердаливой меҳмонларни муроасага келтирмоққа ўзида мажбурлик сездди.

— Ҳеч бўлмаганда, сизларнинг ораларингиздан низо чиқмасин.

Қадам товушлари ўртага чўкаётган ноқулайликкагина барҳам бермай, сандал атрофидагиларга таскин ҳам бахшида қилди. Эшик оғир очилган заҳоти токчадаги шам, харидаги қозикча илинган қирқинчи лампадан

таралаётган ёғду сесканди, совуқ ҳаво уйнинг кигиз етмай қолган еридан кўпириб келди.

Остонада қор юки этигининг қўнжига қамчи қистириб олган қора чакмонли Қамчивой пайдо бўлди.

— Ассалому алайкум, бек ака, бир зумга...

— Гапиравер, булардан яширадиган сирим йўқ, — деди бек ҳамхоналарига мамнун боқиб.

— Кимдир хабар қилганми ё сезиб қолишганми, қишлоққа кирганимизданоқ Мансур миршаб ва Шамсиддинхўжалар жуфтани ростлашибди. Ортидан одам қўйдиргандим, Кўкдарёдан ўтган экан. Давронбойни ер ютганми, топишолмади.

— Майли, одамларни тонг саҳардан Қайирга тўплат. Тезроқ ҳаракат қилмасак улгурмаймиз. Икки навкар йигит арваларга егулик ғамлаб тоққа жўнашаверсин.

— Хўп, бек ака! — деди Қамчивой қуллуқ қилиб.

— Ташқарида туратур, гапим бор.

Шомирзабек қозикдаги пўстинини елкасига ташлаб, ўйдан чиқди.

У айвонда кўп турмади, айтарини айтиб, чехраси очилган ҳолда кириб жойига ўтирди.

Саломатнинг дарди

Саломат тақдирдан куйганда ҳам ёмон куйди. Турмушга чиқиб турдан кун кечирди, эрга ёлчимади. Бирор кун кувёв-келиндек тонг оттиришганини билмади. «Қизил» дегани на кечаси ва на кундузи тиндирди, бостириб келаверди, қўйнидан ёрини тортиб олаверди. Эрининг жазмандай юрганига яраша оила ҳам тўзиб кетган. Қайноасининг ўлими, қайин отасининг ақлдан озуви, ўғай ўғли Умаралибекнинг ёнғинда қолиши — бари-бари унинг юрагига наштардай ботди. Қўни-қўшни маҳалла-қўйга аралашолмади, ҳамма унинг қадами қутлуғ келмаганини, фарзандсизлигини юзига солаётгандай бўлаверди. Ёлғизгина Умаралибек қолганида ҳам бир нав эди, у билан овунарди, фарзанд доғи, айрилиқ доғи ичини тирнаб еб битирмасди. Дилидагини кимга тўкиб солишга ҳайрон, айниқса, тунлари ҳайхотдай ҳовли бирам қўрқинчлики, овоз чиқаришга ботинолмайди. Кундузлари бирров ота-онаси қошига боради, шу ерда ўзини анча эркин сезади. Шубҳасиз, оиладагилар бек ҳақида, қизилларнинг унинг бошига пул тиккани борасида суҳбат қурадилар, шундай кувёлари борлигидан ғурур туюшади, Саломат фахрга тўлади. Шу зайл пешингача у ерда бўлиб қийин-қистовларга қарамай ортига қайтади. Эри Асқаралибек уйда уни кутиб ўтиргандек, бу ерда яна озгина туриб қолса у кетиб қоладигандек туюлаверади. Уйга етиб келгач, қозон осади, ош дамлайди, сандални бозиллатади, тирқ этган товушга илҳақ, дарвозага термулгани-термулган. Кута-кута, паловни бузади, ўзи тотинган бўлади, қайинотасига косага солиб, бир пиёла чой билан отхонага киритиб беради, Асқаралибекка тоғорачани тўлдирди, устига нон ёпади, дастурхонга ўраб кўрпанинг қатида асрайди.

Ётганда-турганда, беш вақт намозида Асқаралибекни дуо қилади, яратгандан унинг соғ-омонлигини, умрига умр қўшишини, тезроқ уйга қайтишини тилайди.

Ана шундай кунларнинг бирида дилига ғубор қўнди, ғубор эмас гумон тўнди. Бошини бир қориндан талашиб тушган опаси Ҳидоят бошлади. Қанийди унинг гапига гувоҳ бўлмаса, қулоғи кару мияси ишламаса,

бекнинг номига ҳеч нима чапланмаса, поклигича сақланса. Уйларига бу ўйда қадам босмагани, яна юрагининг чигилини ёзиш, эрига тааллуқли тотли-тотли гурунларни тинглаш, ҳузур қилиш илинжида остона ҳатлаган. Эгачисининг уйдалигию оғзидан шу хил гаплар чиқиб оромига путур етишини билмаган. Эшик қия очик бўлмаганида балки ҳеч нарса эшитилмасди. Ҳидоят кўзига бало-қазодек кўринмасди. Аввалига ким хусусидан гап кетаётганини, ўша гўрингда тўнғиз қўпкур акасининг сотқини ким эканлигини англаб етмади. Шу боис хоинга нисбатан ўзида ғазаб уйғонди, уларнинг қарғишларига қўшилди, биргаликда даф қилишга шериклик тўйди. Суҳбат асноси уни совутди, маломатга банди этди. Уша хоин эри — Асқаралибек эканлигини тушунгач, ўзини тўхтатолмади. Эшикни очди-да, ичкарига шахд билан кириб борди. Унинг туйқусдан пайдо бўлиши онаси ва эгачисини шоштириб қўйди, беихтиёр ўринларидан туришди.

Саломат тўғри Ҳидоятнинг рўпарасига борди.

— Шу гапларинг ростми?

Рангида ранг қолмаган опаси орқага тисарилди, каловланди.

— Қанақа гап... нималар деясан?..

У опасининг кўзларига михланди, гўё қочиб кетадигандек кўлларида маҳкам ушлади.

— Нега талмовсирайсан, ҳозирги гапирганларингни айтяпман! Гапирсанг-чи?!

— Жуда билгинг келаётган бўлса. Эрининг касрига мотам қилиб ўтирибмиз...

Саломатнинг шашти синди, нажот излаб онасига қаради.

— У уйнинг тупроғи энди сенга ҳаром, болам. Эринг ҳақиқатан сотилибди. Касофати ўзига урса майли-я, акангни — ёлғиз Исмойилбегимни тутиб берганига нима дейсан?! Энди сени ҳам қизилларга инъом қилиб юбормасин, шарманда бўлмай, этагингни ёп, болам, уйингга борма!

— Сиз қаердан эшитдингиз?

— Акангнинг удайчиси хабар қилди. Эрингни излаб юришгани ҳам қизилларнинг найранги экан. Уйингга бир келиб кетибди-ю, шунда тутишмаганидан ҳам билиб оловур, болам.

Савдолар ичида эрининг савдоси ўзгача экан, барига сабр-бардоши етаркан, ҳаммага қора кўринган эри ўзига оқ, айбловга ўйи ночор келаркан.

Бўлмасам, эрининг сўнги бор уйга келганидаги сўнги турқ-тароватини, навкарлари уларни бирор дақиқа ёлғиз қолдирмаганини, бир оғиз гап айтишга имкон бермай бекни шоштирганини ва ниҳоят, эрининг Ҳазрат Аюбга, ундан Ушга боражагини, «балким акангни кўрарман» деганларигача эслади. Булар шубҳадан ҳоли эмасди. Лекин барибир онаси ва эгачисига тилини бермади.

— У уйдан ўлигим чиқса чиқади, тиригим чиқмайди!

Шу билан Саломат уларни ёнғи ҳисоби, бироқ ўзини ёнғолмади. Саломат бекни неча бор ҳаёлан ўзига чорламасин, у билан мулоқот қурмасин, гумонлардан холос этмоққа тиришмасин, миясининг қайсидир бурчагида Асқаралибек сотқин деган гап бот-бот бош кўтариб, оромини ўғирлайверди. Уйлади, ўйлади, ўйининг тубига ҳеч етолмади. Эрини кўрса, бўлиб ўтган ишларни оғзидан эшитса, ўйлари тўзим топадигандай, ҳадигу шубҳаларга чек қўйиладигандай. Зора барчаси ёлғонга айлансаю унинг юзи ёруғ бўлса, одамларнинг кўзига тик қараса. Шунча бўйини қисиб яшагани каммидики, устига устак эри ҳақдаги бу гаплардан боши яна эгилса. Унинг бирдан-бир умиди эрида, унинг йигитлари билан мағрур кириб келишида

ва бўхтон гапларга барҳам беришида эди. Шунинг учун ҳам эри Асқаралибек уч йигити билан кириб келганида тилла топган гадодек суюниб кетди, ғам-андўхларни унутди, дастурхон тузади, бор-бурдини тўқди, оғзига тикилди. Қанийди ёрилса, ўзининг ҳам, унинг ҳам дарди енгиллашса. Йўқ, ундан ҳаливери садо чиқадиган эмасди, гунг одамдай жим. Анча маҳал шу кепата ўтиргач, ютинди, томоқ қирди.

— Йигитларга чой-пой дамлаб бергин.

Саломат ҳафсаласиз ўрнидан турди, даҳлиздаги қум-фондан чой дамлаб айвонга чиқди, чиқди-ю, хангу манг бўлиб қолди.

Дарвозахонадан бу ёққа рухсатсиз йўламайдиган йигитлар отхонадан шундоқ айвондаги сўрига ястаниб жойлашиб олишган. Тагин деразанинг рўпарасида, худди келин-куёвнинг янгаларидек ичкарини пойлаб ўтиришарди. Уларнинг юзсизларча бу қилиғидан оғринган Саломат бирор нарса дейишга ўзини номуносиб ҳисоблади, чойнакни сўрига қўйди-да, ортига қайтди. Шунда ўтирганлардан кимдир:

— Ҳў, мегажин, олдинги вақтлар ўтиб кетган, ҳар бир қадамингни ўйлаб бос, биз Шўронинг одамларимиз. Уйингга кир-да, эрининг кўнглини ол, тонг сахар уни олиб кетамиз,— деди баралла.

Саломат бу гапларни ҳақиқатан навкар айтдими ёки қулоғига шундай эшитилдими тушунолмаётганига оғинага етиб тўхтади.

— Сенга айтаяпман, нега серрайиб туриб қолдинг? — деди бояги овоз.— Тезроқ гумдон бўл!

Саломат йиқилиб кетишига оз қолди, эшик кесакисини тутиб зўрға даҳлизга кириб олди. У шу пайтгача бундай оёқости бўлмаган, яна кимсан қандайдир яланг-оёқдан, итдай қўлига қараб турадиган ялоқи бир йигитдан. Шўро одамни шунчалар бузадимики, кечаги бу ит бугун кимлигини унутса, эгасига қараб ҳурса. Ҳозироқ кириб, эрига борини айтади, буларни тавбасига таянтириб қўйишни сўрайди. Токим иккинчи бор бундай гапни хаёлига келтирмасин, оёғига йиқилиб ўтинсин.

Яна эридан нажот кутди. Ичидан отилиб келаётган фарёдни тўхтатди, сандалда бошини буркаб ётган бекнинг олдига кириб борди, ёнига ёнбошлади, эрининг қўлларини олиб юзига босди, кўзидан ёш қуюлди.

— Бегим!

— Нима дейсан? — деди бек кўрпа ичидан.

— Мени навкарингиз ҳақоратлади.

— Эшитдим,— деди бек кўрпадан бошини чиқармай.— Жунжикиб кетяпман, сандални исит, тур!

Саломат иложсиз эрининг гапига бўйсунди, қўлларини юзидан туширди. Бекнинг ўртанчи бармоғидаги унволи узуги йўқ, оқариб қолган узукнинг ўрни пesdaй совуқ кўринди. У эридан жирканди, шунча вақтдан бери унга ишонганидан пушмонлар еди, бу ердан узоқлашиш учун ўрнидан турди, ташқарига чиқди, қаерга боришни билмай меровланди. Навкарларнинг, яна қаёққа, деганига ҳам қулоқ солмай ўтинхонага юрди.

Демак, бекдан бош, ҳамма гаплар рост, эри хоин. Шунча вақтдан буён ишонгани, соғингани сароб. Акасини сотгани камлик қилганидек Саломатни — умид билан бир ёстиққа бош қўйган хотинини кўз ўнгида таққирлаганини, ерга уришганини кўра-била туриб индамади, бошини буркаб ётаверди. Паноҳига олмаган эр — эрми?! Буларга ўтганлар хотинларини ҳам ҳимоя қилишолмаскан-да! Ҳеч бўлмаганда никоҳнинг ҳурмати йўқми?!

У ўтинхонада нимагадир қоқиниб кетди. Қараса, болта! Саломат миясига келган фикрдан ҳам қувонди, ҳам ваҳимага тушди. Болта гўё қонсирагандек қия

эшикдан тушган ой ёруғида ярқирар, уни тезроқ ҳаракат қилмоққа ундарди. Йўқ, хомтама бўлиб янглишган. У ғурурини поймол этказиб, хўрлатиб қўймайди, акасини, ўзини қасдини олади. Хоиннинг хотини бўлганидан кўра сотқиннинг қотили бўлган яхшироқ!

Саломат тобора қайнаб, тошиб бораётган ғазабдан дадилланди, болтани ўтиннинг орасига яширди. Яратганга тавбалар қилди, бел боғлаган ишига ижозат сўради.

У ўтинни даҳлизга киритгач, болтани чиқариб қўйлагига яширди. Туриб қолмадимикан, деган ҳадикда ичкарига мўралади. Бек кимир этмай ётар, тоқчадаги чироқнинг нури бурканган кўрпани аниқ-тиниқ ёритиб туради.

Озми-кўпми яшаб юрагидан бек шунчалар чуқур жой олганини, меҳрини қозонганини, ундан ажралиш нақадар оғир кўчишини у ҳозиргичалик ҳис этмаган. Тагин бунга ўз қўли билан амалга ошириши ҳам кўрқинчли, ҳам фахрли эканлиги уни баттар азобларди. У чидаб туролмади, орияти устун, нафрати куч келди, тезроқ нафсониятсиз эрини ўлдирса, ўзининг камситилгани ювиладигандек, акасининг кўнгли шод бўладигандек, бу яратганга ҳам хуш ёқадигандек эди. Саломат бор куч-қувватини йиғиб уйга бостириб кирди. Наздида эри бурканган кўрпа анча кичрайган. Гуноҳ қилганларнинг жуссаси ўлим олдида кичраяркан-да, деган хаёл бошидан кечди. Ҳозир болтани кўради-да, бекнинг бошига туширади, сўнг яна, яна... туришга имкон бермайди, жойида тинчитади, таскин топади, кейин нима бўлса бўлар.

У сандалга яқинлашди, бекнинг бошини мўлжалга олди-да, бор кучини тўплаб болта солди. Зарб билан урилган болта, кутилмаганда бекнинг бошига эмас, бўш кўрпага тушиб ирғиб кетди. У кўрқинч ва даҳшат ичида болтани қайтариб, бекнинг белига урди, тиғ бу гал ҳам бўш кўрпага тушиб сапчиди. Саломат ваҳм ва шодликдан ўзини йўқотди, негадир кўрпанинг ичида эри йўқлигидан севинди, севинчини ичига сиғдирилмай, сандалга ўтирган кўйи қаҳ-қаҳ отиб кула бошлади...

Думи кесилган от

Мойариқнинг кўпригидан тўғрига юрилса, Урганжи, сув ёқалаб борилса, обжувоз, обжувознинг орқасидаги арава йўлдан давом этилса, уста Мамасодиқнинг кўрмисизгина дарвозаси. Йўл ёқалаб тахминан эллик газлар келади деган четаннинг адоғида Қодирқул ҳожининг ёнғоқдан қилинган, икки табақали кўркам дарвозаси кўзга ташланади. Гўё уста — Мамасодиқ эмас, уста — Қодирқулхожи. Ҳожи атайлаб дарвозани баланд, каттасидан буюртирган, меҳмоннинг қадами равон бўлсин, деган. Гарчи бу икки хонадон (орқаси Чиртаксой, олди Мойариқ, ён томони гужумли майдон) қишлоқдан бир оз узилган эрса-да, бундан одам оёғи тийилмайди. Уста Мамасодиқ обжувозчи: кундузни кундуз, кечани кеча демай шולי оқлайдиганлар келаверади, устани ҳолижонига қўйишмайди. Йилнинг бир вақтида — уруғлик тайёрланадиган пайтда устанинг қўли бўшайди. Бунда ҳам тинчлик беришмасди-я, уруғлик даврида шולי синиб кетади. Шу боис биров шולי оқламайди, устани йўқлашмайди.

Қодирқулхожиникига қатнов ҳам устаникидан кам эмас. Кимнингдир издиҳомы бор, кимдир маслаҳатга мухтож, қолаверса ўғли — Жалолиддин қизил аскар, янги ҳокимиятга доир тушуниксиз гаплар чиқиб туради.

Ярим тунда дарвоза тақиллаб Ҳожини чақиришганда

ҳам, Шўронинг одамлари ўғлимни сўраб келишгандир, деб ўйлаган. Елкасига чопонини елвагай ташлаб, дарвозахонага борса, Шомирзабекнинг йигитлари:

— Ҳожи, дарвозани очинг! Яхшиликча очмасангиз, бузиб кирамиз.

Йигитларнинг шошқалоқлигидан таажубланган Ҳожи дарҳол зулфинни туширди. Дарвоза очилди-да, икки йигит ичкарига бостириб кирди. Бири отхонага, иккинчиси ўғли турадиган якка том уйга ўзларини уришди. Учинчиси Ҳожини сўроққа тутди.

— Уғлингиз, Жалолиддин қани?

— Кеча эрталаб Зарвараққа кетган бўйи, дараги йўқ.

Шу пайт отхонага кирган йигит тўриқ-қашқани етаклаб чиқди. Тўриқ етовга кўникмаганидан йигитга рўйхушлик бермай безовталанар, жалтонглаб арқондан қутулмоққа уринарди.

Сўроққа тутган йигит отни синчиклаб кўздан кечирди, текис калтайтирилган думига тикилиб, Ҳожига яқинлашди.

— Бу қизилларнинг оти-ку, Ҳожим?!

— Қизилларники эмас, ўғлим тушмагур, чиройли турсин, деб икки қаричча думини кесиб қўйибди.

— Тўғрисини сўзланг!?

— Оппоқ соқолим билан сизга ёлғон сўзлаб нима авзум топдим, болам.

Йигитлар Ҳожининг гапига ишонишмади. Худди қочиб кетадигандек кийиниб чиқишга ҳам қўймай, тўриқ билан боламачитга ҳайдаб кетишди.

Тунги совуқ Ҳожининг бадан-баданидан ўтиб борар, гоҳ оёғидаги ковушга қор кирар, гоҳ сирпаниб кетар, аммо йигитларнинг дағ-дағасига учрамаслик учун тезда ўзини ўнглаб яна йўлида давом этарди.

Уни ярим кечада, изғирин совуқда сарпайчан ҳайдаб боришларига бирдан-бир сабаб ўғлининг қизилларга ўтганию, тўриқ қашқанинг отхонадалиги эди. Уғлини-ку, энди бу йўлдан қайтариб бўлмас, ҳар ҳолда тарбиялаб улгуршиди. Бироқ тўриқни нега сақлади? Агар кўнгли бўшлиқ қилиб тўриқни олиб қолмаганида, думи кесилмасди, думи кесилмаганда шубҳа қилиб уни боломачитга судрашмасди, яна ким билади, пешонага шу ёзилган экан-да.

Узига қолса тойни ҳам қайтарарди-я. Эрматали тушмагур қўймаган. Уша куни Эрматалининг қўли келиб, Тентаксоининг қайиридан хуржун тўла пул, қўшалок отда қайтган. Уйига кириб келса, хотини ўғил туғибди. Хурсандлигидан ютиб олган отни етаклаб тўғри Қодирқулхожиникига йўл солган.

Ҳожи хуфтон намозига тадорик кўраётган эди. Биров чақирди, чиқса, остонада Эрматали турибди.

— Келинг, Эрматали, қани, ичкарига.

— Раҳмат, Ҳожим, кеч бўлиб қолди. Бошқа сафар. Аввали худо, қолаверса, сизнинг дуоингиз вожиб, биздан ҳам тирноқ қоладиган бўлди.

— Умри билан берган бўлсин. Қачон?

— Ҳозир, биринчи бўлиб сиз эшитдингиз. Қўчқордай ўғил берсин деб, дуо қилиб эдингиз, оти ўзи билан туғилди — Қўчқорбой. Узингиз қулоғига азон чақирасиз.

— Иншоолло.

— Нафасингизга бир от атагандим, шуни келтирдим, — дея четанга боғланган отга ишора қилди.

Ҳожи отни кўриб, ҳазиллашди.

— Бир отлик дамимида бор экан-у, билмай юрган эканмиз-да, а?

— Дамингиз туяга лойиқ, — деди Эрматали ҳазилга жавоб бериб. — Ҳозирча отини олиб тураверинг, ҳадемай туяси ҳам бўлиб қолади.

— Аслида отга ҳожат йўқ, Эрматали. Униб-ўсса

шунинг ўзи етарли.

— Йўқ, Ҳожим, қўлимни қайтарманг.

— Эшагига яраша тушови. Бизникида отни минади-ган одам йўқ. Уғлимнинг ўз оти бор.

— Сиз-чи?

— Бизга от баландлик қилиб пастни кўрмай қола-мизмикан?

— Ният қилганман.

— Тўғри-я, локин қимор...

— Эна сутидай ҳалол қилиб олдим. Уч марта таш-ласам ҳам олчин тушди. Эгаси юганини қўлимга тут-қизди.

— Барибир бунингиз бизга бўлмайди.

— Унда эшикда бир тўриқ от бор. Узимники, шуни оласиз.

Эрматали эртасига тойни келтириб берган. Той от бўлди. Бир куни эрталаб, бостирмага қаради-ю, ҳайрон қолди. Жалолиддиннинг оти билан тўриқ ёнма-ён турибди. Бирининг думи кесик, бириники бутун. Гўё қизил қўмондон билан кўрбоши битта охурдан ем еётгандек тасаввур уйғотди. Бунинг Жалолиддин кузатиб турган экан, тасаввур унга ҳам кўчди. Бир маҳал ўғли қайчи олиб чиқиб, Ҳожининг «ҳай-ҳай»лаганига қулоқ солмай тўриқнинг думини калтайтириб, қизилларга «махрам»лаб юборди.

Сичқон бўлса ҳам думи қисқардимиз тамом, қизилларнинг ҳисобига ўтади. Уларга ўтган мол сувда чўкмайди, ўтда ёнмайди. Тўриқ ҳам бундан холи эмас. Думи кесилган отни кўчага миниб чиқса, Ҳожи қизилларга ўтибди-да, деб одамлар кулади. Сўйса, Шўронинг отини сўйибди, деган гап тарқалади. Бозорга олиб борса, биров қарамайди.

Ҳожи тўриқнинг думи ўсгунча кутиб сўнг сотмоқчи, кейинроқ пулини эгасига қайтармоқ ниятида юрганди, улгуролмади. Мана оқибати, бекнинг йигитлари олдиға тушиб, бўйида иллоти бор одамдай бошини ҳам қилганча кетиб борапти.

Боломачитга етиб боргунча унинг хаёлларига нима-лар келмади. Шомирзабекка юзма-юз бўлишдан тортиб сўроқ-саволларга қандай жавоб беришгача ўйлади, ҳозирланди. Шубҳасиз бек, ўғли ҳақида, тўриқ ҳақида эзғилаб сўрайди, пичинглар қилади, изза тортириб ху-зурланади. Эрматали қишлоқда бўлганида анча энгил кўчарди, гувоҳликка ўтиб, тўриқни берганини рўй-роҳ айтарди. Уни ҳозир на ўлигидан, на тиригидан хабар бор. Уша кетган бўйи бадар кетган.

Улар манзилга етиб боришганида, худо ёрлақаб, Қамчивойга рўпара келишди. Ҳожи Қамчивойни танигани заҳоти дили ёришди. Минг қилсаям Кўктўннинг боласи, бефарқ қарамайди, гапига ишонади, қадрига етади. Ҳақиқатан ўйлагани ўрлади: Ҳожини кўрган заҳоти салом бериб, қўш қўллаб сўрашди.

— Ҳожим, нега юпунсиз?

Ҳожи истиҳола қилди, йигитларнинг хижолат торти-шини истамади.

— Йигитлар шошиб туришган экан, кийинмай чиқа-вердим.

— Бемаҳалда Ҳожини нега безовта қилдинглар? — деб сўради Қамчивой йигитларидан.

— Уғлини сўрасак уйда йўқ, деди. Отхонасида қи-зилларнинг оти боғлиқ турибди, олиб келавердик.

— От кимники, Ҳожим? — деб сўради Қамчивой унга яқинлашиб.

— Тойлигида Эрматали берувди. Жалолиддин думи-ни яқинда кесиб қўйибди. Билганимда кестирмасдим. Гапирсам йигитлар ишонишмади. Бор гап шу.

— Ҳақиқатан от ўзингизники бўлса, олиб кета-веринг! — деди Қамчивой, дадил.

Ҳожи ишни бунчалар осон кўчганидан қувониб, Қамчивойни дуо қилди ва тўриққа қараб борди. Тўриқ жамоатнинг олдида думи кесилганидан уялдими, ёки одамга яхши ўрганмаганиданми Ҳожини яқинлаштирмади. Ҳожи бу номаъқулчиликдан Қамчивойнинг олдида анча ўсал бўлди. Аммо ўзини йўқотмади.

— Айбга буюрмайсиз, Қамчивой. Тўриқ эгарга кўнилмаган, одамни кўп суймайди. Отни йигитларингиз ўзлари олиб бориб ташлаб келишса, биздан яна бир марҳаматингизни аямаган бўлардингиз. Ҳар ҳолда бировнинг омонати. Эсон-омон думи ўсса, эгасига қайтарман.

Қамчивой тўриқни Ҳожиникига элтиб беришларини буюрди.

Қайирдаги қатл

Эндигина тоғдан мўралаб, Қайирга суқланиб қараётган қуёшнинг нигоҳи тафтсиз эрса-да, табиатнинг оппоқ эҳсонини жимирлатиб юборишга қурби етди. Бу сассиз жарангни — мўъжизани кўролмаган изғирин, ҳасаддан қўнимини йўқотди; заррин нурларда товланаётган нуқраларни телбалардек ҳар томонга супурди, атроф қишлоқлардан тиззаларидан қорга ботиб келаётган салт одамларнинг қаддини букди, кийимларидан ўтиб, вужудларини сирқиратди. Ҳар жой-ҳар жойга ғўзапоя ғарамларидан ёқилган гулханлар ҳам ёйилмага оқиб келаётган одамлар тўлқинида бора-бора иссиз сўнди, фақат тутунларигина булут янглиғ тўдалар устида ночор ивирсиди. Тобора қуюқлашиб бораётган одамларнинг ҳовури бора-бора совуқ шамолни, ғовури эса сой шовқинини енгди. Жарчиларнинг: «Соврин улашадиган жойга тўпларинглар! Соврин улашадиган ерга йиғилинглар!» деган овозлари янграб, одамлар тўдаси яна гувранди, карахт Қайир жонланди.

Қайирнинг уч тарафи араваларда ўралган, соврин улашиладиган ўнгирда бек ва унинг сара йигитлари отларининг тизгинларини маҳкам тутганча саф тортишган. Отлар оломон шовқинидан ҳаволаниб депсинар, пишқирар, қисқа-қисқа кишнаб юборишарди.

Уртада бек, эгарга шундай михланиб ўтирганки, мисоли от билан бирга қуйилган ҳайкалга ўхшайди, қимирласа бирга кўчадигандек. Унинг ёнида ҳали соғайиб кетмаган шилпиқ кўз мулла Эгамберди, Қамчивой ва елкасига қора ёқали пўстин ташлаб олган, қўлларини орқага қилган Абдурахим афанди.

Отининг жиловини бир йигитга тутқизиб қўйган афандининг кўзлари аланг-жаланг, белидаги энли камари, мис жиғали қиличи негадир кўринмасди. Кишилар оқими сепсилиб, йиғиннинг гувури Қайирни тутганида мулла Эгамберди хирқироқ овозда кучаниб тилга кирди.

— Муҳтарам жамоа! Аҳли ислом! Биз мўмин-муслмонларнинг ҳимозачиси, насл-насабларимизнинг покиза давомини таъминловчи улуғимиз Шомирзабек сиз, азизларга шундай мурожаат этадур: «Кимда-ким кофирларга, ғайридинлар домига илинганларга кўмак берса, миллат муҳофазачиларига ёрдам беришдан бош тортса, ёинки аларнинг шарифларига нобон гаплар гапиргудек бўлса, ота юртга хиёнат қилган, диндан чиққан топилди, отиб ўлдириладир». Ана шундай бадкирдор кимсалардан бири Абдурахим афанди...

Афанди туйқусдан айтилган гапдан ўзини тутолмай «Ёлғон!» дея бақирганди ҳамки, ёнида турган Қамчивой оғзини беркитди.

Мулла Эгамберди тинчидингларми дегандек афанди

томонга кўз қирини ташлаб давом этди:

— Бул кишининг қанча вақтлардан буён улуғ давлат барпо этиш борасидаги кўпдан-кўп кўрган жабру ситамларининг барчаси ёлғон ва булар бошқа маслак учун ниқоб вазифасини ўтаган. Кеча оқшом бек, у кишининг қайиноталари ҳузурда афандим, сиз — жамоани таҳқир сўзлар ила бадном этишга жазм қилган. Оқибат жанобимиз Шомирзабек бундайн бетайн бидъатларни сингдирилмаган, фуқаро номига дейилган сўзини ўз номига айтилган билиб, эрталабгача сабр қилмаган. Афандининг улус ўртасидаги ҳурмати, йигитлар орасидаги мартабасидан қатъи назар, тундаёқ ҳибсга олдирилган ва ўлим жазосига ҳукм қилдилар. Токим ҳар қандай мусулмон фарзанди ким ва қандай мартабада бўлмасин, авлод-аждодларга иснод келтирадиган бетавфик гапларни бўлак оғзига олмасинлар.

Йигитлар афандини отдан тушириб елкасидаги пўстинини олишди, орқасига қайириб чандилган қўлини кўздан кечиришди ва майдон ўртасига судрашди.

Абдурахим афанди йигитлар етовидан тўхталиб ортига қайрилди, бекка илинж билан қаради.

— Асқаралибекчалик қадрим йўқмиди, бек?!

— Асқаралибекка ўхшаганингизда, ёнимда бўлардингиз, афандим.

— Бек...

— Шунча гапирганингиз етар, қолганини у ёқда гапирасиз,— деди бек ачитиб.

Сўнгра истаги ижобатга ўтмаган афанди қўлтиғидан олмоқчи бўлганларни яқинлатмай жарлик томон қадам ташлади... олти, етти, саккиз тўқ-қ-и-из... қадам текис тушмади. Ўқ овозидан кўтарилган ғала-ғовурни мулла Эгамбердининг овози кесди.

— Ҳалойиқ, тинчланинг! Маълумингизким, шармсиз, шарилсиз жамоа пўстлоқсиз дарахт. Кофирлар биз мусулмон халқини ўзлари каби бешарм йўлга бошлаб, пўстлоқсиз дарахтдай қуритмоқ ниятидадурлар. Улар бизнинг муқаддас удумларимизни, улуғ оятларимизни оёқости қиладилар.

— Бўхтон!

Пешонасини кўк чорсида танғиган, қорачопонли йигит арава устига чиқди.

— Нега қараб турибсизлар, одамлар, булар сизнинг елкаларингизга миниб олган текинхўрлар-ку. Буни тўтидек сайраганига...

Шу дам милтиқдан ўқ узилди-ю, йигит гапи оғзида қолиб, боши билан олдин арава филдирагига, ундан айланиб ерга ағанади. Топталавериш қотиб кетган қорда йигитнинг жуссаси бошсиз илондек тўлғонар, ингранар, озгина куч тўплагач, қўрбошини бўралаб-бўралаб сўкарди.

Иккинчи марта тепки босилганда йигит чалқанчасига ўнгарилди, булутсиз осмонга ташна кўзларини тикиб, оёқ-қўлини жимгина узатди. Марҳумнинг кўзлари гўё яратганга шаккоклик билан боқиб тургандек эди. Кимдир унинг кўзларини юмиб, энг сўнгги исёнини ҳам бостирди ва улуғ бир ишни ўринлатгандек эркин қадамлар билан жойига қайтди.

Йигитнинг ўлиmidан қаттиқ таъсирланган оломон гупуриб ҳар томонга тартибсиз гимирлади, тўсиқ аравалар сурилди. Келаётган одамлар тўлқинидан хавфсирраган ўнбошилар, ўн-ўн беш жойдан бирваракайига милтиқ бўшатишиб оломонни тинчлантирди.

Мулла Эгамбердининг товуши яна кўтарилди.

— Сизларнинг шаккоқлар гапига қулоқ тутганингиз эгамга хуш ёқмаган. Сурбет келгиндиларнинг вос-восига учган бу йигитга ўхшаганларнинг маълун гаплари сизларни йўлдан оздирибди. Уларнинг ҳар бир ҳаракати сизларга маълум-ку. Масалан, ўша озодлик, ин-

қилоб деб аюҳаннос солган ғаламислар кўктўнлилик аравакаш Тўланбойнинг уйдан сумагигача шип-шийдом қилиб олиб чиқиб кетишган. Урганжилик Мадумар кўкнорининг хотинини чавақлашган. Шуларнинг хунига, худои-таолонинг марҳамати ва Шомирзабекнинг ақли заковати ила ориятсиз қизилларнинг бир гуруҳи кўлга олинди. Улар ҳозир юрт олдида у дунёга жўнатиладир.

Йигитлар ғўзапоя ғарами ортидаги аравадан ялангош, ялангоёқ, кўйлак-лозимли асирларни тушириб, жарлик томон бошладилар. Асирлар, халойиқнинг ачинаётганларини сезишган сайин ўзларини мағрур тутишга тиришар, қизариб кетган оёқлари билан ғарчиллатиб қор кечиб боришарди.

Уларни жар ёқасига олиб боришиб, уч қадамлар масофада икки қатор тизишди ва хотин-қизлари бўлишига қарамасдан ёппасига қип-яланғоч қилиб ечинтиришди. Ҳаммаларини юзма-юз қаратиб кўйишди. Ҳалигина совуққа ҳам, йигитларнинг турткиларига ҳам парво қилмаган дадил гавдалар, мағрур бошлар энди кийимсиз шерикларига тик боқолмай уят ва номусдан эрилдилар. Одамларнинг бу қилғиликларига совуқ назар ташлаб турган кенг сағринли жарлик ҳам шу дамда кичрайиб кетгандай бўлди.

Уқ овозини, аёл асирларнинг «Ма-ма-а» деган чинқиригини кўксини қушларнинг инлари, онда-сонда ўсган янтоқларнинг қуриган тублари бежаб турган жарлик титраб-қақшаб қабул қилди. Қабул қилди-ю, сингди-ролмади, халойиққа пуркаб юборди. Тил билмагани билан машъум овоздан сесканиб юрт йиғлади.

Шу пайт сойнинг куйи томонидан бир гала отлиқлар галаси чоптириб келди-ю, сайхонлик бўйлаб: «Қизиллар-қизиллар!» деган сўзлар алвондай ҳилпираб ўтди.

Ҳаммаёқ бир зумда ола-тасир бўлиб кетди, одамлар сочилган тариқдай қишлоқларга ёйила бошлашди...

Дўппига сиғмаган бош

Ривоят қилишларича, Кўктўнли отанинг кенжаси — Туғлиқ кейинчалик вилоятга хон бўлиб кўтарилган. Уша даврда улуснинг бағрига хўб шамол теккан. Хонариқнинг Мойарик номини олиши ҳам Туғлиқдан мерос. Юрт гуллаб-яшнаверган, душмани ортаверган. Тагини суриштирилса, буларни ғайрилар ҳеч камол топтиришмаган, униб-ўсай дейишганда босиб олаверишган. Ана шунгача етилиб чиққанини ҳам бошқа элларнинг алломалари пайғамбар ҳисобига санашган.

Ҳанимлар гоҳ сайёҳ, гоҳ савдогар, гоҳ гадо кийимида келишиб улуснинг яшаш тарзини ўрганишган, буларнинг нозик томони — маишатга мойиллигини илғашган ва шу уруғдан сепаб туришган.

Уламоларни ғафлат босганда ёв Қирғий орқали кириб юртни ишғол этибди. Лекин босқинчилар турли баҳоналарни рўқач қилиб, кўзга кўринган ақлли одамларни йўқотибди-ю, хонга, оддий халққа тегмабди. Қурғоқчилик баҳонасида очарчиликлар ўйлаб топиб, кишиларнинг мол-дунёга бўлган эҳтиёжини кучайтиришибди, табобат билан тарбиянинг жиловини қўлларига олишибди.

Туғлиқ кишиларнинг кўзидаги ўзгаришни — мол-дунёга бўлган ҳирснинг кучайиб бораётганини кўриб ёқа ушлабди. Одамзотни бузиш нақадар осонлигига, нафс инсон учун энг катта бало эканлигига, унинг куйига тушган кимса, ҳамма нарсани — ҳатто ўзининг кимлигини ҳам унутиб юборишлигига имон келтирибди. Кунлари юраги эзилиб, тунларни бедор ўтказибди.

Халқини бу чоҳдан қандай қутқариб қолишни ўйлабди, ўйининг тагига етолмабди. Атрофидагилар деярли ёвга сотилгани туфайли, дардига шерик бўладиган дўст топилмабди. Ич-этини ўзи ебди, ўз ёғига ўзи қоврулибди.

Туғлиқнинг ой деса Ой, кун деса Кун дегудек яқкаю ягона қизи бўлиб, хуснда танҳо, доноликда ундан кам эмас экан. Оймомонинг доврўғи Туғлиқнинг доврўғидан-да ортиб, элда уни яхши кўрмаган йигит қолмабди.

Вилоятда Ойбек деган йигит вояга етибди-ку, у ҳам чиройда Юсуфга дарс берадиган, фаҳм-фаросатда илғор экан. Вилоятдагиларнинг кўнгил меҳробидан жой олган Ойбек Оймомога ошиқ бўлибди. Иккисининг муҳаббати маълум бўлгач, юрт аҳли уларнинг никоҳ тўйларини сабрсизлик ила кутибди.

Туғлиқ мол-дунёдан бошқа нарсани кўрмай қолган элнинг бу икки ёшнинг муҳаббатига андармонлигидан, уларнинг тақдирига бефарқ қарамаслигидан севишибди, режа тузибди... Ярим кечаси ўрнидан турибди. Яширинча уйдан чиқибди. Ёвнинг кийимини кийиб, ёвнинг қуролини олиб Ойбекнинг уйига борибди. Хонасига сездирмай кирибди-да, йигитни ўлдирибди ва қуролни кишилар топиб олиши мумкин бўлган ерга беркитибди. Қандай келса, шундай уйга қайтибди. Тўғри қизининг хонасига кириб, уни ҳам ўлдирибди. Яроқни шундоқ гиламнинг остига кўйибди-да, ҳеч нарса бўлмагандек хонасига кириб ётаверибди.

Эрталаб хотини дод солибди. Одамлар йиғилибди. Гиламнинг остидан ёвнинг қуролини топиб олишибди, нафрати кўзгабди.

У ёқда ҳам Ойбекнинг онаси йиғи солиб элни тўплабди. Улар ҳам ёвнинг қуролини топиб олишибди. Халқ ғазабга минибди, ҳамма жойдан бирданга ёвга қарши бош кўтаришибди. Уларни ҳеч қандай куч, ҳеч қандай қурол тўхтатолмабди. Ёв юртдан қувиб чиқарилибди.

Туғлиқ ўз фарзандини қурбон қилиб халқини ёвдан ана шундай қутқариб олибди.

Оқдара ўз номи билан Оқдара. Бунда шарқираб оқаётган сой, атрофдаги тоғ-тошлар, дов-дарахтлар оқ, ҳамма ёқ оқ, йўли узоқ, йўли тузоқ, қон чиқармасанг, қурбонлик бермасанг Оқдара кўйинини очмайди, «улуш»ни олиб кейин йўл беради, удуми шу. Улар шошди, кумушдек товланиб турган даранинг чиройига учишди, удумни унутишди, илгарилайверишди, илгариланган сайин қурбон бераверишди. Олдинига отлар ўла бошлади. Бурниларига бигиз тиқиб, қон оқизиб зўрға саккизтасини асраб қолишди. Йигитлардан ҳам тўрт нафари касалланиб ўлди. Шундагина тўхташди, қора уй тикиб тунашди. Ҳаво совуқ, баландлик бўлган учун нафас олиш қийин, ичарга сув йўқ, босим елқандан бешафқат эзарди. Яхшиям йигитлар эрталаб қайнарбулоқ топишди. Агар бирор ҳафта қолиб кетгудек бўлишса емишлари тугаб, бу ерда ҳаммалари қирилиб кетишлари кундай аниқ эди. Учат от сўйишибди, уч марта ис чиқаришди, шундан сўнг ўлимлар барҳам еди, Оқдарага йўл очилди. Лекин энди ҳаммаларига улов йўқ, ота етишмайди, яёв юриб бўлмайди.

Шомирзабекнинг боши қотган, орқага қайтса, Чортоқда уларни пойлаб ётган қизилларга таслим бўлади, олдинга фақат беш отлик бориши мумкин холос, бошқа илож йўқ.

У йўлга тушишдан олдин сочини олдирди. Соч олдириши шарт ҳам эмасди, бироқ эрталаб, таҳоратга тадорик кўраётганида бошидан дўпписи тушиб кетди, сочи ўсибди. Демак, боши дўппига сиғмай қолибди. Уста худди қизларникидек майин, юмшоқ қўллари билан унинг бошини уқалади, ишқади, сув берди, сочини ўлдирди, бу бекка хуш ёқди, уйку босди. Сўнг устаранинг овози эшитилди — ширр, ширр, ширр! Сочлар лунгига палахса-палахса бўлиб тушаверди. Уйга толди: юртнинг асл йигитларини ҳам шундай қиришди. Қизиллар уста каби силашди, ийлашди, эгаларининг кўзини илинтириб қириб битиришди. Энди юрт — қирилган калладай иши шийдом. Йўқ, калла бор экан — юрт бор, қириб тугатиб бўлмайди, яна ўсиб чиқаверади! Мачит-мадрасалар тупга тутилди. Қанчадан-қанча бегуноқ болаларнинг, қиз-жувонларнинг ёстиғи қуриди, гумон қилиб не-не чол-кам пирлар ўлдирилди. Озодлик, хурриятни алвон қилишиб келаверишди, босган излари қип-қизил қон, туғлари қон... Устара сочни қиряпти ширр, ширр...

— Бек, Асқаралибек келди.

— Чақир!

Асқаралибек унинг рўпарасига келиб, тошга ўтирди. Йўл азоби уни чарчатибди, озиб-тўзиган, қиличдай эди.

— Шомирза, мени кечир. Бошқа иложим йўқ эди. Ёнимдагилар шўрога сотилишган экан. Сен билан кўришгандан сўнг ўша кеч уйимга рухсат беришди. Уйга киргач, Саломатни ўтинга чиқардим-да, мўридан чиқиб қочдим. Сени қўлга тушишига сабабчи бўлиб қолишдан чўчиб, тўғри Ҳазрат Аюбга бордим. Сизлар йўқ экансиз, шукроналар қилдим. Кейин шу ёққа йўл солдим... Сени кўргим, узримни айтгим келди.

— Биз билан кетасанми?

— Йўқ, кетолмайман. Пешонамиз шўр экан. Ислом дедик бўлмади, Туркистон дедик бўлмади, Ўзбекистон дедик бўлмади, энди Кўктўнли дейинми, Зарварақ дейинми...

— Асқарали, ислом деганимизда ютқазмасканмиз. Бизни парчалаш учун «Ўзбекистон» деган сўзни улар ўйлаб топишган экан. Ғоялар мисоли қопқонга қўйилган хўрак, буни билган биларкан, сен билан бизга ўхшаганлар илинавераркан. Ўзбекистон — хўрак.

— Улар усталик қилишди, элни ўзларига қаратиб олишди.

— Биз ўзимиздан кечолмадик Асқарали. Ҳеч қачон ота болага ўхшамаскан. Биз Туғлиқнинг йўлини тутолмадик, ёвнинг кийимини кийиб қурбон беролмадик, элнинг нафратини кўзгаёлмадик. Аксинча, улар бизнинг кийимларимизни кийиб, одамларимизни қириб, элимизга ўзимизни ёмон кўрсатишди...

Устара сўнги сочларни қира бошлади: ширр, ширр, ширр.

— Мен кетаяпман, қалин қор тушмасдан Оқдардан ўтиб, сизларга от-улов юбораман. Сен йигитларга бош бўлиб турасан.

— Шомирза, йигитларингга бош бўлолмайман. Қамчивойинг ўзи тузук.

...Пешинга бориб, Шомирза, мулла Эгамберди ва яна икки отлиқ Оқдара томон йўлга тушишди. Сизларга асқотиб турар деб, Қамчивойнинг Қорабайирини қолдириб кетишди. Уни ҳам миниб кетишарди-ю, Қорабайир фақат Қамчивойга ўрганган, ёнидан бир қадам узоқлашмайди, ундан бошқасини яқинлатмайди.

Улар кетган куннинг эртасига туни билан шундай қор бўралаб ёғдики, эрталабга бориб тиззага урди. Бу қор ёзга бориб эримаса эрмайди, унгача йўл очилмайди, энди Оқдардан ўтиш тугул бу ерда

қолиш ҳам хавфли. Қамчивой нима қиларини билмай Асқаралибекдан маслаҳат сўради ва ноилож қирқ йигити билан ортга қайтди.

Шуни олдиндан билишган қизиллар, Чортоқнинг қарвонсаройида уларни пойлаб ётишганди. Биринчи қора кўринганиданоқ турнақатор тизилишди. Улар тўхташди, ҳеч кимни олдинга қараб юргиси йўқ эди. Шунда пастдан Жалолиддин юқорилаб келди. Кўзга кўринадиган катта тошнинг қорини тушириб устига чиқди, оғзига карнайча тугиб, бақирди:

— Қамчивой! Ўз ихтиёринглар билан қуролингларни топширинглар, бошқа чора йўқ. Қаммангларнинг ҳаётинглар сақланиб қолади. Бекордан бекорга совуқда ўлиб кетасизлар.

Совуқдан қақшаб бораётган йигитлар орасида нотинчлик пайдо бўлди, баъзилар, ҳатто олдинга қараб юра бошлашди. Қамчивой уларни тўхтатди.

— Шошманглар, олдин мен тушиб гаплашиб келай, гапига ишонса бўладими, йўқми?

Қамчивой отга миниб pista ва арчалар орасидан қарвонсарой томон туша борди. Кўнгилдагидек мулоқот бўлди чамаси, тезда қайтиб келди.

— Йигитлар, пастга тушмоқдан ўзга йўл қолмади. Улар ҳаёт ваъда қилишди. Чор атроф ўралган. Тоққа яна чиқиб бориш бефойда. Нима қилайлик?

Йигитлар бир дақиқа жим турдилар-да, орадан кимдир ўлсак ҳам юртимизда ўрлайлик, деди баралла, бошқалар унга қўшилди. Қамчивой Асқаралибек ёнига желди.

— Бек, сиз ҳам бирга тушасизми?

— Йўқ! — деди Асқаралибек қатъий. — Шу ерда қоламан.

— Афв этишаркан. Командирнинг ўзи айтди. Жалолидин кафолат беряпти.

— Мен билан ишинглар бўлмасин. Сизларга бирор нарса деёлмайман, — деди Асқаралибек. — Фақат бир ўтинчим бор, мени сизлар билан бўлганлигимни ҳеч ким билмасин.

Қамчивой йигитларини бошлаб тоғдан туша бошлади...

* * *

Асқаралибек йигитлар кетгач, хуржунни елкага ташлаб тоққа кўтарилди. Совуқда қотиб қолмаслик учун Тандиртошга бориб ўша ерда жон сақламоқни ният қилди.

Тандиртошнинг атрофи арчалар билан ўралган бўлиб, пастдан ҳеч нарса кўриб бўлмас, Тандиртошдан эса ҳамма нарса яққол кўриниб турарди. Тандиртошнинг ичи тўйтандирдек катта, бемалол икки киши жон сақлаши мумкин бўлган табиатнинг эҳсони эди. У қуриган арча шоҳларидан тўплаб ўзига жой ҳозирлади. Унинг кўнгли анча хотиржам: Нисора билан ўғли Умаралибекни кўрди, Шомирзабекдан ўтинчини сўради, энди ўлимига-да, рози эди. Беихтиёр Саломатни ўйлади, илк бора унга ачинди...

У эрталаб ўқлар овозидан уйғониб кетди. Тандиртошдан чиқди, чиқди-ю тошдек қотиб қолди. Қарвонсаройнинг яланглигида Қамчивойнинг Қорабайири эгари ёнига оған ҳолда чопиб юрар, атрофини гир ўраб олган қизил аскарлар уни тутмоқчи бўлар, от тобора кичраётган доира ичидан чиқиб кетишга жон-жаҳди билан уринарди... Асқаралибекнинг кўзларига ёш келди... Тоғнинг шундоқ пойида

чириллаб айланаётган Қорабайир, юрт каби ўровда,
юрт каби чорасиз, юрт каби эгасиз Қорабайир!..

Мозор десанг майити йўқ, бозор десанг ҳайити
йўқ!

Олтинчи боб

Биз Ҳазрат Аюбга етиб борганимизда ҳеч зог йўқ эди. Асқаралибек гап орасида Шомирзабекка шама қилгани аниқ. Демак, улар Кўктўнли томонга қочишган деган фикрга келдигу ортимизга қайтдик. Афсуски биз Тентаксойнинг қайирига анча кеч етиб бордик. Асирларнинг барчасини отиб улгуришибди. Шомирзабек ўзи йигитлари билан тоққа қочди.

Зарвараққа қайтиб келганимизда яна бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Асқаралибек Ҳазрат Аюбдан қайтгач, уйда тунашга рухсат бергандим. Йигитлар айвонда пойлаб ўтиришганида Асқаралибекни хотини Саломат мўридан чиқариб қочириб юборибди. Уни бу ярамаслиги учун суд қилишга қарор қилдик.

Шомирзабек, Мулла Эгамберди ва яна икки йигит тоғдан ўтиб улгуришибди. Исмойил қўрбоши ҳибсда. Қамчивойни қирқ йигити билан асир олгандик, ҳаётини

сақлаб қолишга ўзим кафолат бергандим. Афсуски, яқинда шифохонадан тузалиб қайтган Богомолов шафқатсизлик қилди... Назаримда улўғ ишлар қурбон-сиз амалга ошмаскан. Энди босмачи балосидан қутулдик, янги — йўқсуллар ҳокимиятининг гуллаб яшнашига ҳеч ким тўсқинлик қилолмайди!

Муаллифдан

Муҳтарам ўқувчи, сиз — меҳмон, мен — мезбонман. Олдингизга баҳоли қудрат дастурхон ёздим. Меҳмондорчиликни меъёрига етказолмаганимдан ўзим ҳам қаттиқ хижолатдаман. Шу боис сизга яна бир дастурхон ёзиш истагим бор.

Дуо — энг улўғ тилак. Бобом Муродали Сайдали ўғли меҳмонни кузатаётганда «Мен сизларни дуо қилиб тураман, сизлар ҳам мени дуо қилиб туринглар» деб айтардилар. Ҳозирча хайрлашар эканман, мен ҳам сизларга бобомнинг гапларини такрорлайман...

ҒШЛИК

Муҳайё Мирсаидова

Зангори ҳислар

Оҳим менинг булутларга етарму,
Еғилади илиқ томчи устимдан.
Дилдан кадар сал йироққа кетарму,
Қутулардим армон деган дўстимдан.

Зангор ҳисдан тонг уйғонар юракда,
Ажиб наво кела бошлар йироқдан.
Парвози тик орзу ёнар юракда
Сен қалбимга қадаган гул — чироқдан.

Афсона сўламадим...

Афсона сўламадим, душман бўлсанг, майли, кул,
Туйғуларим шамолдек тополмайди манзилин.
Ёнар юрак оҳимдин, кўз ёшларим мисли кўл,
Тўлқинларин танимас, билмайди ўз соҳилин.

Заъфарон куз либосин кийиб олгандек гуллар,
Нелар ўтди дилимдан, э воҳ айта олмасман.
Кечди асрдек кунлар, ўтди саргашта тунлар,
Бари ўтди, қайтмасман, чорласанг — келолмасман.

Мусаввир

Мўйқаламми, юрак қўлимда,
Чечак отар боғлар йўлимга.
Қоғозларим гулга тўлади,
Чизганларим Ҳайрат бўлади.

Чекинаман, қарайман кулиб,
Наргиз турар севганим бўлиб.
Димоғимга бўйи урилар,
Лазиз севги бўлиб туюлар.

Аста-аста чайқалади сув,
Мен қарайман, кўринмас сулув.
Кўзларимни юмиб қоламан,
Хаёлотга, уйга толаман...

Ул дилрабо кўринар шу зум,
Ва бекитар шошилинч юзин.
Бир чехраки шундай пурзиё,
Ўзбекистон қуёши гўё.

...Мужгонларим сўнг аста очиб,
Қоғозларга қаҳримни сочиб,
Гуллар узра қалам тортаман,
Аччиқ-аччиқ алам тортаман.

Нур қай рангда чизилар ахир?..

ПРЕМЧАНД

Шатранж ишқибозлари

Вожид Али шоҳ¹ ҳукмронлик қилаётган пайтлар эди. Бутун Лақнов вақтихушлик ва айш-ишратга муккасидан кетган, каттаю кичик, бою камбағал — ҳамма шу ишга боши билан шўнғиган эди. Кимдир рақсу қўшиқ ила базм қуриб, кўнглини хушласа, бошқа биров кўкнори ичиб кайф қилади. Қаёққа қараманг, шод-хуррамлик ҳоким: сарой аъёнлари орасида дейсизми, шеърят толиблари, санъатқору ҳунармандлар орасида дейсизми, хуллас, ҳаммаёқда таралла-бедод авжида эди. Сарой аҳли айш-ишратдан бошини кўтармас, шоирлар висол ва ҳижрон таърифи билан банд, ҳунарманд-косиблар олтин ва кумуш суви югуртирилган нозик иплардан ҳар хил либослар тикиш билан машғул, савдогарларнинг эса хушбўй мой-упаларини пуллашдан қўли бўшамасди. Ҳаммининг кайфи чоғ, кўзи сузилган, оламда не кечяпти — ҳеч кимнинг уч пуллик иши йўқ... Қаёққа қараманг — ҳаммаёқда аския, қаҳқаҳа. Ана, бир томонда бедана уриштиришяпти, нариги томонда каклик уриштиришга жой ҳозирланяпти. Ошиқ ўйналаётган томондан эса қий-чув баралла эшитилиб турибди. Сал нарида эса шатранжбозлик авжида, тумонат одам. Хуллас, шоҳу гадо — ҳамма кўнғил очиб ва кайф-сафо пайдиди. Шатранж ва қимор ўйини, айниқса, томир ёйган эди. Сабабини сўрагудек бўлсангиз, шинавандалар: «Шатранж, қимор ақли чархлайди, фикр юритиш қобилиятини ўстиради, мураккаб масалаларни тез ҳал қилишга ўргатади», деб дарров важ кўрсатишади (шу тахлит фикр юритувчи шахслар ҳозир ҳам йўқ эмас), шундай экан, агар Мирза Сажод Али ва Мир Рўшан Али шатранж сўриб, «ақл чархлаш» билан умргузаронлик қилса, ким уларга фўнг дея оларди? Ким?..

Икковининг ҳам ота-бобосидан қолган ер-суви бор, иккови ҳам тирикчилик ташишидан беҳабар — бекорчиликдан бўлак ишлари йўқ. Эрталаб азонда икки ўртоқ нонушта қиландию шатранж ўйинига шўнғийди; шатранж тахтаси ёзилиб доналар териладию жанг бошланади. Шу ўтирганча пешин бўлганини ҳам, кеч кирганини ҳам сезишмайди. Дам-бадам хизматкорлар кириб, овқатга чақириб кетишади. «Бўпти, ҳозир борамиз, дастурхонни ёзавер», деб қўйишади улар хизматкорларга бош кўтармай. Чакиравериб зериккач, шўрлик ошпазнинг ўзи келиб, овқатни уларнинг олдида қўйиб кетади. Улар иккала «ишни ҳам баравар удаллаверишади: овқатни ҳам еяверишади, шатранж ҳам ўйнайверишади. Мирза Сажод Алининг уйида қари-қартанглар йўқ эди, шу сабабли шат-

¹ Кўхна Авадх (Шимолий Ҳиндистон) мамлакатининг сўнги подшоҳи, 1847—1856 йилларда ҳукмронлик қилган. (Тарж.)

ТАНТ СОҲИЙИДАРИ ОДАМЛАР

Ҳиндий тилидан Ансориддин
Иброҳимов таржималари

ранж унинг меҳмонхонасида ўйналарди. Лекин бу, Мирзанинг уй ичи унинг бу қилигидан мамнун эди, деган гап эмас эди. Уй ичи у ёқда турсин, бутун маҳалла-кўй, ҳатто хизматкорлар ҳам эртаю кеч бу ўйинни ёмонлашгани-ёмонлашган эди: «Бе, шуям ўйин бўлди! Улгудек ифлос нарса! Фирт бузғунчи! Худо кўрсатмасин, битта-яримтага бу ўйиннинг жиғи илашиб қолса борми, тамом, кўзига ҳеч нарса кўринмай қолади: на уй-жойи, на бола-чақаси. Жуда ярамас касал». Мирзанинг хотини ҳам бу ўйинни хуш кўрмас, кези келганда эрини узиб-узиб олар, лекин бунақа имконият камдан-кам бўлар эди. Чунки, у ҳали уйқудан уйғонмасидан меҳмонхонада ўйин бошланиб кетган бўларди. Мирзажий хобгоҳга алламаҳалда, хотини уйқуга кетгандан кейин кириб келарди. Хоним эрига кўпда бир нарса деёлмас, бор аламини хизматкорлардан оларди: «Нима-нима? Пан чайнармишлар? Бориб айт, ўзлари келиб олиб кетсинлар!.. Овқат ейишга вақтлари йўқ эмишми? Овқатини олиб бориб бошига ур! Хоҳласалар ўзлари есин, хоҳламасалар итга берсин!..» Аммо шу гаплардан бирортасини эрининг юзига айтолмасди. У эридан эмас, асосан, Мир соҳибдан хафа эди.

Мирзажий кўпинча ўзини оқлаш учун бутун айбни Мир соҳибга тўнкаб қўя қоларди. Шунинг учун бўлса керак, Мирзажийнинг хотини Мир соҳибга «Мир тирриқ» деб от қўйиб олган эди.

Бир куни соҳиба хонимнинг боши оғриб, оқсоч қизни Мирзажийнинг олдида юборди: «Чақириб кел. Ғизиллаб бориб битта-яримта табибдан дори опкеб бераркансиз, дегин. Бор», деб тайинлади унга. Мирзажий: «Бўпти, ҳозир кетиндан чиқаман», деб оқсочни қайтариб юборди. Соҳиба хонимнинг феъллари жуда тез эди. Хотинининг боши оғриб турса-ю, у ёқда эри шатранж ўйнаб ўтираверса! Бунга чидаб бўладими? Бирпасда қип-қизариб кетди. Яна оқсочни чақирди: «Чиқиб, ҳозироқ юраркансиз, бўлмаса табибникига ўзлари кетиб қолармишлар, деб айт!»

Мирзажий жуда зўр йўлни топган, иккита юришдаёқ Мир соҳиб мот бўладиган аҳволда эди. Мирзажий тутакиб кетди.

— Э-э, жуда ўлиб қолаётган эканми бирпас сабр қилиб турса! — деб бақириб берди.

— Ҳа, энди чиқиб бир хабар олиб кела қолмайсизми? Биласиз-ку, хотин зотининг табияти нозик бўлади, — деди Мир соҳиб.

— Ие, нега чиқарканман? Икки юришда мот бўлиб турибсиз-ку!

— Тақсир, жуда унақа катта кетаверманг, шундоқ бир йўлни ўйлаб қўйибманки, мот бўлганингизни ўзингиз ҳам билмай қоласиз. Доналарингизнинг бирортасига ҳам тегмайман. Боринг, хабар олиб чиқа қолинг. У кишининг кўнглини оғритиб нима қиласиз?

— Шу деганингизга мот қилмасдан кетмайман! — деди Мирзажий.

— Мен ўйнамайман. Ававал сиз чиқиб хабар олиб келинг.

— Э, оғайни-ей! Чиққангидан кейин табибникига борма-

сам бўлмайди. Боши ҳеч ҳам оғриётгани йўқ. Мени овора қилишга бир баҳона бу.

— Майли, нима бўлганда ҳам, ҳар ҳолда, у кишининг ҳурмати-да.

— Бўпти, бораман, яна битта юриш қилай...

— Йўқ, йўқ, бўлмайди! То сиз чиқиб хабар олиб келмас экансиз, бирор донага қўл теккизмайман.

Мирзажий ноилж ичкарига кирди. Хотини, қошлари чимирланча, инқиллаб-синқиллаб деди:

— Шу ер ютқур шатранж сизга намунча азиз экан-а? Бу ёқда биров ўлиб кетса ҳам, ўрингиздан турай демасиз-а! Ишқилиб ҳеч ким сизга ўхшамасин!

— Нима қилай, Мир соҳиб йўқ, деб турганларидан кейин? Аранг чиқиб келдим.

— Мир соҳиб ўзлари ғирт бекорчилар, бошқаларни ҳам шунақа деб ўйлайдилар, шекилли? Бола-чақали одам... Ё улардан ҳам вод кечиб юборганмилар?— деди соҳиба хоним.

— Жуда шилқим одам-да. Келиб, ўйнаймиз, деб туриб олгандан кейин мен ҳам ноилж...

— Ҳайдаб юборсангиз бўлмайдимми?

— Ҳа энди, ўзимиз тенги одам бўлсалар. Даражалари менадан икки энли юқори ҳам. Истиҳола қиларкан-да, одам...

— Сиз ҳайдамасангиз, мана, мен ҳайдаб юбораман. Хафа бўлсалар бўла қолсинлар! Нима, бизга ўтказиб қўйганлари борми? Хафа бўлсалар, ўзларидан! Ҳў, Ҳария, меҳмонхонага чиқиб, шатранжни олиб кел. Мир соҳибга айт, хўжайин энди ўйнамас эканлар, кетавераркансиз, деб.

— Ҳой, ҳой! Нима деяпсан? Мени шарманда қилмоқчимисан? Ҳой, Ҳария, тўхта, қаёққа кетяпсан!— деди Мирза соҳиб ўтакаси ёрилиб.

— Ҳа, нега тўсасиз йўлини! Ёқмайдимми, а? Хўп, бунинг йўлини тўсдингиз, қани, меникини ҳам тўсиб кўринг-чи! Бир кўриб қўяй!

Шундай деб, соҳиба хоним шартта меҳмонхона томон юрди. Буни кўриб, Мирза шўрликнинг эси чиқиб кетди. «Ҳой, хотин, қўй энди, нима қилсанг қил, лекин у ёққа борма» деб шунча ялиниб-ёлворди, аммо гапи кор қилмади. Соҳиба хоним меҳмонхона эшигига яқинлашди-ю, эркак зотининг ҳузурига келаётгани эсига тушиб, таққа тўхтади. Секин ичкарига мўралади. Лекин... хонада ҳеч ким йўқ эди. Мир соҳиб бир-иккита донанинги ўрнини алмаштириб қўйиб, ҳеч нарса билмаган кишидек, ташқарида айланиб юрар эди. Соҳиба хоним айтган гапидан қайтармиди? Шартта ичкарига кириб, ўйинни бузиб ташлади. Доналарнинг бирини у ёққа улоқтирди, бирини бу ёққа. Эшикни бекитиб, ичкаридан занжирлади. Ташқарида айланиб юрган Мир соҳиб шатранж доналарининг бирин-кетин ҳовлига улоқтирилаётганини кўрди, биллур билгузукларнинг шарақ-шуруғини эшитди. Эшикнинг қарсиллаб ёпилганига кўзи тушгач, соҳиба хонимнинг авзойи бузилганини сездиди-да, секингина уйига жуфтани ростлади.

— Ишни расво қилдинг-ху!— деди Мирза соҳиб хотинига қараб.

— Агар Мир соҳиб яна бизникига қадам босадиган бўлса, ҳайдаб юбораман. Сиз у ёқда шатранж ўйнанг-да, мен бу ерда қозон-товоқнинг ташвишини қилиб ўтирайми? Табибникига борасизми ё ҳали ҳам ўйлаб турибсизми?

Мирза уйдан чиқиб, табибникига бориш ўрнига тўғри Мир соҳибнинг уйига жўнади, бориб ҳамма гапни айтиб берди.

— Қарасам, деразадан доналар учиб чиқяпти,— деди Мир соҳиб.— Дарров нима гапигига тушундиму жуфтани ростладим. Жуда қаттиқ жаҳллари чиққан кўринади. Сиз ўзингиз уни бошингизга чиқариб қўйгансиз-да. Шу ишингиз маъқул эмас менга. Шатранж ўйнашингиз билан хотин кишининг неча пуллик иши бор? У кишининг вазифалари — уй-рўзгорни бошқариш. Бўлак нарсага бурунларини суқиб нима қиладилар?..

— Ҳа, майли. Хўш, энди қаерда йиғилишамиз? Шундан гапиринг!— деди Мирзажий.

— Бе-э, шуюм ташвишим? Мана, ҳайхотдай уй, ҳувиллаб ётибди. Шу ерда йиғилишамиз-да!

— Бунга соҳиба хонимни қандоқ кўндираман? Уйда ўйнаганимга шунча жанжал-тўполон, энди бу ерда йиғиладиган бўлсак, менга кун бермай қўяди-ку!

— Э-э, қўяверинг, оғизларига келганини гапираверсинлар, уч-тўрт кунда ўзларидан ўзлари тинчиб қоладилар. Лекин сиз шу бугундан бошлаб сал маҳкамроқ туринг.

Мир соҳибнинг хотини эса, аксинча, эрининг уйдан узоқда юришини маъқул кўрарди. Шу боис эрининг шатранж суриши унга малол келмас, аксинча, гоҳо эрталаблари Мир соҳиб ухлаб қолса, «Оғайнингизникига кеч қоляпсиз-ку», деб уйғотиб кўярди. Мир соҳибнинг калласига «Хотиним ниҳоятда оғир, босиқ табиатли» деган хато бир фикр ўрнашиб қолган эди. Энди шатранж уникида ўйналиб, Мир соҳиб кун бўйи уйда қоладиган бўлгач, хотини ташвишга тушиб қолди. Негаки, унинг эркинлигига путур етган, умри ичкарида ўтадиган бўлган эди.

Хизматкорлар орасида ҳам шивир-шивир бошланди. Илгари ҳаммаси кун бўйи пашша кўриб ётарди. Уйга биров келадими, кетадими, бу билан уларнинг ҳеч иши йўқ эди. Энди эса кечаю кундуз тиним йўқ: ҳали пан олиб кел, деб буйруқ берилади, ҳали ширинлик олиб кел деб; ҳали у, ҳали бу... Чилим жонивор-ку, эртаю кеч ошиқ юракдай ёниб турмаса бўлмайди. Хизматкорлар кунда-кун ора соҳиба хонимнинг олдига кириб, шикоят қилишади:

— Бекам, тақсирнинг шатранжи бошга бало, жонга азоб бўлди-ку, уззукун у ёқдан-бу ёққа югуравериб, оёқни қодоқ босди-ку. Эрталаб бир ўтирганча кечқурун қўзғалишади. Шу ҳам ўйин бўлди-ю! Уйин деган бир соат-ярим соат, эркак учун ўйналади-да! Ҳай, майли, ношукр бўлмайлик, биз тақсирнинг кулларимиз, нимаики буюрсалар сўзсиз бажо келтирамиз. Лекин ўйин ўзи жуда ярамас нарса экан-да. Биз шунга қўйиб-пишяпмиз. Буни ўйнайдиган одамга ҳеч қачон фэйз кирмасмиш, уйига албатта бирор офат келар эмиш. Шу ўйин орқасидан бутун бошли маҳаллалар ер билан яксон бўлганини кўрганлар бормиш. Ҳозир бутун маҳалланинги оғзида шу гап. Бизга ҳам осон тутманг: тақсирнинг тузини ичамиз, шунинг учун хўжайинимиз тўғрисидаги ёмон гаплар ёқмайди. Лекин қўлимиздан нима ҳам келарди?

Уларнинг бу гапига соҳиба хоним:

— Шу ўйин ўзимга ҳам ёқмайди. Лекин кошки бу киши бировнинг гапига қулоқ солсалар? Нима қилишга ҳам ҳайронман,— деб жавоб қайтарарди.

Маҳаллада уч-тўртта эски фикрли одам бор эди. Улар ўтириб олиб ҳар кун қандайдир фалокат, бахтсизликлар ҳақида ваҳима гапларни тарқатишдан бошқасини билишмасди. «Энди соғ қолмаймиз,— дерди улар.— Арбобларимизнингки ҳоли шу бўлгач, давлатимизни худонинг ўзи асрасин! Подшолик шатранж туфайли кунпаякун бўлади. Аломатлар жуда ёмон».

Бутун мамлакатни кўрқув чулғаб олган эди. Уғри ва қароқчилардан нечаси ҳам, кундузи ҳам тинчлик йўқ, халқнинг зорига ҳеч ким қулоқ солмасди. Қишлоқлардаги бутун бойлик Лакновга оқиб келар ва фоҳишалар, қизиқчи-масхарабозлар ҳамда айш-ишрат билан боғлиқ бошқа кўнглихушликларга совуриларди. Инглизлардан олинган қарз кун сайин кўпайиб бормоқда, аҳвол кундан-кунга оғирлашмоқда эди. Давлатда тартиб-интизом бўлмаганидан йиллик солиқ ҳам йиғилмай қолиб кетарди. Инглиз ҳокими ўқтин-ўқтин оғоҳлантириб кўярди, лекин ҳеч кимнинг қулоғига гап кирмасди: ҳамма айш-ишрат билан маст эди.

Шундай қилиб, шатранж ўйини Мир соҳибникига кўчганига ҳам уч-тўрт ой бўлди. Бу пайт ичида қанчадан-қанча донна сурилди, қанчадан-қанча янги мудофаа усуллари қўллаб кўрилди. Уйинлар бир-бирига ўхшамас, ҳар гал тахтада албатта янги бир вазият вужудга келарди. Баъзан ўйин вақтида айтишиб қолиб, ҳатто сан-манга ҳам бориб қолишар, лекин зум ўтмай яна апоқ-чапоқ бўлиб кетишарди. Гоҳо жанжаллашиб қолиб, ўйинни бузиб ташлашар, Мирзажий араблаб, уйига кетиб қолар, Мир соҳиб ҳам жаҳл билан уйига кириб ўтириб оларди. Лекин эрталаб уларни яна меҳмонхонада, тахта атрофида кўришарди.

Бир кун икки оғайни берилиб шахмат ўйнаб ўтирган эди, туйқус подшонинг бир сарбози отда Мир соҳибни қақриб келиб қолди. Мир соҳибнинг бошидан ҳуши учди. «Нима бало бўлдикини? Нега қақиртирганикин? Яхшиликка ўхшамайди». Шундай деб эшикни бекитди-да, хизматкорга тайинлади: «Уйда йўқлар, деб айтиб юбор».

— Уйда бўлмасалар, қаёққа кетганлар?— деб сўради сарбоз.

— Хабарим йўғ-а. Нима юмушингиз бор эди?

— Бе, нималигини сенга айтармидим! Ҳазратнинг ўзлари

йўқлатганлар. Балки кўшинга керакдир. Жуда тулкига ўхшайди бу хўжайининг. Урушга бормаган, қийинчилик кўрмаган-да! Борса биларди!

— Хўп, бўлмаса, айтиб қўяйми?

— Бу айтиб қўядиган гап эмас! Бирга олиб келгин, деб буйруқ қилинган. Эртага ўзим яна келаман.

Шундай деб отлик жўнаб кетди. Мир соҳибнинг юрагига ғулғула тушди. «Таксир, сиз нима дейсиз, энди бу ёғи нима бўларкин?» деб Мирзажийдан сўради.

— Ҳолимизга вой! Мени ҳам чақириб қолмасайди ҳали,— деди Мирзажий.

— Бу падарингга лаънат эртага яна келаман деб кетди-я!— дея куюнди Мир соҳиб.

— Бошга бало бўлди, дегани шу-да! Эртага бориб жангга киргин, деб қолса нима бўлади? Тириклайин ўлганимиз шу бўлади-да!

— Бўлди, бунинг бир йўли бор,— деди Мир соҳиб.— Эртдан бошлаб иккаламиз ҳам уйда бўлмаймиз. Гўмтийнинг бўйида биронта ташландиқ-пашландиқ жойга бекинмиз олиб, шахматни ўша ерда ўйнайверамиз. У ердан бизни ким топарди? Одамлар келиб, бизни уйдан тополмай, қайтиб кетаведарди!

— Э, қойилман! Ақлингизга балли! Ўзи шундан бошқа йўли ҳам йўқ.

Шу тоб ҳовлида Мир соҳибнинг хотини сарбоз билан шивирлашиб турганидан эса уларнинг хабарлари йўқ эди.

— Бопладингиз!— деди соҳиба хоним.

— Мен бунақаларни бир қўлимда ўйнатаман. Буларнинг эсуши шатранжда, юрак деган нарса қолган эмас. Мана, эртдан бошлаб уйда қорасини кўрмайсиз.

3

Эртасидан икки ўртоқ азонлаб уйдан чиқиб кетишни одат қилишди: бир кичикроқ шолча билан пан солинган қутчани қўлтиқларига суқишади-да, Гўмтий дарёсининг нариги бетига-ги ташландиқ бир масжидга қараб йўл олишади. Йўлда тамаки, чилим, шароб ҳам харид қилишади. Масжидга кела солиб, шолчани ёзиб, чилимни тўлдиришади-да, шатранж ўйнашга тушиб кетишади. Шу ўйинга тушганча дунёдан узилишади. Атрофда нима бўляпти, бу билан ҳеч ишлари йўқ. Икковининг оғзидан кун бўйи «кишт», «шоҳ»дан бўлак бошқа сўз чиқмайди. Пешин кириб, қоринлари очгач, улар ўша атрофдаги биронта нонвойининг дўконига боришади. Ўша ерда нон еб, чилим чекиб, ўзларини яна жанг майдонига уришади. Баъзан эса овқат ейиш ҳам эсларидан чиқиб кетади.

Бу ёқда эса мамлакатдаги сиёсий аҳвол кундан-кунга даҳшатли тус олмақда эди. Инглиз қўшинлари Лакновга қараб яқинлашиб келмоқда. Шаҳар тўс-тўполон. Ҳамма бола-чақасини олиб кишлоқларга қочган. Лекин қаҳрамонларимизнинг парволари фалак. Иккала улфат эрталаб уйдан чиқиб, то дарё бўйидаги манзилгоҳларига етиб боргунча фақат тор-пастқам кўчалардан юриб боришади, чунки подшонинг битта-яримта мулозими кўриб қолиб, бекордан-бекорга қўлга тушиб қолишдан қўрқишади. Йилига минг-минг рупия фойда келтириб турган ер-сувини иккови ҳам ўзлари еб кетмоқчи эди.

Бир кун икковлон масжид харобасида дона суриб ўтирган эди. Мир соҳибнинг қўли сал пастроқ, Мирзажий эса устмауст шох бериб ётибди. Шу маҳал узоқдан инглизлар кўринди. Улар Лакновга ўз ҳокимиятини ўрнатиш ниятида келаётган оқ танли аскарлар эди.

— Инглизларнинг қўшини келяпти! Э, худо, ўзинг асра!— деди Мир соҳиб.

— Келса келавермайдими! Сиз шохингизни олиб қочинг. Мана, шох!

— Бекинмиз олиб, бир кўрсак бўларди-да, келаётганларни,— деди Мир соҳиб.

— Кўрдингиз келса, кўраверинг! Шошадиган жойимиз йўқ. Мана, яна битта шох!

— Оббо! Тўларни ҳам бор экан. Одамлари беш мингдан камга ўхшамайди. Ҳаммаси ёш-ёш йигитлар. Ҳаммасининг афти маймунниқига ўхшайди. Кўрсанг, кўриб кетасан.

— Таксир, кўп найранговлик қилаверманг,— деди Мирзажий.— Бунақа ҳийлани холагизга ишлатасиз. Мана, яна битта шох!

— Ие, сиз жуда қизиқ одам экансиз-ку!— деди жаҳли чиқиб Мир соҳиб.— Шаҳарга бало-қазо ёпирилиб келяпти-ку,

сиз «шоҳ-шоҳ» деб ўтирипсиз-а! Шаҳар қуршаб олинса, уйга қанақа қилиб кетасиз. Шунинг ҳеч ўйлаб кўрдингизми ўзи?

— Уйга кетадиган пайт бўлсин, ўшанда ўйлаб кўрамиз қанақа қилиб кетишни. Яна битта шох! Тамом, мот бўлдингиз.

Кўшин ўтиб кетди. Соат эрталаб ўнлар эди. Яна бошқатдан ўйин бошланди.

— Бугун овқатга нима қиламиз?— деб сўради Мирзажий.

— Ие, бугун рўза-ку!— деди Мир соҳиб.— Ҳа, қорнингиз очдими?

— Йўқ, унчалик эмас. Э-э! Шаҳарда нималар бўлаётганин-кин?!

Менимча, шаҳарда ҳеч нарса бўлмааяпти,— деди Мир соҳиб.— Ҳамма қоринни тўйдириб, мазза қилиб уйқуни уриб ётган бўлса керак. Ҳойнаҳой, олий ҳазратнинг ўзлари ҳам ишратхоналарида бўлсалар керак.

Иккала ўртоқ яна ўйинга берилганча соат учгача ўтиришди. Бу гал Мирзажийнинг қўли пастроқ эди. Соат эндигина тўртга бонг урган ҳам эдики, қўшини қайтиб қолди. Вожид Али шох ҳибсга олинган, инглиз қўшини уни аллақарга олиб кетмоқда эди. Шаҳарда на тўс-тўполон бўлди, на қиргин. Бир томчи ҳам қон тўкилмади. Ҳали ҳеч бир мустақил мамлакатнинг подшоши шу қадар тинч, бир томчи ҳам қон тўкмай туриб таслим бўлмаган чикар. Бу худоларни хушнуд қиладиган аҳимса¹ эмас, ўтакетган қўрқоқлик эди. Шундай бир қўрқоқлик эдики, буни кўриб манман деган қўрқоқларнинг кўзидан тирқираб ёш чиқиб олиб кетишяпти-ю, пойтахт Лакнов айл-ишрат уйқусида. Сиёсий тубанлик ҳам шунчалик бўлар-да!

— Бу золимлар олий ҳазратни асир қилиб олишибди-ку,— деди Мирзажий.

— Бўлса бордир,— деди Мир соҳиб.— Мана, битта шох!

— Таксир, бирпас сабр қилсангиз-чи! Шу пайтда ўйин юракка сиғадими? Ҳозир ҳазрат бечора қон йиғлаётган бўлса керак.

— Йиғласа арзийди. Энди бунақа айл-ишрат унга қаёқда насиб бўлади? Мана, бу битта шох!

— Э-э! Умр бир текис ўтмас экан-да! Шўрликка одамнинг юраги ачийди.

— Ҳа, ҳаёт ўзи шунақа. Мана, манави шохга нима дейсиз? Бу галги шохга мотсиз, қочадиган йўлингиз қолмади.

— Худо ҳаққи, жуда юрагингиз тош экан!— деди Мирзажий.— Шундай мудҳиш ҳодисани кўра туриб ҳам юрагингиз ачимайди-я! Э, воҳ, шўринг қургур Вожид Али шох!

— Олдин ўзингизнинг шохингизни қутқарсангиз-чи, кейин олий ҳазратга аза тутасиз. Манави шохга мотсиз! Қани, қўлни ташланг!

Кўшин подшоши олиб, рўпараларидан ўтиб кетди. Улар кетиши билан Мирзажий яна доналарни тикди. Ютқишнинг алами жуда ёмон бўлади. «Келинг, энди, олий ҳазратга мотам тугиб, бир марсияхонлик қилайлик», деб таклиф қилди Мир соҳиб, Мағлубият билан бирга Мирзадаги ватанпарварлик ҳисси ҳам йўқолган, у нима қилиб бўлмасин мағлубият аламини олмоқчи эди.

4

Кеч кирди. Харобада кўршапалаклар чиғирлай бошлади. Қалдирғочлар қайтиб ҳаммаси ўз ин-инига ёпирилди. Икки ишқибоз ҳануз олишиб ётибди, гўё бир-бирининг қонига ташна рақиблар олишаётгандек. Мирзажий уч ўйинни кетма-кет ютқазди, бунисининг ҳам унча мазаси йўқ эди. У ҳар гал шуни-сини албатта ютаман, деб эҳтиёткорлик билан бошлайди, лекин биронта йўлни нотўғри юриб қўяди-да, ўйинни бой беради. Ютқазгани сайин ўч олишга интилиш ҳам кучайиб борарди. Мир соҳиб эса хурсандлигидан дам хиргойи қилади, дам ҳазил-мутойиба. Худди ҳазина топиб олгандай севинчи ичига сиғмайди. Унга сари Мирзажий тиришиб, аламини билдирмаслик мақсадида хиргойини мақтаб-мақтаб қўяди. Охири у сал нарсага тутақа бошлади ва Мир соҳибга қараб деди:

— Таксир, бунақа юргангизни қайтиб олманг-да! Бу қанақаси бўлди: юришга юрасиз-да, яна қайтиб оласиз? Юрдингизми — бўлди, қайтиб олиш йўқ!

Ёки:

— Ие, нега донани ушлаяпсиз? Қўйиб қўйинг донани!

¹ Жайнизмдаги (ҳиндуизм ва буддизмда ҳам бор) жонли мавжудотга зиён етказмаслик ҳақидаги диний-ахлоқий ақида. (Тарж.)

Йўлингизни ўйлаб олмагунча, донага тегманг! Сиз ҳар битта йўлни ярим соатдан ўйлаясиз. Бунақаси кетмайди. Ким битта йўлни беш минутдан ортиқ ўйласа, ўша ютқазган бўлади. Яна юргангизни қайтиб олдингиз?! Қани, дарров қўйиб қўйингчи жойига!

Мир соҳибнинг фарзини зарба остида эди. «Қани юргангиз?» деди у Мирзажийга қараб.

— Сиз юриб бўлдингиз! Донани жойига қўйиб қўйинг. Уша катакка қўйинг!

— Нега ўша катакка қўярканман? Қани, донани қўлимдан қўйганим йўқ-ку!

— Сиз донани ушлаб ўтираверасиз, биз-чи, пойлаб ўтираверамизми қиёматгача?

— Кўрдингизки, фарзингиз кетяпти, дарров фирромлик қилишга ўтдингиз!— деди Мирзажий.

— Фирромлик қилаётган сиз! Ютиш-ютқизиш ҳар кимнинг пешонасида. Фирромликдан фойда йўқ!

— Бўлмаса сиз бу ўйинни ютқаздингиз!— деди Мирзажий.

— Нега энди ютқазарканман?!— деди Мир соҳиб.

— Бўлмаса донани қайси катакдан олган бўлсангиз, ўшанга қўйиб қўйинг!

— Нега қўярканман? Қўймайман!— деди Мир соҳиб.

— Нега қўймайсиз? Қўясиз!

Айтишув кескин тус олди. Иккалови ҳам фақат ўзиникини маъқулларди. На униси ён босай дейди, на буниси. Ҳатто бир-бирларини ҳақорат ҳам қила бошладди.

— Ота-боболарингиздан лоақал биронтаси шатранж ўйнаган бўлгандайди, сиз ҳам билардингиз бунинг қонун-қондасини!— деди Мирзажий.— Отангизнинг умри югурдаклик билан ўтган бўлса, сиз шатранж нималигини қаердан ҳам билардингиз? Бойлик ўз йўлига. Бой бўлган билан ҳамма одам бўлиб қолавермайди.

— Нима-нима? Узингизнинг отангиз югурдаклик қилган бўлсалар керак. Бизнинг ота-боболаримиз ҳаммаси шатранж ўйнаб келишган,— деди Мир соҳиб.

— Э-э, қўйсангиз-чи бўлмаган гапни! Отангизнинг умри Ғознуддин Ҳайдарнинг даргоҳида ошпазликда ўтган-ку! Энди бугун заминдор бўлиб қолибдилар-да! Заминдор бўлиш майнавозчилик эканми?

— Нима қиласиз ота-боболарингиз номини қоралаб? Ошпазлик қилган бўлса қилишгандир улар. Бизнинг авлод доимо шоҳ билан битта дастурхонда ўтириб тановул қилиб келган,— деди Мир соҳиб.

— Э-э, тур-эй, аблаҳ! Ҳадеб кариллайверма!— деб тутақиб кетди Мирзажий.

— Тилингизни тийинг, бўлмаса ёмон бўлади. Мен бунақа гапларни эшитиб юрган одам эмасман. Бизнинг авлоддагилар ўқрайиб қараганнинг ҳам кўзини ўйиб олган. Борми юрак?

— Ҳали сиз менинг юрагимни кўрмоқчимисиз? Бўпти, чиқинг буюққа! Шу бугун аҳрим бўлайлик: ё у ёқлик, ё бу ёқлик.

— Ҳе, бу ерда сендан кўрқадиган борми?!— деди Мир соҳиб.

Иккала ўртоқ шартта белидан қиличини суғурди. Шоҳлар замони эмасми, ҳамма қилич, ханжар тақиб юради. Иккови ҳам ишратга муккасидан кетган, лекин кўрқоқ одамлар эмас эди. Икковида ҳам сиёсий онг деган нарсадан уч пуллик қолмаган эди. Подшоҳ учун, подшоҳлик учун нега жонни фидо қиларканман, деб ўйларди улар, лекин ўзининг кучини кўрсатишдан тап тортишмасди. Иккови ҳам яраланиб, ерга таппа-таппа йиқилди, типирчилаб-типирчилаб, иккови ҳам ўша ерда жон берди. Уз юртининг шоҳи учун кўзидан бир томчи ёш чиқмаган бу икки кимса шатранж тахтасидаги вазирни деб жонини қурбон қилди.

Қоронғи тушди. Тахтадаги доналар бузилмай турибди. Икки шоҳ ўз тахтада ўтириб, гўё бу икки баҳодирнинг ўлимига кўз ёши тўкмоқда.

Чор атроф жимжит. Харобазордаги ҳамма нарса — вайрона меҳроблар, қулаган деворлару ғубор қоплаган миноралар худди бу икки мурдага тикилиб, бош чайқаетгандек...

ҚҮЛИМ ЙҶҚОЛДИ

Азонда беҳос уйғониб кетдим. Қарасам, чап қўлим йўқ! «Ие, бу қанақаси бўлди?!— дедим ўзимга ўзим.— Кечкурун ахир жойида турувди-ку. Қўл жонивор қаёққа кетиши мумкин?»

Шундай дедиму ётган ўрнимни титкиладим. Уринда кўринмади. Хотинимга ўгирилдим-да, тирсагим билан (ўнг қўлимнинг тирсаги билан) туртиб, сўрадим:

— Жоним, мабодо чап қўлимга кўзинг тушмадимми?

— Чап қўлми, ўнг қўлми...— дея ўлдирди хотиним уйқу-сираб.— Қўлларингизга шунча қараганим озмиди? Қўлларингиз кўрсатган ҳунарларни шунча кўргангиз етмасмиди? Саҳарлаб бу нима майнавозчилик?

— Жоним, майнавозчилик деганинг нимаси? Мен ҳеч майнавозчилик қилмаяман-да. Ростдан ҳам чап қўлим йўқ. Ишонмасанг, мана, ўзинг туриб қара.

Бу гапимни эшитиб хотиним сесканиб кетди. Урнидан туриб ўтирди-да, чап елкамни пайпаслаб кўрди.

— Ҳа, ростдан ҳам йўқ-ку,— деди ҳайрон бўлиб.— Қаранг, ном-нишон ҳам йўғ-а.

Шундан кейин хотиним менга шубҳаланиб қараб турди-да, тўсатдан сўраб қолди:

— Кимга бердингиз қўлингизни?

— Ие, кимга берардим? Менинг қўлимни биров бошига урадимми?

— Ҳа бўлди, бўлди. Ҳаммасини билдим. Битта-яримта жоннинг нозик қўлчаларига топширгансиз. Атрофингизда парвона бўлиб юрган ўша қушча сиздан ўзига керагини олгану, пир этиб учган-кетган. Е бўлмаса биронта гўзалнинг кўкрагига қўлингизни солгансиз-у, қайтиб олиш эсингиздан чиққан...

— Е тавба! Ҳазил қилишга топган вақтингни қараю! Мен сенга қўлим йўқолди деяпман. Тушунапсанми, йўқми?

— Йўқолса менга нима?— дея эснаб жавоб берди хотиним.— Ҳаммаёқни яхшилаб қараб кўринг. Эҳтимол, битта-яримта тешикка бекитгансиз-у, қайтиб олиш эсингиздан чиққандир. Қачон қараса, ҳар нарсангиз ҳар ёқда сочилиб ётади. Нима қаерда ётганини ўзингиз ҳам билмайсиз.

Бутун уйни тит-пит қилиб ташладим. Қидирмаган жойим қолмади. Ҳамма шимларнинг чўнтагини бир-бир қараб чиқдим. Ҳатто тунда ишлатиладиган тувакни ҳам очиб кўрдим. Ҳеч қаердан тополмагач, хунобим чиқиб, хизматкорнинг ёқасидан олдим:

— Қани ярамас, тўғрисини айт: чап қўлимни сен олдингми? Елғон гапирсанг, нақ башарангни тескари қилиб қўяман. Дағ-дағамдан шўрликнинг эс-хонаси чиқиб кетди.

— Вой, хўжайин, мен сизнинг қўлингизни нима қиламан, ўзимнинг иккита қўлим бўлса... Яна битта қўлни нима кераги бор менга?

Хизматкорнинг гапи тўғри. Ҳақиқатан ҳам, иккала қўли жойида турибди. Рост-да, иккита қўли бўла туриб ортиқча қўлни нима қилади? Олганда ҳам қаерига қўяди?

Хизматкорни қўйиб юбордим. Тарвузим қўлтиғимдан тушиб кўчага чиқдим. Ҳар куни кечкурун овқатдан кейин кўчага чиқиб бир айланиб келаман. Ҳозир ҳам ўша ҳар кунги йўл бўйлаб юра бошладим. Менинг бир ёмон одатим бор: юрганда қўлларимни қаттиқ-қаттиқ силтаб-силтаб юраман. «Ие, тўхта,— дедим ўзимга-ўзим.— Кечаси уйқусираб кўчага айлангани чиққан бўлсаму чап қўлимни қаттиқроқ силтаб юборган бўлсам-да, у шилқ этиб узилиб ариқ-париққа тушиб қолган бўлса-я!»

Шундай деб йўл четидаги ариқларни титкилашга тушдим. Ҳамма ариқларни бирма-бир қараб чиқдим. Лекин қўлимни тополмадим. Ҳар куни ишдан қайтаётганда чорраҳадаги баққоннинг дўконидан уйга майда-чуйда ола кетаман. Бориб ундан ҳам суриштирдим.

У гапимни эшитиб турди-да, икки қўлини кўксига қўйиб, деди:

— Йўқ, йўқ, тақсир! Худо асрасин! Мен дўконимда бировнинг қўлини сотмайман. Бундоқ нопок ишлардан худонинг ўзи асрасин!

— Шунақами ҳали?!— дедим тутатиқиб.— Ҳов, Митҳумал! Мен сени жуда яхши биламан. Худонинг номи тилингдан тушмайди-ю, лекин ўғрилиқ мол келиб қолса пуллашдан ҳеч қочмайсан. Қани, бўл, буёққа чўзиб қўй қўлимни!!!

— Тақсир! Менда қўлингиз йўқ, ахир! Кўзим тушгани ҳам йўқ унга! Битта-яримта дўконимда бирор нарсагини қолдириб кетса, дарров эҳтиётлаб олиб қўяман. Бир гал бунақа воқеа бўлган. Емфир мавсуми эди айни. Бир куни битта харидор дўконимда шамсиясини қолдириб кетипти. Уша шамсияни роппа-роса бир йўл асраб, ахйири эгасига топширдим. Шамсия — керакли матоҳ. Сизнинг чап қўлингиз кимга ҳам керак?

Қўлимни қидира-қидира чарчадим. Энди миршабхонага борсаммикан, деб турувдим, бирдан баққолнинг охири гапи ёдимга тушиб қолди. Уйладим: ростданам, чам қўлнинг менга нима кераги бор ўзи? Ҳамма нарсаи ўнг қўлда қилсам, ўнг қўлда ёзаман, ўнг қўлда овқат ейман, шу қўл билан ёқалашиб, шу қўл билан кўришаман. Иккита қўл фақат кафтларни жуфтлаштириб, хиндуча саломлашиш учун керак, холос. Бир қўлнинг йўқлиги қайтанга фойда бўлди менга: дуч келган амалдорга қўл қовуштириб таъзим қилавермайман. Бунга энди тўлиқ ҳаққим бор. Қарабсизки, бу одатдан ҳам қутулиб турибман. Чап қўлнинг ишини ўнг қўл ҳам бемалол бажараверади. Шу битта қўлни деб миршабга мурожаат қилсам, улар дарров суриштиришга тушишади: «Исминг нима? Отангинг исми нима? Буванг ким? Уғрилиқ қайси пайтда юз берди? Қаерда содир бўлди? Узи бормиди чап қўлинг? Далилинг борми бунга? Қўлинг кечаси ухлаб ётганинда йўқолган экан, демак, хотинингни суроқ қилишга ҳаққимиз. Уни участкага олиб келишинг керак. Эҳтимол, қўлингни хотининг ўғирлаб, бирортасига пуллаб юборгандир! «Йўғ-эй» деганинг нимаси? Ундоқ бўлса хотинингнинг бегуноҳлигини исботла. Қўлингни ўзинг беркитиб қўйиб, алдаётган бўлсан-чи? А? Ҳозир бунақалар тиқилиб ётибди. Бутун мол-давлатини ҳавога совуради-да, кейин ўғри урди, деб йиғлаб юради. Эҳтимол, сен шу қўлинг билан бирор жиноят қилиб қўйгандирсан-да, сувдан қуруқ чиқиш учун уни гумдон қилгансан... Қўлингнинг ранги қанақа эди? Узунлиги-чи? Нечта бармоғи бор эди? Бармоқларнинг сони бешта бўлса, жиноятда шуларнинг ҳаммаси иштирок этганмиди, йўқми? Уша пайтда калланг қаёқда эди? Қани, яхшилиқча шуларнинг ҳаммасига иқрор бўл...»

Шу бошоғриқ томонларини ўйлаб, миршабга мурожаат қилмай қўя қолдим.

Шу воқеадан кейин беш-олти кунгача бир хил бўлиб юрдим. Кўчада кета туриб битта-яримтанинг қўли учтамасмикан, деб ўтган-кетганга тиқилиб қарайман. Аммо унақа одам учрамади. Кейинроқ бориб, билдимки, худди менга ўхшаб, кўпчиликнинг қўли битта экан. Ниҳоят, «Ҳа, чап қўлим ўзи бутунлай ортиқча бўлиб қолган экан», деган фикрга келдим-у, қўнглим таскин топди. Уйлаб қарасам, баъзан чап қўлим ғашимга ҳам тегаркан. Мана, ўйлаб кўринг. Унг қўлингиз билан маҳбулганнинг нозик белидан астагина кучдингиз, дейлик. Шунақа пайтда қани энди чап қўл деган нарса бир чеккада турсал! Қаёқда! У ҳам ҳозир нозир бўлади. Қутулганимга шукр-эй!

Шундан кейин бир маҳаллар қўлим иккита бўлгани эсимга ҳам келмайдиган бўлиб қолди.

Орадан кўп ўтмай битта қўлогимдан айрилдим. Воқеа бундай бўлди. Бир куни эрталаб уйғондим-да, ўзимча юз-кўзимни сийпалаб кўрдим. Назаримда бир нарса камга ўхшади. Яна бошқатдан сийпаладим. Қарасам, ўнг қўлогим йўқ. Урни сипсиллик. Гўё умуман бўлмагандек. Урнимдан сапчиб турдим-да, бориб ўзимни ойнага солдим. Ростдан ҳам бир қўлоқдан ном-нишон йўқ. Хайрон бўлганмдан ўзимни йўқотиб, ҳайқалдек қотиб қолдим. Анчадан кейин ўзимга келдим-да, «Қўлогим қаёққа кетганикин?», деб ўйладим. Ҳаммаёқни тит-пит қилишга тушдим. Эстиқнинг тагини қарадим, каравотнинг тагини... қўлогим ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ. Тақур-туқуримга хотиним ҳам уйғониб кетди.

— Э-э, сизнинг дастингиздан ҳақ бўладими, йўқми? Яна нима балони бошладингиз?— деб тўнғиллади.

— Унг қўлогим йўқлиб қолди-ку,— дедим мен.

— Э-э, қаёққа кетарди йўқолиб?— деди хотиним.— Қўлогингиз худди шайтонникидек шалпанг бўлса... ким бошига уради?!

— Ишонмасанг, мана, ўзинг туриб қара. Битта қўлогим йўқ,— дедим мен.

— Узи ҳеч бир гап қўлогингизда турмайди. Бирдан кириб, иккинчисидан чиқиб кетаверади. Яна қўлогим йўқолди, деб даъво қилиб юрибсиз. Қўлогингиз бор бўлди нима-ю, йўқ бўлди нима?

— Ҳой, хотин, менга қара! Унг қўлогим бутунлай йўқ, бундоқ ўрнингдан туриб қарасанг-чи.

Шундагина хотиним гапинг тагига етди. Кафтини кафтига тарс этиб урдию йиғи-сиғи қилишга тушди.

— Э, худойим-эй! Нима гап ўзи?! Сизга нима жин урди, а? Ҳали у ерингиз йўқолади, ҳали бу ерингиз... Аввал қўлингиз йўқолувди, мана, энди қўлогингиз йўқ бўлиб турибди. Эртага, ҳойнаҳой, оёғингиз ғойиб бўлади. Кейин ўзингиз ҳам йўқ бўлиб қолмасангиз эди. Мени ҳеч балодан хабари йўқ деб ўйламанг, ҳа. Мен ҳамма нарсаи кўриб-билиб турибман. Сиз жўртга ҳали у ерингизни, ҳали бу ерингизни гумдон қил-япсиз. Шундоқ қилиб-қилиб, охири бир куни шартта битта-яримта жононинг уйига бориб ўтириб оласиз. Бу ёқдагилар қаёққа кетди экан деб хайрон ўтираверади. Сиз мени гўл деб ўйламанг. Мен сизнинг ичингиздагини шундоқ кўриб тураман.

Бу воқеадан кейин бутун таниш-билишларим миршабхонага мурожаат қилган деб маслаҳат беришди. Олдин тўсатдан қўлинг йўқолди, энди қўлогинг. Шунинг учун миршабга арз қилмасанг бўлмайди, дейишди улар. Мен кўп ўйладим. Уйлаб-ўйлаб, охири ҳеч қаёққа бормайман, деган қарорга келдим. «Э, шунга ҳам ғам чекамани?— дедим ўзимга ўзим.— Битта қўлогим йўқолса йўқолибди! Иккинчиси турибди-ку жойида! Керакли гапни битта қўлоқ билан ҳам эшитса бўлади. Бўлар-бўлмас нарсаларни эшитиб ўтиришга ўзи вақтим йўқ. Битта қўлогим йўқолгани қайтанга фойда бўлди. Хотиним нуқул: «Сизга гап гапирса бу қўлогингиздан кириб, у қўлогингиздан чиқиб кетади», деб нолигани нолиган. Шу гапдан ҳам қутуладиган бўлдим энди. Энг яхши жойи шуки, энди мен кўчадаги қўлоқни батанг қилувчи шовқин-суроннинг ярминигина эшитаман, холос. Ҳозирги даврда ўзи машиналарнинг шовқини одамнинг умрини тенг баравар қисқартирар экан. Шунини ҳисобга олсак, унда менинг битта қўлоқдан айрилганим нур устига нур бўлди. Шунинг ҳисобига умрим ҳам икки баравар узайса, ажаб эмас. Уйлаган сарим бир нарсага тобора ишончим комил бўлиб борди: қўлоқ иккиталигидан битта бўлгани афзалроқ экан. Шу боис миршабга арзга бормай қўя қолдим.

Шундан кейин икки-уч ой жуда ҳузур қилиб юрдим. Лекин бир куни тўсатдан кўзимнинг биттаси йўқолиб қолди. Хонамда китоб ўқиб ўтирувдим. Қўлимдаги китоб жуда қизиг-у, лекин ҳаддан ташқари мураккаб масалалар кўтарилган экан. Шу сабабли аранг беш-олти бет ўқидим-у, ухлаб қолдим. Қаттиқ ухлабман. Бир маҳал уйғониб, кўзимни очдим. Назаримда, теварак ғира-ширадек кўринди. Туриб, чироқни ёқдим-да, ваннахонага кирдим. Ювиниб турган эдим, назаримда битта кўзим йўққа ўхшаб туюлди. Шартта юзимни артиб, ойнага қарасам, чап қошимнинг остида ҳеч вақо йўқ! На киприк бор, на қорачиқ — кўзнинг ўрни сип-силлик тери. Соғ қолган кўзимни жонҳолтада бир неча марта очиб, юрдим. Қўлим билан ишқалаб, яна ойнага қарадим. Барибир чап кўз кўринмади. Ҳеч қачон бўлмагандек, ўрни теп-текис.

Менга нима бўлди ўзи? Ҳеч ақлим бовар қилмай қолди. Ахйири ҳеч чидаб туролмадим, телба одамдай додлаб юбордим.

Дод деганимни эшитиб, хотиним югуриб келди.

— Ҳа, нима бўлди?— деди у шанғиллаб.— Нима бало, кўзингизга совун кириб кетдими?

— Совун кириши қаёқда! Кўзнинг ўзи йўқ!

— Қайси кўзингиз йўқ?

— Чап кўзим.

Хотиним бирпас ўйлаб турди-да, деди:

— Битта-яримтага кўз тиқиб, ололмай қолгандирсиз-да?

— Э, хотинжон-эй!

— Е бўлмаса, бирорта хонимга кўз қисгандирсиз.

— Оббо!

— Ҳа, худди шундоқ бўлган. Битта-яримта бузуқ хотинга ҳирс билан тикилгансиз-у, худди ўша кўзингизни илиб кетган.

Хотинимнинг нима дейиши олдиндан маълум, шунинг учун гапни чўзмай қўя қолдим. Ваннахонадан чиқдим-да, кўзимни қидиришга тушдим. Китобни бирма-бир варақлаб чиқдим. Қреслонинг тагини қарадим, кўзойнак сақланадиган қутича-

ни ҳам текшириб кўрдим. Кўзим ҳеч ерда йўқ! Ошна-оғай-ниларни кига бориб суриштирдим. Беш-олти кун шу билан ўтди. Лекин кўз қургур ерда ҳам йўқ, кўкда ҳам! Назаримда, битта-яримта олган-у, ҳеч қайтариб бергиси йўқдек. Нега шундай қилаётганини яхши биламан. Чунки ўзим ҳам ортиқча нарса деса томдан ташлайдиган одамман.

Ҳозир кишиларда зиғирча инсоф қолмаган. Ҳатто, умрида инсоф, диёнат деган сўзларни эшитмаган одамлар бор. Мен-ку, жуда унақа эмасман. Шунга қарамай, ҳайронман: кўзим қаёққа йўқолиши мумкин!

Энди хотиним миршабга арз қилинг, деб ҳиқиллашга тушди. Уйлаб кўрсам, миршабга бориб ўтиришдан зиғирча фойда йўқ. Узим каттакон савдогарман, ишим ҳам бошимдан ошиб ётган бўлса... Миршабга қатнаш ўрнига бирор ишимни битирганим маъқул эмасми? Тўғри, бир кўз билан юриш анча нохуш. Лекин иккинчи кўзим соғ-ку? Бир кўзим йўқолгач, иккинчиси шунақа равшан кўрадиган бўлдики, асти қўяверасиз. Кўзим битталигидан яна бир фойда бўлди: энди мен дунёни фақат бир нуқтаи назардан кўряпман. Тўғри, бу маълум вақтгача ҳуснимга путур етказди, лекин кейин шахсий табибим Сузаний шундай бир қулинг ўргилсин шиша кўз ясаб бердики, кўрган одамнинг ҳаваси келмай қолмасди. Бу кўз менга шу қадар ярашдики, ҳатто соғ кўзимни ҳам юлиб ташлаб, ўрнига шу кўздан қўйдирсаммикан, деган хаёлга бордим. Хуллас, кўзим битталиги менга ҳар жиҳатдан қўл келди!

...Ўтган кун бирдан ёстигимнинг тагидан ҳамёним йўқолиб қолса бўладими? Кечаси ётаётганимда йирик пулларимни албатта пўлат сандиққа қулфлаб қўяман. Шунинг учун ҳамёнимда атиги битта ўн рупиялик бор эди. Лекин ўн рупия ҳам барибир пул-ку!

Пулим йўқолганини ўша заҳотиёқ хотинимга айтдим. У уйни бошига кўтариб дод-вой қилди. Менда эмас гуноҳ, деб дар-

хол қўлини қўлоғига тегизди. Мен шартта уйни супуриб-сидирувчи хизматкор аёлга ёпишдим. У ҳам қасам ичиб, мен олганим йўқ, деб туриб олди. Пул ахири ошпазнинг ёстиғи тагидан чиқди. Ошпаз безгак тугганини баҳона қилиб, тўрт кундан бери кўрпа-тўшак қилиб ётган эди. Ярамага бир яхшилаб дўқ қилувдим, айбига иқроор бўлди-қўйди. Жағига ўхшатиб бир тарсаки тортдиму қўлоғидан чўзиб, ҳовлига олиб чиқдим.

— Падарингга лаънат!— дея ўшқирдим.— Ҳам тузимни ичасан, ҳам ўғрилиқ қиласанми, аблаҳ?!

— Ҳай, қўйинг бечорани ўз ҳолига!— деб орага тушди хотиним.— Кўрмаяпсизми, шўрликнинг аъзои бадани ёниб турибди. Дорига пул беринг, деб ҳиқиллаб турувди. Пул бериш эсимдан чиқибди.

— Пул бериш эсингдан чиққан бўлса, ўғирлаш керакмиди? А?

Шундай деб ошпазнинг юзига яна бир тарсаки тортдим. Бечора гурс этиб қўладию инграб юборди.

— Ҳай-ҳай! Қўйинг деяпман сизга! Раҳм деган нарса борми?— дея илтижо қилди хотиним.— Шўрликни тўрт кундан бери безгак тутиб ётибди. Миллион-миллион пул ўйнайдиган одамсиз-ку, пул бўптими шу ўн рупия сизга?!

— Нега пул бўлмас экан?— деб наъра тортиб юбордим мен.— Бу пулни мен қандоқ ҳасратларда топганимни биласанми? Шу пулни деб қанча-қанча одамни алдайман, хийла-найранг ишлатаман, бировларга хушода, тилёгламалиқ қиламан! Йўқ, сен икки дунёда бунини тушунмайсан. Бунини фақат мен биламан!..

— Қўйворинг бечорани,— деб ялинди хотиним.

— Қўйвориб бўпман,— дедим мен.— Менинг ўн рупиямни ўғирлабдими — жазосини тортиши керак!

Шундай деб мен ошпазни ёқасидан олдим у миршабхона томон судраб кетдим.

Дилшод
Исроилов

Соҳиб тадбирли бўлса ёки «Пахтакор» командамиз тақдири ҳақида ўйлар

Мен «Пахтакор»ни маҳаллий, шу ерда етишиб чиққан ўйинчилардан иборат бўлганлиги учун ҳам чуқур ҳурмат қиламан. Тошкентликлар командасини бошқа ҳеч бир футбол жамоаси билан адаштириб бўлмайди. Чунки унинг ҳеч қайси командага ўхшамайдиган ўз қиёфаси бор.

Борис Аркадьев,

Хизмат кўрсатган спорт устаси, СССРда хизмат кўрсатган тренер.

«Пахтакор» ҳақида гап кетса буюк кулги дарғаси Соиб Хўжаев иқтидорининг барча кирралари намоен бўлган «Ер-ёр» фильми

кўз ўнгимга келади. Унда «Пахтакор»нинг 1964 йил Уругвайнинг бир неча бор чемпиони машҳур «Насьонал» клуби билан ўтказилган учрашуви ҳаяжонли дамларининг шоҳиди бўласиз. Ҳатто ўртоқлик учрашуви бўлсада, ўйингоҳга танга ташласангиз ерга тушмайди, зеро унда бирорта бўш ўрин йўқ эди. Севимли командамиз олий лигада фахрли бўринги эгаллаган 1962 йили мамлакатимизнинг етакчи футбол шарҳловчиларидан бири А. Виттенберг:

«Пахтакор» — бу мамлакатимиз футбол жугрофиясидаги кашфиётдир. У Ватанимизни

янги футбол маркази билан, совет футболни эса бу йилги эгаллаган ўрнига қараб эмас, балки ҳеч қандай муболағаларсиз ўйинининг барқарорлиги, ғалабаларининг мустаҳкамлиги билан жуда яхши командага бойитди. «Пахтакор»сиз мамлакатимиз футболни тасаввур этиш қийин», — деганида юз бора ҳақ эди. Унинг фикрларига қўшилмай илож йўқ. Ўша йили Тошкентдаги ҳар бир ўйинга ўрта ҳисобда 52 минг ишқибоз тушган экан. Ҳа, эл севган футбол жамоамиз 60-йилларда мамлакатимиз футболга мисли яшиндай чақнаб кириб, ундан ўзининг муносиб ўрнини

эгаллаган эди. Бироқ унга кўпинча бир озгина омад кулиб боқмасди, холос. Чунончи, 1966 йилги мавсумда олий лигада 1-давра-нинг 17 ўйинидан сўнг «Пахтакор» бирорта беллашувда ҳам мағлубият аламини тортмаган ҳолда иккинчи ўринни эгаллаган бўлса, мавсум якунида команда-мига тўққизинчи ўрин насиб этди. 1968 йилда эса СССР Кубогининг финал ўйинида Москва-нинг «Торпедо» командаси билан беллашиб, фақатгина Э. Стрельцовнинг юксак маҳорати туфайлигина 1:0 ҳисобида мағлуб бўлган. У пайтларда командани ўйинчилар билан таъминлаш масаласи ҳам оқилона олиб борилган. Ўзингиз мулоҳаза қилиб кўринг, Б. Климов, Ю. Пшеничников, В. Қаҳҳоров, В. Суянов, В. Тожилов, М. Шарипов, А. Азизхўжаев, С. Стадник, В. Штерн, Х. Раҳматуллаев, В. Варюхин, О. Моторин, И. Малиновский, Р. Юнусов, Г. Красницкий, Э. Абдураимов, Б. Иброҳимов, А. Иноятлов, Т. Исоқов, В. Наумов, В. Бектошев, С. Доценко, Р. Зокиров, И. Тазетдинов каби команданинг етакчи ўйинчилари дастлабки футбол сабоқларини жумҳуриятимиз ҳудудида олган ва уларнинг деярли барчаси фаолиятининг охиригача «Пахтакор»га содиқ қолган эди.

1965-66 ва 1970 йилда «Пахтакор»нинг бош тренери бўлган, мамлакатимиздаги энг кучли футбол мутахассисларидан бири, СССРда хизмат кўрсатган спорт устаси ва хизмат кўрсатган тренер М. И. Якушин:

— Ўзбек футболининг келажак-ги, бу — юксак маҳоратли футболчиларни тайёрлашдир. Ёмон футбол майдонларида эса бундай ўйинчиларни етиштириб бўлмайди. Ҳозирча бу иш амалга ошмас экан, барча ўзбек мухлисларининг севимли командаси «Пахтакор»нинг ҳамиша оқсаши тайини, — деган эди. Ҳа, Якушиннинг куюнчаклик билан айтган сўзларида жон бор. Мисол учун Г. С. Титов номидаги мактаб-интернатни олиб кўринг. Ҳозир бу ерда 5 нафар жумҳуриятда хизмат кўрсатган тренер болаларга чарм тўп сирларини ўргатмоқда. Ушбу мактаб-интернатдан етишиб чиқиб «Пахтакор» таркибида тўп сурган футболчиларни санаб, санафига етиш қийин. Виргина Исоқ ака Тошмухамедовнинг ўзи Э. Абдураимов, М. Шарипов, Р. Зокиров, Р. Воҳоуддинов, Ш. Камолитдинов, О. Аши-

ров, В. Фёдоров, Р. Мирсодиқов, Ш. Эшбўтаев, М. Қўлдошев, Г. Денисов каби иқтидорли футболчиларга илк сабоқ бериб, катта футболга олиб чиқди. Ҳозирги «Пахтакор»да ҳам ушбу спорт мактабининг бешта битирувчиси ўз кучини синамоқда. Шунча футболчининг очилганига 30 йил тўлган ушбу мактабда 1 та яшил майдон ва қишда ишлашга 40 метрли устига қипиқ сепилган майдончада етишиб чиққанига кишининг ишонгиси келмайди. Ўзингиз қиёслаб кўринг, Минскнинг Дрозди деган ерида болалар учун 15 та футбол майдони, Еревандаги спорт-интернатда 4 та футбол майдони, 1 та қишқи зал борлигини ҳисобга олганда биздаги болалар футболдаги аҳволга юрагинг ачишиб кетади. Яхши футбол ўйингоҳлари етишмаётган бир пайтда командага бир неча ўйинчилар етказиб беришда ўз ҳиссасини қўшган «Спартак» ўйингоҳи ҳам метро станциясини қуриш баҳонасида бузиб ташланди. Янгисидан эса дарак йўқ. Бунга нима дейсиз?

70-йилларга келиб етакчи ўзбек командасида «авлодлар алмашув-ви» жараёни юз берди. Қизиғи шундаки, барча командалар учун ҳам оғир кечадиган бу жараён «Пахтакор»да деярли асоратсиз ўтди. Бунда албатта 1972 йилдан команданинг бош устози, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган тренер, етакчи футбол жамоамизга жуда кўп меҳнати сингган В. Д. Соловьёвнинг хизматларини алоҳида таъкидлаб ўтиш жоиз. У ўз вақтида 17 ёшли Фёдоров ва Ашировлар, 18 баҳор кўрган Хадзипанатис, 19 ёшга тўлган Ан ва Бақановларни кашф қилиб, уларни оталарча раҳбарлик ва элтиёткорлик билан аста-секин команда асосий таркибида ўйинларга тушира бошлади. Кейинчалик бу ўйинчилар «Пахтакор»нинг келажак-ги, унинг қиёфаси ва образи бўлиб қолдилар. Шу ўринда жумҳуриятимиз футбол ишқибозлари В. Соловьёвни қанчалик ҳурмат қилишларини ҳам кичик бир мисол ёрдамида ёритмоқчи эдим. Тақдир тақозоси билан 1982 йили «Пахтакор» 6-ўринни олиб, Якубик 23 тўп билан энг сермахсул ҳужумчига бериладиган совринни қўлга киритган йили «Пахтакор» тарихида энг зўр тренер деб кимни ҳисоблайсиз? — саволи ишқибозларга берилганида, улар «бир соатлик ҳалифа» Секечни эмас, балки

Соловьёвни кўрсатган эдилар. Менимча, ҳақиқий жонкуяр тренер хизматига ишқибозлар ишончидан ортиқроқ баҳо бўлмаса керак.

Ватанимизга авваламбор ўзининг моҳир ҳужумчилари билан танилган «Пахтакор» олий лигада чиққанига 13 йил бўлганида, унинг Г. Красницкий ва Э. Абдураимов каби етакчи ўйинчилари Г. Федотов клубига аъзо эдилар. Бу шундай юксак довонки, олий лигада кўп йиллар тўп сурган «Қайрат» ва «Черноморец» командаларидан ҳанузгача унга бирорта футболчи аъзо эмас, собиқ мамлакат чемпиони «Арарат»дан эса битта (у ҳам бўлса ҳозирда «Пахтакор»да фаолият кўрсатаётган 35 ёшли Х. Оганесян). Шунга таъкидлаб ўтиш жоизки, ўша 1973 йилда мамлакатнинг бир неча бор чемпиони машҳур «Динамо» (Киев) командасидан ҳам бирорта ўйинчи бу чўққини забт эта олмаганди. 1975 йилда «Динамо» (Киев)нинг барча асосий ўйинчилари СССР терма командаси таркибида ўйнади, жамоанинг ўзи эса Европа Кубок эгаларининг кубоги ва Суперкубокнинг соҳиб бўлиб бутун жаҳонни лол қолдириб, зафар устига зафар кучиб юрганида фақатгина «Пахтакор» уни Киевда 1:0, Тошкентда 5:0 ҳисобида энггани ишқибозларнинг ёдидан асло кўтарилмаса керак. Айниқса, Тошкентдаги учрашув кечагидек кўз ўнгимда. Чаққон, моҳирона ҳаракатлари, яшин тезлигидаги ҳужумлар, юксак техник маҳорату, аниқ зарбалар. Ҳалабага бўлган тенгсиз интилиш. Бундай ўйиндан киевликлар саросимага тушиб қарахт бўлиб қолган эдилар. Мен ушбу беллашувни «Пахтакор» тарихидаги энг ёрқин ўйин деб ҳисоблайман. 1979 йил 11 августда машъум фалокат юз берди. У орамиздан команданинг 14 асосий ўйинчиси, тренер, врач, администраторларни олиб кетди. Бу жуда оғир йўқотиш эди. Маълумки, ҳар бир команданинг ўз қиёфаси, анъаналари, неча йиллар ичида ривожланиб сайқал топган ўз ўйин услуби бўлади. Буларни бирдангина қайтадан тиклаб бўлмайди. Янги ўйинчилар ва раҳбарлардан иборат команда тузиб, унинг муваффақиятини таъминлаш эса игна билан қудуқ қазишдан ҳам оғир ишдир.

Менимча, худди мана шу пайтда жумҳуриятимиз спорти раҳбарлари қаттиқ янглишдилар. Яъни

жамоани бошқариш учун ўз ишининг фидойиси бўлган, тажрибали тренер танланиши ва СССР футбол Федерацияси томонидан берилган 3 йил вақт ичида (албатта бундай оз фурсатда футбол жамоасини қайтадан тиклаб бўлмайди, авваламбор, бу иш учун кўпроқ вақт талаб қилиш керак эди) команданинг бугуни эмас, эртасини ўйлаб уни Василевский, Нечаев, Глушаков, Соловьёв, Семенка, Церетели, Петрушин, Юрчишин каби «саёҳатчи»лар билан эмас, балки унинг тақдири учун астойдил жон куйдирадиган иқтидорли маҳаллий ёш ўйинчилар билан тўлдириш керак эди. Фақатгина эринмай, қунт билан изланса, бизда бундай ўйинчилар жуда кўплаб топиларди. Аммо унисин ҳам, бунисин ҳам бўлмади. Вақт беҳудага бой берилди. Гап тренерлар ҳақида кетганда, менинг ёдимга доимо ГФР терма командаси тушади. Улуғ Ватан урушидан кейин ушбу жамоага атиги 4 бош тренер — З. Гербергер, Г. Шён, Ю. Дерваль ва Ф. Беккенбауэрлар раҳбарлик қилган. Яъни ҳар бири ўрта ҳисобда камида ўн йилдан. Натижа ҳам жуда зўр: ГФР терма командаси уч марта жаҳон биринчилигининг ғолиби ва шунча марта финалда иштирок этиш шарафига муяссар бўлган. Икки карра Европа биринчилигининг ғолиби унвонига ҳам эришган. Эки «Спартак» (Москва) командасини олинг, К. Бесков устозлик қилган 1977—89 йиллари дастлаб команда биринчи лигадан олий лигага кўтарилди. Кейинги мавсумда ҳатто мамлакат биринчилигининг ғолиби ҳам бўлди ва то Бесков командани тарк этгунига қадар ҳар бир мавсумда кучли учликдан ўрин олиб ўзига хос рекорд ўрнатди.

«Динамо» (Киев) командасига 17 йил устозлик қилган Валерий Лобановский уни жаҳон миқёсидаги кучли жамоага айлантирди. Бу даврда ушбу командадан совет футболлари шарафини халқаро турнирларда муносиб ҳимоя қилган жуда кўп ўйинчилар етишиб чиқди. Киевликлар икки марта Европа Кубок эгаларининг кубоги соҳиби бўлди. Мана, тренернинг командадаги аҳамиятига яққол мисол. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, иқтидорли тренер команда муваффақиятини гаровидир. Унинг командани ўз ўйин услу-

бига мос футболчилар билан тўлдириб, маромига етказгунига қадар эса энг камида 4—5 йил керак бўлади. Ана шундагина командадан бирор-бир юксак натижани кутса бўлади. Аммо биздачи? Тўғри, «Пахтакор»да ҳам ўз вақтида Г. Качалин, М. Якушин, Б. Аркадьев, Е. Елисеев, В. Соловьёв каби мамлакатимизнинг йирик футбол мутахассислари фаолият кўрсатишган, бироқ нимагадир (балки команда тақдирини ўйлашдан кўра, унинг иложи борица тезроқ юқори ўринларни эгаллашни кутган жумҳурият спорти раҳбарларининг айби биландир ёки иш учун етарли шароит яратилмаганлиги сабаблми) улар командада узоқ ишламаганлар. Дўшпани ерга қўйиб ҳисоблаб чиқдим: 1960

шига тўсқинлик қилган. Қолаверса, бундай муҳитда футболчиларнинг ҳам тез-тез ўзгариб туриши кутиладики, бу ҳол албатта муваффақиятга олиб келмайди. Тан олиш керак, 80-йиллар етакчи футбол жамоамиз учун жуда оғир йиллар бўлди. Бу вақт ичида командага жуда кўп футболчилар келиб-кетди. Авваллари ҳар бир чарм тўп устаси «Пахтакор» таркибида ўйнашни ўзи учун катта шараф деб биларди. Ўзига билдирилган ишончни оқлашга ҳаракат қиларди. Ҳозир-чи? 1986 йилда команда сафида тўп сурган 21 футболчидан ҳозирда атиги бештаси фаолият кўрсатяпти. Командада (селекция) ўйинчиларни танлаш ишлари ҳам жуда орқада. Футболчиларни четдан таклиф қилганда етти ўлчаб, бир

йилдан то 90 йилгача, яъни 30 мавсумда «Пахтакор»нинг бош тренери 22 марта алмашган экан. Яъни, ҳар бир тренер ўрта ҳисобда командага 1,5 йилдан ҳам камроқ устозлик қилган. Кейинги 5 йил ичидаги аҳвол эса жуда аянчли: бу вақт мобайнида командага 6 бош тренер — 1985 йил — Секеч, Тихонов; 1986 йил Тихонов; 1987—88-йиллар Абдураимов; 1989 йил — Носов — Исоқов; 1990 йил — Новиковлар раҳбарлик қилди. Менимча, бу жаҳон рекорди бўлса керак. Ахир ишни шундай ташкил қилиб узоққа бориб бўлмайди-ку. Юқоридаги ҳоллар шубҳасиз, таркибида доимо қобилиятли ўйинчилар тўп сурган «Пахтакор» командасининг юқори ўринларни эгалла-

кесиш керак. Охирги уч мавсумда четдан таклиф этилган барча футболчилар: Михель, Кахиани, Курбико, Шавейко, Кобозев, Гридюшко, Близнюк, Логонов, Муҳадовларнинг бари команда таркибини тарк этишди. Ниҳоят «Пахтакор» раҳбарлари четдан футболчилар таклиф қилиш оdatидан кечдилар. Командамиз сафларида яшил майдонга тушаётган Ф. Ўрдабоев, К. Тўраев, О. Усмонхўжаев, Р. Галиев, С. Турсунов, Ж. Абдураимов, С. Ҳодиев, У. Рўзимов, Н. Ҳасанов, А. Балаян, И. Шарипов каби жумҳуриятимиз ҳудудида камол топган футболчилар бизнинг келажакимиздир. К. Бесковдай футбол «профессори»нинг муносиб шогирди — Ф. Новиков тимсоли-

да эса, командамиз ниҳоят ўз тренерини топди.

Тўғриси айтганда, Новиковнинг командамизга бош тренер бўлиб келганини эшитгач, дастлаб бир оз норози ҳам бўлгандим. Чунки, ёши улурлиги, бутун фаолияти давомида «Строитель» (Уфа), «Крилья Советов» (Жуйбишев), «Сокол» (Саратов), «Волгарь» (Астрахань) каби қуйи лига командаларида ишлаганлиги, қолаверса «Спартак»да ҳам ёрдамчи тренер сифатида иш кўрганлиги унга бир оз ҳадик билан қарашга сабаб бўлганди. Аммо кейинчалик қаттиқ янглишганлигимни сездим. «Пахтакор» ўйинчилари билан суҳбатлашганимда улар

дейди. Ҳеч кимга сир эмас, «Пахтакор» кейинги ўйинларда кўпинча иккинчи бўлимда жуда кучли ва сермахсул ўйнамоқда. Бу футбол жамоамизнинг имкониятлари юқори даражада эканлигидан далолат беради. Албатта, бу юқоридаги ҳаракатларнинг, куюнчакликнинг мевасидир. Аммо муҳими бунда ҳам эмас. Муҳими, Фёдор Новиковнинг инсон руҳиятини аъло даражада билиши, унда педагоглик хусусиятининг мавжудлиги, ўйинчилар қалбига йўл топа билишидир. Спортда энг муҳим нарса, устознинг ўйинчиларни ўз кучларига ишонтира билишидир. Футбол жамоаси таркибида жуда

виковнинг маҳорати шундаки, у «Пахтакор» ўйинчиларининг ўйинга ёндошувларини кескин ўзгартира олди, натижада футболчилар ўртасида ҳамжиҳатлик юзага келди, улар ўз кучларига ишонч ҳосил қилдилар. Мен сафардаги ғалабаларнинг калитини «Пахтакор» устозининг: «Олий лигада кўпи билан атиги 5—6 та кучли команда бор: қолганлари эса биз тенги жамоалар. Олий лигага чиқсак, уларнинг орасида бемалол тўп суришимиз мумкин», деган сўзларини команда ўз қалбига жо қилганида деб биламан. Шу туфайли илгарилари сафардаги ўйинларда асосан дурангга интилган командамиз, энди ҳар бир ўйинда ғалаба учун курашмоқда. Бу олий лигада ҳам жуда асқотадиган фазилат. Новиковга бир неча йил ишлашга имкон берилса, у албатта ўз иқтидорини тўла намоён этади.

Мен командамизнинг ўтмиши, унинг тақдири ва келажаги ҳақида қалбимни ўртаб юрган фикр-мулоҳазаларимни, ўйларимни баён этдим. Ўйлайманки, сеvimли командамизнинг олий лигада жавлон уришини истайдиган, унинг тақдирига бефарқ бўлмаган ишқибозлар жуда кўп. Мен доимо ҳар қандай оғир шароитларда ҳам серфайз ўйингоҳимизга ташриф буюрадиган азиз футбол ишқибозларига икки қўлимни кўксимга қўйиб, чин юракдан раҳмат айтгим келади, уларнинг матонатларига тан бераман. Зеро, «Пахтакор»ни сеvimли бундан ортиқ бўлмайди. Ушбу мавсумда 3 команда олий лига сафларида тўп суриш шарафига муяссар бўлади. Ўйлайманки, кураш қанчалик оғир бўлмасин, Ватанимизнинг энг сеvimли футбол жамоаларидан бири — «Пахтакор» ҳам кучлилар сафида бўлади.

устозларининг камтарин, тиришқоқлиги, жонкуярлиги, ўз олдига қўйган мақсаднинг рўёбга чиқиши йўлида тинмай ҳаракат қилишини таъкидладилар. Ҳақиқатан у ҳатто оддий машқни ҳам ўзи кўрсатиб бермаса кўнгли тўлмас, эринмай, бутун маҳоратини ёш ўйинчиларга ўргатар, ҳар бир машғулотнинг бошидан-охиригача ҳамма қатори югуриб, тўп тепиб шахсий ташаббус кўрсатаркан. Ахир сочларига оқ оралаган нуроний устознинг бундай фаол ва серғайратлигини кўрган бутун вужудидан куч ёғилиб турган қайси шогирд лоқайд тура олади. Ҳатто Шквирин ҳазиллашиб: «Агар Новиков яшил майдонга тўп суриш учун тушса, ҳозирда ҳам ҳеч биримиздан ёмон ўйнамайди»,

кучли чарм тўп усталари мавжуд бўлиши мумкин, аммо уларни катта концертни моҳир дирижёр бошқаргани каби иқтидорли устоз бошқармаса команда ҳеч қачон юксак чўққиларни забт этолмайди. Шу ҳақда ўйлаганимда беихтиёр 1984 йилдаги «Қайрат» командасини эслайман. Уша йили ушбу футбол жамоасида А. Убкин, Ю. Шодиев, Е. Яровенко, К. Бердиев, С. Волгин, В. Масудов, В. Никитенко, Ф. Салимов, А. Шох, Ю. Найдовский, С. Стукашов, Э. Сон, Е. Пехлеваниди каби иқтидорли футболчилар тўп сурган. Таъкидлайман, юқоридаги футболчилар билан бемалол биринчилик медалларини қўлга киритиш мумкин эди. «Қайрат»га фақат моҳир устознинг қўли етишмади, холос. Но-

ЎШ АРАШОҶ

Темур ҳақлига
хабарларга
мақсуд афкори дошлар

Темурнинг Форс ва Хуросон ерларига қайтиши ва Ажам Ироқи подшоҳларини қатл этиши: ўша вилоятлар ва халқларни батамом эгаллаши баёни

Темур ўз мамлакати (ишларини) йўлга солиб Туркистон ерларининг қонун-қоидаларини мустаҳкамлаганидан кейин Хуросонга қайтди. Подшоҳлар, султонлар, амирлар, вазирлар унинг истиқболга чиқдилар. Ҳар тарафдан биров пиёда, биров отлик унинг ҳузурига шошилиб, унинг даъватига «лаббай», деб жавоб қилдилар ҳамда унинг қудратидан хавотирланиб, унга хизмат қилишни ғанимат билдилар. Улар қиру адирларни, тоғу саҳроларни, шаҳарлару қишлоқларни аҳолиси билан бирга Темурга топширдилар. Унинг амри этагига ҳар бири итоат қилини боғлади ва (унинг) фармонларини бажо келтириб, (у) маън қилган ишлардан ўзларини тийдилар. Улар Темур (бели)га ўз қуллик камарларини ихлосмандлик бармоқлари билан боғладилар ҳамда илтифот ва ихлос билан зотдор отларига миниб, Темурнинг кўнглини олишга шовилган ўз йўлбошчилари орқасидан эргашдилар. Улар Темурга итоат қилиб бўйсунганларининг жамъиси ва итоатсизликнинг юксак чўққиларию мустаҳкам баландликларида турган Мозандарон ҳокимларидан бири Искандар ал-Жаллобий, итоатсиз (исёнкор) чўққилари бўлган баланд тоғлар соҳиби ғазабнок шер Аршиванд ал-Форискўҳий, ҳар қандай шиддатга тайёр турган жасорат соҳиби Иброҳим ал-Қумий бор эди. Ширжондан Султон Абу Исҳоқ ҳам Темурга итоат билдирган эди. Натижада Ажам Ироқи подшоҳларидан ўн еттита Темур ҳузурига жамъ бўлиб, улар орасида султонлар, султонларнинг ўғиллари ва улар биродарларининг ўғиллари бор эди.

Султон Абу Исҳоқ (Темурга) итоатда ўз яқинлари юрган йўлдан юриб, шу тарзда иш тутгач, ўз шаҳри Ширжонда Кударз деб аталадиган (киши)ни ўз ноиби (қилиб) қолдирди. Иттифоқо, кунларнинг бирида ўша улуғ подшоҳлар Темур ҳузурига тўпландилар, у (Темур) улар орасида ёлғиз ўзи эди. Шунда ушбу (ҳукмдорлардан) бири Шоҳ Яҳёга маслаҳат тарзда «уни (Темурни) ўлдириб, оламдан ушбу ғам-ғуссани кўтариш фурсати келди-ку»,— деди. Унга баъзилар рози бўлдилар, баъзилари монельлик қилдилар. Бу ишга рози бўлмаганларидан бири рози (бўлган)ларга: «Агар сиз бу гапдан ўзларингни тий-

масаларинг Темурга бу хусусда хабар етказиб, ушбу ишдан уни воқиф қиламан», деди. Натижада улар метиндек ушбу раъй ва мустаҳкам фикрдан воз кечдилар.

Ўё Темур уларнинг бу ниятларини сезиб, ўз фаросати билан уларнинг сўзларини юзларидан (ўқиб) билди, аммо у буни «ўз дилида сир сақлаб»¹ уларга сездирмади. Сўнгра, бир неча кун ўтказиб, Темур барча одамларини чақириб, умумий бир мажлис уюштирди — у (Темур) қизил либос кийиб олган эди². У ушбу ўтиришга ҳалиги ўн еттита ҳукмдорнинг ҳаммасини таклиф қилди. Кейин унинг амри билан бир вақтда уларнинг ҳаммаларини қаттиқ азобга солиб ўлдирдилар. Уларни ҳалок қилгандан кейин Темур (улар) ерларини забт этди ҳамда мерос (йўли) билан олгану ўзлари топган мол-мулкларини йғиб олди, (уларнинг) ўғилларию, набираларини ўлдириб, (улар) ерларига ўз ўғиллари, амирлари, набиралари ва қўшинларини қўйди.

Темурнинг ўша ҳукмдорларга қирон солиб, уларни қатл этишига сабаб шуки:— Ажам ерлари улуғ ҳукмдорлардан (ҳеч қачон) холи бўлмай, улар мулк ва салтанатни бири иккинчисидан мерос қилиб олаверар эди. У (Ажам) беповён ерлардан иборат бўлиб, унинг атрофлари кенг, шаҳар ва қишлоқлари сон-саноксиз эди. Унинг тепаликлари мустаҳкам, тоғларининг чўққилари осмонўпар, қалъаларининг қизлари мағрур, кон ва маъдан хазиналарининг туби кўринмас, унинг хисравларининг панжалари (ҳамма нарсани) бузувчи, йиртқиқларининг қаноатлари учиб кетишга ҳозир, ярамасларининг қоплонлари саровчи, шутторларининг йўлбосарлари чопоғон, паҳлавонларининг аждаҳолари жангу жадал ирмоқларида зоҳир, қахрамонларининг тимсоҳлари уруш денгизларида ғолиб эди.

Темур ўз тафаккури кўзгусида кумушсимон жилоланган мулоҳазасига зийрак назари билан боқиб, Ажам ерларидаги атиргул унинг учун душман тиконидан тоза бўлмаслигини, ҳамда бу ўлка иморатларининг у учун мустаҳкам таянч бўлмаслигию (бу ерлар) бўстонида ўзи учун ҳеч қачон роҳат берадиган новдалар ўсиб чиқмаслигини кўрди. Темурнинг нияти у (ерлар) асосларини сақлаб қолиб, унда ўз ишларини Чингизхон тавроти тақозо этганидек, ижро қилиш эди. Лекин унинг (Ажам Ироқининг) беповён ерларида ўз салтанати (ери)ни пишиқлаб ишлаш ва ўз амри анҳорларини Ажам экинзорларининг бўйи ва эни бўйлаб бошқариш фақатгина (бу ерлар) акобирлари, насаблари илдизини тағ-томири билан қуритгандагина мумкин бўлар эди. Шу сабабли Темур сайъ-ҳаракат кўрсатиб, уларни илдизларию — бутоқлари билан қуритди ва экин-тикинларию наслларини ҳалок қилишда жидду-жаҳд сарфлади. У мабодо улардан бирон кишининг яқинроқ ерда уруғ экканини эшитса дар-

ҳол уни (уруғини) таги билан суғуриб, улар томонидан (ҳатто) энгда яширилган атиргул хидини ҳис қилса ҳам, бу атиргулни дарҳол узиб олар эди.

Яна айтишларича, Темур Искандар Жаллобий (ҳозир) бўлган бир-мажлисда иштирок этиб — гўё бу мажлис хурсандчилик, шод-хуррамлик ва лаззатланиш учун уюштирилган эди. Шунда Темур сўз орасида Искандардан сўраб, унга деди: «Агар қазо менинг жисмим барбодига фармон берса, сенинг назарингда ким менинг авлодо зурриётимга низо этади?». Искандар — у ортиқ даражада асабийлашган, миясининг болохонаси бузилиб, ақл мойчироғи хира тортган эди — унга жавоб бериб: «Сенинг бадбахт болаларинг билан курашадиганларининг энг аввалгиси мен, Аршиванд ва Иброҳим. Агар улардан бирортаси менинг чағалимдан қутилиб кетса, унда шер Иброҳимнинг қозик тишидан қутила олмайди, мабодо улардан бирортаси бу банддан ҳам қутилиб чиқса, унда Аршиванднинг тўридан чиқишига ҳеч йўл йўқ», — деди. Аршиванд ва Иброҳим эса мажлисда йўқ эдилар.

Темур Искандарга ҳеч бир зиён ва таҳқир етказмади, унга озор бермай, (кейинроқ) икки ҳамроҳи билан бирга ерга қапиштиришни иродат қилди. Искандар ўзига келгач, (Темурга) айтган гаплари учун унга таъна қилдилар. Лекин Искандар: — «Тагрининг қазосидан на қочадиган жой, на мажол бор», — деди. — «Бу (гап) учун менинг ҳеч бир гуноҳим йўқ. Бу гапларни менга барча (махлук)га тил бахш этган таггри берди»³. Кейин Искандар ва Иброҳим қолиб кетдилар, Темур Аршивандни тутиб олиб, танидан жонини суғуриб оладиган малойикалар ичига ташладик, у барчага ибратли хабар⁴ бўлди. Аммо Искандардан на бирон (асар) кўринди, на мана шу кунларгача у ҳақида бирор хабар эшитилди. У (Искандар) катта бошли, баланд қоматли (киши) бўлиб, агар одамлар орасида юрса, гўё бир белги мисоли эди. Иброҳим Қуммий бўлса аширинишда давом этиб, кейин ўз тўшагида вафот топди. Мана шу (гап) Темурнинг Ажам подшоҳлари ва улар авлодларини қатл этишига сабаб эди.

Кейин Темурга қарши Ширжон қалъасида Қударз исён билдириб: «Маҳдумим Шоҳ Мансур ҳали тирик», — деди.

Бу сўзлар хосу авом (киши)лар ўртасида тарқалган бўлиб, Қударз Шоҳ Мансурнинг зоҳир бўлишини кута-кута ойлар ва йилларни ўтказаверди. Натижада Темур Ширжон қалъасини муҳосара этди-ю, лекин қалъа устидан ҳукмга эришиш унга насиб бўлмади. Кейин у қалъага Шероз, Язд, Абарқуҳ ва Кермон аскарларини юбориб, бу етмагандек Сажистон аскарларини ҳам отлантирди. Бу (иш) Ширжонни ободончилик қамраганидан кейин (бўлган) эди. Бу қалъанинг ноибни Шоҳ Абул-Фатҳ деб аталарди. Темур аскарлари Ширжонни ўн йилга яқин муҳосара этдилар: улар гоҳ қалъадан орқага чекинар, гоҳ уни ўраб турадилар. Қалъа эса (гўё) бегуноҳ қиз каби ўз жазманига эшигини очмас ёки кўёви бир оғиз сўзини ҳам эшитишга мурасар бўлаолмаган қари қиз каби (қайсар) эди.

Темур Кермон ҳокими қилиб султон биродарларидан Идику деган шахсни тайин қилган эди. У (Идику) бошқалар унга ишора қиладиган ва аскар ичиде (ёлғиз) унгагина таяниладиган (эйтиборли) киши эди. Қударз Шоҳ Мансурнинг вафотида ва мулозимлари унга хиёнат қилиб ғалабага ожиз бўлиб қўлдан чиқарганлигига ишонч ҳосил қилгач — Абдул-Фатҳ эса ҳар соатда унга хат юбориб, унинг учун Темурдан шафқат сўрашда кафилликни ўз устида олаётган эди — сулҳ (тузиш)га бош эгиб, бу хусусда Абдул-Фатҳдан фойдаланди. У тиз чўкиб, ўзини душманларининг оёғи остига ташлаб, қўрғонни уларга топширди. Сулҳ боғлами ўз қўли (воситаси) билан өчилмаганидан Идикунинг ғазаби келди-да Абдул-Фатҳга ва унинг шафоат (тилаш)ига эйтибор бермай, ўша он Қударзни қатл этди. Темур қай бир мамлакатда турганида бу хабарни юнга етказди. Унинг бу ишдан Темур гоят ғазабланди, аммо ўз берган ишни тузатиш фурсати ўтган эди.

Гарчи Темур (бостириб) кириш учун сабаб ва баҳонага муҳтож бўлмаса-да, унинг араб Ироқига кириши сабаби

Жамъи Ажам ерлари ҳолис Темурники бўлиб, подшоҳлари халқлар унга бўйин эгач ва унинг фармонлари Араб Ироқи

худудигача етгач, Бағдод соҳиби Султон Аҳмад ғазабнок бўлиб, изтироб чекди. Натижада у ҳисобсиз кўшин тўплаб, уларга бошлиқ қилиб Сўнатой деб аталадиган шижоатли ва машҳур бир амирни тайин қилди. Қўшин чиғатойликка қараб (йўлга) чиққач, Темурга у (қўшин) ва Сўнатой ҳақидаги хабар етиб борди. Бу хабардан Темур қалби шодланиб, сурурга тўлди. У бу (иш)ни Султон Аҳмад билан тўқнашувга сабаб, Ироқ подшоҳлигига қарши жангу муҳораба (бошлаш)га баҳона қилди ва унга қарши шиддатли қўшин, қўшин эмас, балки тўлиб-тошган денгиз юборди. Иккала лашкар сидқидил билан уруш қилиш ниятида Султония⁵ шаҳри яқинида учрашдилар. Муҳораба талабгорларидан ҳар бири ўз рақибига чиндан зарба бериб, бир-бирлари гарданига найза учинио қилич тигини йўналтирди. Чиғатойликнинг денгизи ўз тўлқинлари гуруҳлари (қўшинлари)дан мадад олиб шундай топтадики, Сўнатой аскарининг найзалари (Темурнинг аскари оёғидан чиққан ғуборларга урилиб парчаланди. Сўнатой ўз аскари билан қочиб, ҳаммалари Бағдодга етиб келдилар ва мамлакатнинг турли томонларига тўзиб кетдилар. Султон Аҳмад Сўнатойга миқнаъ⁶ кийгизди ва уни урдириб азоб-уқубатга солганидан кейин, Бағдод (кўчаларида) юргизиб (элга) сазойи қилди. Темур (султон Аҳмадга қарши) инодини тугатиб, ўз мамлакати томон равона бўлди.

(Аввалига) атроф (ерлари)га осойишталик бериб, кейин уларни (ўзи) хоҳлаганича вайрон қилиш ва бевафо қисматга ташлаш учун бу бўронли шамолнинг (вақтинча) тўхтаб, бу тўлқинли денгиз тинчланиши баёни

Темур Самарқанддан унинг этакларига чиқиб, теварак-атрофларда бир ердан иккинчи ерга кўчиб юрди. У Самарқанд атрофларида бир қанча қасабалар бунёд этиб, уларни улуг ва пойтахт шаҳарлар номи билан атади⁷. (Шу вақт Самарқанд ва унинг вилоятлари, Мовароуннаҳр ерлари ва унинг (барча) атрофлари, Туркистон ва унга қаршали ерлар — Туркистонда Темур томонидан ноиб бўлиб Худойдод деган киши турарди — шунингдек Темур зўравонлик кўрсатиб жавлон урган Хоразм, Хитой ерлари халқумида жойлашган Қошғар⁸, Бадахшон — бу Самарқанддан йироқ бўлган алоҳида ерлардир, Хуросон иқлимлари, Мозандарон ерларининг аксар қисми, Рустамдор⁹, Зобулистон¹⁰, Табаристон¹¹, Рай, Ғазна¹², Астро-бод, Султония, Қазвин¹³ ва бу шаҳарлардан бошқалари, қанотли Ғур¹⁴ тоғлари, Ажам Ироқи ва мағрур баландпарвоз Форс ҳам ҳолис Темурники бўлиб, булар ҳаммаси ҳеч бир рақобат қиладиган ва унга монеълик кўрсатиб, олдини тўсадиган (бирон) кимсасиз бўлди. Бу мамлакатларнинг ҳар қайсисида Темурнинг ўғли ёки набираси, ёки у эътиқод қиладиган ноиб турар эди.

Темурнинг ўз аскарлари денгизиде чўмиб баъзи ишларга шўнғиши, кейин эса фасод (ишлари) билан жўш урушидан бир намуна. Шулар жумласидан унинг Мовароуннаҳрдан шўнғиб Лур¹⁵ ерларидан чиқиши

Гарчи Темур мамлакати кенгайган, ҳайбат ва савлати (ҳар) тарафга тарқалган ва даҳшатлари узоқ мамлакатларга ёйилиб дўқ-пўписалари турли иқлиму шаҳарларга бориб етган, (ортган) юклари оғирлашган, ўзининг бирор томонга юриш бош-

лаб жўнашини хуфия тутмаслигига қарамасдан у дунё ҳасадида гуё Одам болаларидан қочган шайтон каби чопар ва (инсон) танасида (сездирмасдан) ёйилиб кетадиган заҳар мисоли (бехосдан) ўзга юртларга кириб борарди. Мен айтдим:

У ўнг (томонга) қараб отланиб, чапни нишонга оларди. Пешонани кўзлайди-ю, бурунга тегизишни истарди.

Унинг қўшин байроқлари Машриқда турганда, қутилмаганда (унинг фалокат яшинлари Мағрибда чарақларди. Унинг ноғоралари нағмалари ва удларининг зарбалари Ироқ, Исфохон ва Шероз ҳисориди янграганда, бирдан торларининг жаранглаши ва карнайларининг ғатиллаши Рум кўчаларида, Руха¹⁶ манзилларида ва Хижоз¹⁷ карвонлари ораларида эшитилиб қоларди.

Мана шундан (бир мисол): Темур Самарқандда бог-бўстонлар бунёд қилиш ва қасрлар қуриш билан машғул бўлиб турганда (қўшни) мамлакатлар (унинг ҳужумидан) осойишта бўлиб, бақамти ўлкалар эса (ундан) бехавотир эдилар. Темурнинг ишлари ниҳоясига, қасрлари (қурилиб) камолига етгач, у ўз қўшинига Самарқандга жамъ бўлишини буюрди. Кейин улар учун ўзи ўйлаб топиб ихтиро қилган тартиб ва таърибда (махсус) қалпоқлар тайёрлашларини ҳамда жангчилар уларни кийиб, (юришга) отланишларини амр қилди. Темур уларнинг қайси томонга боришларини маълум қилмади. Бу (қалпоқлар) улар учун (шартли бир) белги эди. Темур ўз ерларининг барча томонларида (олдиндан) посбонлар (тайинланд) қўйган эди. Сўнгра Темур Самарқанддан чиқиб, ўзини Хўжанд, Турк ерлари ва Жандга¹⁸ боряпман деб овоза тарқатди. (Шундан) кейин у ўз аскарлари гирдобига шўнғиб кетдики, гуё у дангиз қаърига тушиб ғойиб бўлгандек бўлди; унинг қаёққа бурилиши ва қайси томонга борат ва талофат элтишини ҳеч ким билмади; у шаҳар кетидан шаҳар босиб ўтиб, кеча-кундуз йўл юрди; у юлдузлардек учар ва чавандозлардек тез чопарди ҳамда қўнган ҳар бир жойида чарчаган эшдор туяларни ташлаб кетар эди. Ниҳоят у, ҳеч ким ўйламаганда, Лур ерларида пайдо бўлди. Лур (ерлари) обод бўлиб, унинг бойликлари беҳисоб ва мевалари сероб эди. Лур қалъасининг номи Баружорд бўлиб, (унинг) ҳокими Малик Изуддин ал-Аббосий эди. Бу қалъа гарчи тоғ этагида жойлашган бўлса ҳам, лекин маноатлик жиҳатидан баланд тоғ чўққиларида жойлашган қалъалар билан рақобат қиларди. У (Лур) Хамадон¹⁹ ерларига қўшни бўлиб, Озарбойжон сингари Араб Ироқи билан туташ эди. Темур ушбу қалъа ва унинг атрофидаги (бор) нарсаларни ўраб, унга эгалик қилиб турган ҳокимни қуршаб олди. Чунки у (ҳоким)нинг на қуролию на қўшини, на тайёргарлигию на мадаққори бор эди. У бу ерда ишончли вакил — муҳтасиб сифатида бўлиб, қутилмаган томондан устига бало келган эди. Унинг Темурга итоат билдириб бўйсунуши ва омонлик сўрашдан бошқа иложи қолмади. У (қалъадан) тушиб келиб, ўз (инъон-ихтиёри) жиловини Темурга топширди. Темур уни қабз этиб, ерларини забт қилди. Кейин уни Самарқандга жўнатиб, ҳибсга солди ва унинг нафсию нафасини сиқиб қўйди. Сўнгра, бир қадар муддат ўтгач, Темур Изуддинни қасамёд қилдириб, бошига тушган мусибатдан халос қилди. Ундан бирталай от ва хачирлар (олиш) эвазига у билан сулҳ тузди ва ўз юртига қайтариб, ўзига ноиб қилиб қўйди. Темур ушбу атрофлар вилоятларини ўзига холис қилиб олгач, фурсатни кеткизмай Хамадонга қараб ўз сайрини давом эттирди. Хамадон аҳли ғафлатдалигида Темур унга етиб келди. Натижада (шаҳар) тепасига бало кечаси ёки улар (шаҳар аҳли) мудраб ўтирганда келди²⁰.

Шунда шаҳар аҳлидан Мужтабо исмли бир шариф киши Темурга пешвоз чиқди. У (Мужтабо) подшоҳлар ҳузурини танилган (мустафо) ва улар кўнглидаги муртазо (одам) эди. У Темурдан ҳамадонликларга шафқат қилишни сўради. Темур омонликлари эвазига мол-дунё, уларга муруват қилаётган жону таналари эвазига бойликларини фидо қилиб, сотиб олишлари ҳисобига уларга шафқат ваъда қилди. Улар Темурнинг амрига амал қилиб, (айтганини) бажо келтирдилар; талаб қилинган молларни (ўзаро) бўлиб олиб жамъладилар ва Темур хазинасига келтирдилар. Аммо Темурнинг нафси газак олиб, уни иккинчи марта ҳамадонликлар устига мол-дунё талабини юклашга ундади. Шунда ўша жалолатли киши (Мужтабо) Темурга пешвоз чиқиб, ўзини мискин ва аянчли мақомга солган ҳолда шафоат ўрнига туриб олди. Темур унинг шафоатини қабул этиб, жамоасини унга тортиқ қилди. (Кейин) Темур, аскарлари келиб ўзига қўшилиб бирикмагунча ўз маконидан жилмай тўхтаб турди.

Ушбу тўфоннинг келиши ва Тўхтамишхонни энггандан кейин дашт халқларини оқишиб кетишининг баёни

Темур бу ерга (Даштга) учувчи (камон) ўқлари, ўткир тигли қиличлар, ҳавода ўйнатилган найзалар, йиртқич шерлар ва боратлар шиддатли қоплонлар, душманни қувиб етиб, ўзи ва қўшниси ҳақини ҳимоя қилаоладиган, ўзи ва мамлақати шарафини, ўлжа ва насабини қўриқлайдиган, уруш денгизи гирдобига ўзини ташлаб, унинг тўлқин ва оқимларини даф қиладиган сон-саноқсиз қўшин — йўғе, тўлиб-тошиб пишқирган денгизлар — билан келди. Шунда Тўхтамиш ўзининг ҳашама азимларига ва уммати улуғларига, саҳроларида яшовчиларию чет-атрофда истиқомат қилувчиларига, ўз жабҳалари бошлиқларига, ўнг ва сўл (қанотлар)даги устунларига хабар юбориб, уларни ўз ёнига чорлади ва (Темурга қарши) жангу жадалга дъват этди. Натижада улар (Тўхтамишга) итоат қийимига ўранган ҳолда «ҳар тарафдан чувлашиб чиқиб келдилар»²¹ Натижада (турли) қабилалар ва халқлар тўпланадиларки, улар ичида отлиги ва пиёда, қиличли камонли, душманни учратиб яқинлашувчи ўткир қиличлар ва эгидувчан найзалар билан жанг қилиб ўлдирувчилар бор эди. Бу одамлар уста мерганлар бўлиб, отишда жуда ҳам моҳир эдиларки, уларнинг отган бир ўқи ҳам бекор кетмасди: отишда улар Суал²² одамларидан ҳам мерган эдилар; агар улар камон ипини тортиб, мақсадни нишонга олсалар олган нишонлари ёнганми ёки учиб кетаётганми, бундан қатъи назар, албатта тегизардилар.

Шундай қилиб Тўхтамиш қумдек ҳисобсиз ва тоғлардек улкан аскар билан тўқнашувга кўзголиб, жангу жадалга ҳозирлик кўрди.

Жанг пайтида Тўхтамиш аскарлари ўртасида воқеъ бўлган ихтилоф баёни

Иккала қўшин бир-бирига рўпара келиб жанг бошлангач, Тўхтамиш аскарлари ўнг қанот бошлиқларидан бири — унинг (Тўхтамиш) амирларидан бирида хун қасди бор эди — олдинга чиқиб (Тўхтамишдан) ўша амирни талаб қилди ва уни ўлдирши учун (ундан) ижозат сўради. Тўхтамиш унга деди: «Майли, сенинг қалбинг ором топсин ва илтимосинг амалга ошсин». (Шу хусусда) иттифоқан бир назм:

Лекин сен одамлар бошига нима келганини кўраяпсан-ку? «Бироқ сен бизга муҳлат берки, (душман) қўшинлари узоқлашиб биз мақсадимизга эришганда, мен сенга дилозорингни (тутиб) бериб, ғанимингни топшираман. Ушанда сен ундан қасдингни олиб, ниятингга етгайсан», — деди. Аммо ўнг қанот бошиги жавоб бериб: — «Йўқ, (фақат) ҳозир, бўлмасе мен сенинг сўзингни ҳам тингламайман, сенга итоат ҳам қилмайман», — деди.

Тўхтамиш деди: — «Бизнинг бошимизда катта кулфат борки, у сенинг истаган нарсангдан кўра ҳам муҳимроқ ва (бизнинг) олдимизда даҳшатли ғам-ғусса турибдики, у сенинг мусибатингга қараганда ҳам ғамгинроқдир. Сен сабр қил ва шовма, хотиржам бўлиб, хавотирланма, бировнинг ҳақи бировга кетмайди ва ҳар кимнинг сазовор бўлгани (беасар) йўқолмайди. Сен кўр кишига жарликдан нажот излатма ва тиг устида тургандек (шунчаки) оллоҳга ибодат қилган кишилардан бўлма²³. Гуёки (сендан) шиддат кечаси ўтди-ю, омад (келиш) эртаси порлади. Уз жойингни мустаҳкам ушла ва душманларинг билан жанг қил; олға (томон) юру орқага тисарилма ва «сенга (амр қилгандек (душманни)) бурда-бурда қилавер»²⁴.

Шунда ушбу амир катта бир гуруҳ билан ажралиб кетди, унинг орқасидан барча хиёнаткорлар ва муртадлар, шунингдек унинг ақтов деб аталадиган қабиласининг ҳаммаси эргашди. У Рум ерларига томон боришни хоҳлаб, ўз мулоҳазалари билан Адирна (Адрианополи) атрофларигача етиб борди ва

ўша жойларни ватан тутдилар. Шу сабабдан Тўхтамиш аскарлари саросимага тушди ва унинг хоҳиши ўқлари кўзлаган нишонига тегмай ёнидан ўта бошлади. У душман билан учрашиш ва мулоқот муқаррарлигидан бошқа йўлни кўрмади, ўз руҳини-ю кўшинини мустаҳкам қилиб, суस्ताшлиги енгилтаклики ўздан қочирди. У фуқаросининг ботирларини олдинга қўйиб, отлигу пиёдаларни тартиблади, (кўшинлари) маркази ва қанотларини мустаҳкамлаб, қилич ва ўқларини тузатди.

Темур аскарининг бу ишлардан кўнгли тўқ, чунки унинг ҳолати маълум, васфи (ҳаммага) аён, унинг байроқлари манглайга ғалаба ва ҳокимлик сатрлари битилган (эди).

Кейин икки кўшин бир-бирига яқинлашиб, тўқнашдилар ва уруш олови туташиб ловиллаб кетди. Душман-душманга қараб сурилди, бўйинлар қиличлар зарбасига чўзилди, кўраклар эса найзалар санчувиға яланғочланди, юзлар ғуборланиб хиралашди; бамисоли бўрилар тишларини иржайтириб увилладилар ва жангга ташландилар, ёвузлик қоплонлари ғазабга кирдилар ва ерга пусиб олдилар; аскар шерлари жунларини ҳурпайтириб бир-бирига ёпишдилар, таналар ўқлар патига ўрандиларки, (бундан) сочлари диккайиб кетди. Пешволарнинг пешоналари-ю, бошлиқларнинг бошлари уруш меҳробиде ерга сажда (қилиш) учун энгашиб мукка тушди, ғубор кўтарилиб чангу тўзон кўкка соврийди ва ҳар бир хосу авом қон денгизларига чўмди. Ғуборнинг қоронғи зимистониде ўқлар юлдузлари устунлар шайтонлари учун зарба берувчи тошлар²⁵, қиличларнинг ярқираши, султонлар ва подшоҳлар учун ғубор булутлари ичида чақнаётган яшин (мисоли) бўлиб қолди. Улимнинг келишган чўзиқ отлари тинмасдан елиб-югуриб гижинлар, ажал шерлари тўхтамасдан сакраб, душман устига ташланар ва савлат тўкарди. Тўёқлардан чиққан чанг кўкка кўтарилар, тўкилган қон саҳро бўйлаб оқиб, ниҳоят ер олтига, осмон эса денгизлар каби саккизта бўлиб қолди. «Бу хўсматул-адад уч кунга яқин давом этди». Кейин ғубор ёйилиб Тўхтамиш аскарлари енгилиб, «орқасини ўгириб қочгани»²⁷ аён бўлди. Унинг аскарлари даҳшатга тушиб қочди. Темур кўшинлари Дашт ерларида тарқалиб ўрнашиб олди. Темур Даштнинг (барча) қабилаларига эғалик қилиб, уларни бошдан охиригача забт этди. У ҳар бир сотиқ (жонли)ни қўлга олиб, ҳар бир сотиқча эғалик қилди; ўлжаларни жамлаб, қаҳр-жабрни жорий қилди, улар (чироқ) пиликларини ўчириб, луғатларини йўқ қилди ва авзоъларини ўзгартирди; ўз қудрати етгунча мол-дунё, асир ва матолар олиб кетди. Темур (аскар)нинг олд қисмлари Азоққача²⁸ етди. У Сарой, Саройжуқ, Ҳожитархон ва ўша уфқларни вайрон қилди. Темур назариде Идиқунинг мартабаси улўф бўлди. Шундан кейин Темур (ўз) Самарқандни кўзлаб, орқача қайтди. Темур Идиқунинг ўзи билан бирга юршишни истагач, у ҳам (Темурга) ҳамроҳ бўлиб, унга эргашди.

Идику ва у қилган иш ҳамда қай тариқа у Темурга чап бериб, уни алдагани баёни

Кейин Идику ўзининг уруғ-аймоқлари ва яқинларига, сўл томон қабилаларига — уларнинг ҳаммаси унинг тарафдорлари ва дўстлари эди, — Темурдан махфий равишда чопар юбориб уларни ўз жойларидан кўчиришга ва ватанларидан этакларини шимариб чиқишга, ўзи уларга аёну баён қилган ҳамда уларга ўтиш машаққатли бўлиб, ниҳоятда хавфли (бўлган) жойларга томон силжишларини, агар имконият бўлса бир манзилда икки кун (ҳам) турмасликларини — зинҳор шундай қилишларини, мабодо Темур улар устидан зафарга эришса, уларни бўлак-бўлак қилиб тўзитиб, ҳаммаларини қириб ташлашини хабар берди.

Амоаси Идику кўрсатган (йўл-йўриқ)га амал қилди ва ҳеч бир пайсалга солмасдан йўлга тушди. Идику ўз жамоасининг (Темурдан) қутулиб кетиб, уларни олишга Темур энди ожиз (экан)лигини билгач, Темурга: — «Э Мавлоно амир! Менинг

кўпдан-кўп ақориблару мулозимларим бўлиб, улар менинг мадақдор, таянч (қанот)имдир; улар ҳаётининг ҳузур-ҳаловати менинг ҳам ҳузур-ҳаловатимдир. Мен кетгач улар устига Тўхтамиш томонидан жабр-жафо ва кулфат тушмаслигига ишонч йўқ. (Мен ҳеч) Шубҳа қилмайманки, Тўхтамиш уларнинг ҳаммасини ўлдириб, қириб ташлайди. Ҳануз мен жанобларининг паноҳида унга (Тўхтамишга) қарши ҳимояда эканман ўзининг ярамас табиатига кўра у менинг одамлариму уруғларимдан қасос олади, чунки (бу) қонли қирғин матосини мен тўкиб, уни бу бало дарасига йиқитиб, мағлубият дарбандига мен ағдардим. Ҳар ҳолда, уларнинг Тўхтамиш билан ёнма-ён яшашидан қалбим оромда эмас. Дарҳақиқат, дўстларим душманим билан қўшни (бўлиб) турсаю, қандай қилиб ҳаёт менга лаззатли бўлади? Агар нур таратувчи фикрлар (инг) тақозо қилса, ўша жойларга ва у кўп сонли қабилаларга саховатли фармон, олий ҳимматли амр билан чопар юборилсада бу билан уларнинг хотираларини (ўзингга) майл қилиш ва улар қабилаларию гуруҳлари қалбларини тинчйтиш билан бирга уларни (у жойлардан) жўнашларига ишора қилиниб, беминнат яшашлари кўрсатилса; унда биз ҳаммамиз сенинг саховатинг кўланкаси остида соя-салқину айшу ишрат бўстонида яшаймиз; бу кимсасиз яйдоқ даштдан халос бўламиз. Ҳузур-ҳаловатсиз ўтган умримиздан ўз ҳиссамизни чиқариб боқий умримизни «остидан анҳорлар оқиб турадиган жаннат бўстонлариде»²⁹ ўтказамиз. Сенинг ҳимматли раъйинг ҳамма нарсадан олийки, унга амал қилиш қулларинг учун энг аъло ишидир», — деди.

Шунда Темур Идикуга деди: «Сен халқингни энг мустаҳкам (дарахти) танасисанки, халқинг унга (туялар каби) сурканади. Модомики, сен мавжуд экансан унда ким ҳам бу йўлдан боради?» Идику эътироз билдириб: — «Барча (кишилари) сенинг қўлинг бўлиб, улар сенинг мақсадингга эргашувчи муридларингдирлар: истаган ишга лойиқ деб ҳисоблаган одамнинг учун ҳар қандай иш осондир» — деди. Темурга: — «Йўқ, бу ишга энг муносиб киши сенсан ва (сен) у ишни ўз устингга ол, чунки шаҳарда ҳукми бор киши ўзга билан ҳисоблашмайди», — деди. Идику Темурга: — «Амирлардан бировини менга қўш, чунки у мен учун уларга нисбатан ҳимоя бўлади ва унга ўзининг олий фикринг тақозо қилган саховатли фармонларингни бергин», — деди.

Темур бунга рози бўлиб, ўзи хоҳлаган амирини унга қўшиб, унинг муродини бажо келтирди. Натижада Идику ва унинг ҳамроҳи ўз заруратларини тугаллаб, кўзлаган матлаблари томон юзландилар.

Идику Темурдан узоқлашгач, у (Темур) аввал ўзи қўлдан чиқазган (иш)ни тушунди ва Идику ақлини ўғрилаб, чалғитганини фаҳмлади. Темур (кейин) хотирига келган бир иш ва ўзида туғилган бир фикрни важ кўрсатиб, Идиқунинг қайтишини талаб қилиб, (орқасидан) чопар юборди. Чопар Идикуга етиб, ўзининг нима вайдан юборилганлигини (унга) етказгач, Идику чопарга ва ўзи билан бирга бўлган амирга — икковиға ҳам ўзига эргашини манъ этиб; — «Истаган ишларингни қилинглар ва ўз соҳибингиз олдиға қайтинглар. Унинг қўлини ўпиб айтингларки, бизнинг улфатлик муҳлатимиз ниҳоясига етди. Мен унинг баҳридан ўтдим, мен худода қўрқаман»³⁰, — деди.

Темурнинг чопари ва амир, Идику билан қўпол муносабатда бўла олмас ва улар учун бу шиддатли дамда унга нисбатан мулойим муомала қилишдан бошқа илож йўқ эди. Шу сабабли улар фурсатни ўтказмасдан Идику билан хайрлашиб (орқаларига) қайтдилар.

Бу хабар Темурга етгач, у изтироб чекиб, ғазабланди; аламзада бўлиб, афсусланди. У ғазабдан тишларини гижирлатиб надомат қилди, лекин надоматнинг вақти эмас эди³¹. У оз бўлмас (Идикуга) ғазабдан ўзини ўлдираёзиб, (ушбу сўзлар) қадаҳларини ютди:

«Бир куни келадики, унда зolim ўз қўлларини тишлайди».

Темурда Идику билан яна кўришиш завқи бўлмади, шу сабабдан заррача ҳам (уни деб) ҳаракат қилмай ўз ерлари томон юзланди. Кейин Идикуни (оромиде) қолдириб, Самарқандига қараб жўнади. Мана шу, Темурнинг Дашти Баракадаги ишларининг охиригиси бўлди. Айтишларича, (ҳозиргина) зикр қилинган Идикудан бошқа ҳеч бир кимса Темурга чап бериб, уни на сўздаю, на амалда алдамаган. Мен (қўшимча) айтаманки, шунингдек яна бош қози Валиуддин Абдурахмон Ибн

Халдун Моликийдан бошқа (ҳеч ким уни алдамаган); унинг иши ва ҳикояти кейинроқ келади.

Темур ишларию унинг фалокатлари ҳақидаги ҳикоямизга қайтдик.

Темур Озарбайжонга етиб, аскарни Султония ва Ҳамадон ерларига ёйилиб кетган — (бу пайт) у Мордин султони Малик Зоҳирни (ўз) ҳузурига чақиртириб, уни озодликка чиқарган, аввал зикр қилиб ўтилганидек, унга инъом-эҳсон бериб, тўла-тўкис ишонч кўрсатган, Шом ва Ироқ ўртасидаги ерга уни ҳоким қилиб тайинлаган ҳамда у мамлакатларни имконида бор макру нифоқ билан мустаҳкамлаган эди — Темурнинг Ажам мулкида истиқомат қилиши мумкин бўлмади, чунки у билан бирга Даштдан анча-мунча одамлар бор эди; у ўз нияти жоловини Самарқанд ерларига томон бурди³². У унда ўз мешларини тўкиб, Дашт (хайрлари)дан тўлдириб олган халталарини бўшатди. Кейин ҳеч бир фурсатни қўлдан бермасдан ўз тўфони билан Жайхунни кесиб ўтди ва Хуросонга етиб келиб. Озарбойжонга томон сайрини давом эттирди. Шунда ўз итоати ва изъони бўйнига Темур фармонлари шодасини осиб, Арзинжон ҳокими Тахуртан унга томон юзланди. Темур Мордин ишига эътибор бермай, ўзини гўё уни унутган ҳисоблаб, унга (Мординга) мансуб шаҳар ва қишлоқларга ҳеч озор етказмади.

Шом ерларига мансуб жойларда Темур чанг-тўзонларнинг кўтарила бошлаши

Кейин Темур Рум (шаҳри)ни кўзлаб, уни талон-торож қилмоқчи бўлди. Шунда шаҳар аёнларидан ва аҳли бошлиқларидан ал-Ҳож ибн Шакшак исмли бир шахс Темурга пешвоз чиқди ва кўпдан-кўп мол-дунё эвазига ундан шаҳар (омонлиги)ни сотиб олиб, у билан сулҳ тузди ва ушбу мол-дунёни келтириб, уни бажо келтирди. Шу орада Темур Қайсария³⁴, Тўқот³⁴ ва Сивос ҳокими бўлган Қози Бурхонуддин Абул-Аббос Аҳмадга бир тўда элчи ва бир боғлам хат юбориб, момақалдироқ бўлиб гумбурлаб, яшин бўлиб чақнади. Хатлар денгизда кўпик сочиб қаҳрланиб мавж урди, ўз иборалари билан уни гоҳ турғазиб, гоҳ ўтқаэди. Унинг хитоби маъноси ва хатлари мазмунда; — хутбада Маҳмудхон ёки Суюрғотмиш ва унинг исми зикр қилинсин ва унинг одатига кўра пулни ҳам мана шу тартиб ва расмга кўра зарб қилинсин, — дейилган эди. Бу (иш) адосини Темурнинг элчиси ва мактуби ўз устига оларди. Лекин султон на унинг элчисию, на хатига ишонди ва унинг хитобига жавоб беришни ўзига эп кўрмади; аксинча, Темур чопарлари бошлиқларининг бошларини кесиб, (бошлари) омон қолганларининг бўйнига осиб, уларни ўз ерларида (айлантириб юрдириб) сазойи қилди. Кейин у элчиларни тенг иккига тақсим қилди ва уларни икки томонга жўнатди. Улардан бир қисмини султон Малик аз-Зоҳир Абу Саид Барқуққа, бошқа бир қисмини эса Рум ерларининг ҳокими султон Абу Язид ибн Мурод ибн Урхон ибн Усмонга жўнатди. У (ушбу) масалани уларга очиқ-ойдин баён этиб: қандай қилиб манфур Темурдан ўзига хат(лар) келганини, (қандай қилиб) ўзининг унга сукут билан жавоб берганини, (қандай қилиб) Темурга зарда сифатида унинг элчиларини қатл этганини билдирди ва бу ҳикоятга (ортиқча) қўшимча қилмади. Султон, тангри бандалар ва мамлакатларига нисбатан у (Темур) қилган ишни беҳад ҳисоблади ва уни (Темурни) арзимас билиб, унинг элчи ва чопарларини шу кўйга солди. Шундан кейин Қози деди: — «Билар кўйинларки, мен сизлар (иккинги)нинг қўшинингиз, диёрим — сизнинг диёрингиздир; мен сизлар ғуборингиздан бир зарра, денгизингиздан бир қатраман. Сизлар давлатингиз хурмати шорларини кўтариш ва (сизлар) савлатингиз ҳайбати байроқларини баланд ёйиш учун, фақатгина сизни қўллаб-қувватлашингизга суяниб ва ёрдамнингизга таяниб, ўз ҳолимнинг танглиги, мол-дунё ва одамнингиз камлиги, доираю — ерларининг торлиги, мерос ол-

гану ўзим касб этган давлатимнинг озлигига қарамасдан шу (ишлар)ни қилдим. Мен оғзингизнинг қалқони, томоғингиз посбони, аскарингиз жарчиси, байроғингиз байроқдори, лашкарингиз соқчиси ва жангарингиз олд қисмидирман. Акс ҳолда Темурга қаршилик кўрсатиш менга йўл бўлсин? Қай тариқа мен у билан тўқнашишга бораман? Унинг ишларини сиз эшитгансиз ва унинг кўриниши ҳамда феълларини сиз биласиз: қанчадан-қанча кўшинларни у яқсон қилиб, хонларни асир олди, (қанчадан-қанча) мулкларни эгаллади, (қанчадан-қанча) маликни ҳалок қилди, қанчадан-қанча қон тўқди, кўрғонларни фатҳ қилиб ғалабаларни қўлга киритди, (қанчадан-қанча) мол-дунёни талаб, (қанчаларни) иззат-хурматдан жудо қилди, (қанчадан-қанча) исёнкорларни хўрлади, (қанчадан-қанча) мушкулотларни юзага чиқарди, оқилларни қалғитиб, идроклиларни адаштирди, отлик (аскар)ларни тор-мор қилди, бошланхоқларни вайрон қилди, тилакларни кесиб, ниятларни пучга чиқарди, тоғларни кўпорди, (қанчадан-қанча) ўт қўйиб, чангу-тўзон кўтарди ва (қанчадан-қанча) сувларни ёндириб ташлаб ғуборлар кўтарди, (қанчадан-қанча) қалбларни ёндириб, жигарларни куйдирди, кўшинларни яқсон қилди, (қанчадан-қанча) кўзларни кўр қилиб, қулоқларни қар қилди. Қандай қилиб мен пишқирган сел билан курашиб, дарғазаб шер билан олишай? Агар сиз менга мадад берсангиз мен мавжудман, агар (шу аҳволда) қолдирсангиз (унда) мени қурбон берасизлар. Сизда ҳайбату суҳурат нифоя бўлиб, савлату нусрат етарлидир; Сизнинг хизматкорингиз (яъни мен) иккингигизга келган балога даф бўлган қалқонингиздир. Агар менинг бошимга мусибат келса — худо кўрсатмасин! — ёки менинг ерларимга Темурнинг ёмонлик чўғларидан учқунлар учиб тушса, эҳтимолки бу иш, (замон) ҳодисалари воситасида, (у ерга) алоқадор кишига ҳамда иккинчи ва учинчиларга ҳам ўтар». Мен дедим:

Офат — олов қабиридир: уни (кавлаб) кўзғасанг у учқун чиқаради;

Агар уни (дарҳол ўчиришга) шошилсанг у ўчади. Агар эриниб уни ўчиришда суҳу ҳаракат қилсанг, У қабилиларни ёндириб, жигар-бағирни куйдирди. Энди агар бутун ер юзи аҳли тўпланса ҳам улар уни (энди сира) ўчира олмайдилар.

«Мен унинг хитобига эътибор бермай, жавобини муҳлатга солдим: сиз нимаики буюрсангиз мен униб бажо келтириб, нимаики амр қилсангиз (мен унга амал қилай; сиз асосини солиниг, мен унинг устига қураман, сиз нимаики жавоб қилсангиз, ушбу жавоб мендан унга (Темурга) келади».

Султон Абу Язид Ибн Усмоннинг Сивос ерлари султони Қози Бурхонуддин Абу-л-Аббосга жавобининг зикри

Аммо султон Абу Язид ибн Усмон бўлса, ушбу муомала унга ёқиб, бу сўзлар нағмаси уни шодлантирди. У қозининг ушбу ҳукмининг маъқуллаб, тўғри ҳисоблади ва унга мактуб юборди: «Агар Темур ҳужумдан ўзини тийиб, ундан қайтса-дуруст, башарти шундай қилмаса (у вақтда) биз унинг устига шу қадар қўшин билан келаемизки, уларга тенг келадиган қувват унда йўқ. Майли, қози умидсизланмасдан Темурни қарши олиб, бағоят идрок билан иш тутсин: унинг аскарининг кўп-лигидан қўрқмасин, чунончи: «Неча марта кичик тўдалар катта тўдалардан ғолиб келган³⁶». Башарти қозининг доно фикрларию саодатли ҳукмлари (ўзининг) Темурга қарши отланиб, дин мужоҳидларию ғазотчилари билан Темур устига юришни тақозо қилса, (унда) ўз байроқларини кўтариб (ўз) қарору ҳукмларини амалга оширсин ва султон қилчига қўлу биллагига елка бўлсин», — деб хабар қилди ва мактубини (қозига) жўнатиб, жавобини кута бошлади.

Аммо Малик аз-Зоҳирга келсак, мен унинг мактубини кўрмадим ва қозига жавоб қилганини (ҳам) аниқ билмадим. Афтидан Малик аз-Зоҳир Абу Саиднинг жавоби дин йўлида ғазогир султон Абу Язид жавобининг айнан ўзи бўлган кўринди, чунки улар (иккаласи)нинг ишларию сўзлари дилида ва тилида бир қолипдан чиққан эди.

Бундан ташқари, мен ўз ичига хитобу жавобни олган бир китобни кўрдим. (Унда) зикр қилиншича, хитоб Темурдан, жавоб ҳам Малик аз-Зоҳирдан. Бу иккаласи — хитоб ҳам, жавоб ҳам, (муқаддас) китоб (Қуръон) оятларидан ўзгаси бошдан оёқ хунук ва ёқимсиз (тартибда) эди. Хитоб мана бу суратда:

«Айтгин, э, бор худоё, осмону ернинг яратувчиси, ғойибу зоҳирни билувчи, бандаларнинг ўрталарида ихтилофли (ишлар) устидан ўзинг ҳукм чиқарувчисан³⁷. Билинглар, биз оллоҳ кўшинлари бўлиб унинг ғазоби тушган ҳар бир киши устидан бизга ҳокимият берилган; (биз) шикоят (қилув)чини аямаймиз, йиғловчининг кўз ёшига раҳм қилмаймиз — бизнинг қалбларимиздан тангри раҳмдилликин юлиб олган; бизнинг амримизга амал қилмаган ҳар бир киши устига қайғу-алам, — чексиз қайғу-алам (келади). Биз мамлакатларни хароб қилдик, бандаларни ҳалок этдик ва ер юзига фасодни зоҳир қилдик; бизнинг қалбимиз гўё тоғлар, ададимиз қумлар сингари, отларимиз ўзгир, найзаларимиз тилка-пора қилувчи; бизнинг мулкимизга тажовуз қилинмайди, қўшимиз ранжитилмайди. Агар сиз шартимизни қабул этиб, амримизга мувофиқ иш қилсангиз, унда нимаики ўзимиз учун бўлган бўлса сиз учун ҳам, бизга қарши нарса сизга ҳам қарши бўлади. Агар сиз (шунга) мувофиқ бўлмай рад қилсангиз ва ситамни давом эттирсангиз, унда фақатгина ўзингиздан ўпқаланг: бизга қўрғонлар монёв бўлаолмайди, қўшинлар бизни даф қилиб ҳайдаб чиқара олмайди; бизга қарши ҳимоя талаб қилган дуоларингиз мустажоб бўлмайди ва тингланмайди, чунки сиз харом (нарс) тановул этиб, жамланганларни тўзатдингиз. Таҳқирлик ва ҳасратдан башорат олинг: «Энди бу кун хўрлик азоби билан жазоланасиз»³⁸. Сиз бизни кофирлар деб кафил бўласиз, бизга эса сизнинг фожирлар эканлигингиз маълум. Азалдан (тақдир) белгиланган ишлар ва ҳукмлар соҳиби (тангри) сиз устидан бизга ҳокимиятни бизга берган. Сизнинг назарингизда кўп бўлган (нарс) биз учун оғир, сизда азиз бўлган (киши) бизда хордир; биз ернинг шарқу ғарбини эгаллаб, улардаги бутун кемаларни қаҳру-ғазаб билан олдик³⁹. Хуллас биз сизга шу мактубни юбордик: (ҳали) парда очилмасдан ва сиздан асар ҳам қолмасдан илгари ҳамда ўлим жарчиси сизларга: «Уларнинг биронтасини сезиб, ҳеч қайсинисидан бирон сас эшитасанми?»⁴⁰, — деб хабар беришдан олдин (бу) мактубга жавоб раддига шошилинг. Биз сизга мактуб юбориб инсоф юзасидан иш тутдик ва устингизга ушбу калом жавҳарларини сочдик. Ва-с-салом».

Мана бу, жавобнинг сурати, айтадиларки, у (жавоб) қози Алоуддин ибн Фазлуллоҳ иншоиси билан битилган, лекин мен бунга тўғри деб ўйламайман. Мана у (жавоб): «Раҳмдил ва меҳрибон тангри номи билан!»

Айтгин, э бор худоё, мулк эгаси сен, (ўзинг) хоҳлаганингга мулк бериб хоҳлаганингдан уни тортиб оласан; хоҳлаганингни азизлаб хоҳлаганингни хўрлайсан, сенинг кўлингга хайр-саховат (бор) чунки жамъий нарсига сен қодирсан.⁴¹ Биз ҳазрати Элхондан ва улуг, машҳур султон бўсағасидан чиққан бир мактубдан воқиф бўлдик. Ундаги «биз унинг (оллоҳнинг) қаҳридан яратилганмиз ва унинг ғазоби тушган кишилар устидан бизга ҳокимият берилган, биз шикоят (қилув)чини аямаймиз, йиғловчининг кўз ёшига раҳм қилмаймиз, тангри бизнинг қалбларимиз раҳмдилликин юлиб олган» деган (сўзлар) сизнинг сўзингиз. Бу сизнинг энг катта айбингиздир. Бу, сизлар, ўзингизга (ўзингиз) йўллаган энг қабиҳ тавсифдир. Мана шу далилнинг ўзингиз сизларга насиҳатгўй сифатида кифоя, башарти сиз насиҳат олсангиз: «Айтгин, (Муҳаммад) э, кофирлар! Сиз ибодат қилган (нарс)га мен ибодат қилмайман»⁴². Ҳар бир ёзувда (хатдаги) ва ҳар бир қабиҳ васфингизда сиз ўзингизни кофир деб ҳисобладингиз. Огоҳ бўлинг, кофирларга худонинг лашнатидан ўзга нарса йўқ⁴³. Кимки илдиларга ёпишса, шоҳлар билан қизиқмайди. Ҳақиқатан биз мўминлармиз, гуноҳ йўлимизни тўсмайди ва шак-шубҳа бизга дахл қилмайди. Қуръон бизга нозил бўлиб, тангри бизга нисбатан ҳар доим раҳмдил. У бизнинг барчамизни ўзининг (изоҳлаб) тушунтириш баракати билан қамраб олган ва ўзининг ҳарому ҳалол қилиш марҳамати билан бизларни алоҳида ажратди. Чиндан ҳам жаҳаннам сиз учун яратилган ва у сизнинг терингизни (кўйдириш) учун ёқилади, «қачонки осмон парчаланса»⁴⁴. Ҳаятда ажабланирлик нарса шуки, тулкилар шерларга, сиртлонлар йирткич бўриларга, қўлар совут кийган жангчиларга таҳдид солади. Бизнинг отларимиз араби,ҳимматимиз

Али мисоли (баланд), найзаларимиз зарбалари кучли бўлиб, унинг достони Машриғу Мағрибга тарқалган; агар биз сизни ўлдирсак қандай яхши ўлжага эга бўламиз, бордию сиз бизни ўлдирсангиз унда биз билан жаннат орасида атиги бир соатлик йўл (бор). «Худо йўлида ўлганларни ўликлар деб зинҳор ҳисобламам, — йўқ, улар тирикдирлар ва ўз раббилари ризқида (бўлади)»⁴⁵. Сизнинг «бизнинг қалбимиз тоғлар, ададимиз қумлар каби (сонсиз-саноксиз)», — деган сўзларингизга келсак, қўйларнинг кўплиги қассобни безовта қилмаганидек, кўп ўтинга андак олов кифоядир. «Қанчадан-қанча оз гуруҳлар тангрининг изми билан катта гуруҳлардан ғолиб келган? Тангри сабрлиларга ёрди»⁴⁶. Қочиб мусибатидан эмас, биз ҳалокатдан бағоят беҳавотирмиз.

Агар биз яшасак, бахтли (бўлиб) яшаймиз, (агар) ўлсак шайхид бўлиб ўламиз; огоҳ бўл, тангрига эътиқодли гуруҳлар доимо ғолибдирлар⁴⁷. Амирал-мўминлардан ва худонинг ер юзидаги халифасидан кейин сизлар биздан итоат талаб қиласизми? На сизнинг сўзингизни тинглаш, на сизга бўйсуниб бор! Сиз биздан ўз аҳволимизни равшанроқ баён қилишни талаб қиласиз. Бу сўзингиз ўз назмида бўш ва ўз ибораси жиҳатидан бир-бирига ёпишмаган (тарқоқ). Агар (хат) ёзилса, албатта изоҳлашдан олдин баён бўларди. Иймонга келгандан кейин бу кофирликми? Еки бўлмаса иккинчи худони қабул этдингизми? Сизлар (хат эмас) одатдан ташқари бир нарса юбордингизки, «оз қолдики ундан осмон парчаланса, ер ёрилиб, тоғлар емирилиб қичқирса»⁴⁸.

Бу билан бир қаторда Шом амирларининг малиги Танам аскар билан Арзинжонга қараб чиқди, аммо у (фурсатни) ғанимат билиб (орқасига) қайтди⁴⁹. У бундан (ҳеч) зарар кўрмади. «Тангри кофирларни ўз қаҳрлари билан (бирга) қайтарди. Улар ҳеч бир хайрликка эриша олмадилар»⁵⁰. Ислоом аскарларидан ҳар бир қаҳрли шер қайтди; улардан ҳар бири ўз суратига яраша турналардан ов қилган эди. (Бу) қайтиш «нур устига нур бўлди»⁵¹.

Давоми келгуси сонда.

Изоҳлар

1. Қуръон, 12-сура, 77-оятдан.
2. Интиқо олиш учун шиддатли бўлганда кийиладиган кийим бўлса керак.
3. Қуръон, 41-сура, 20-оятдан.
4. Қуръон, 78-сурасига ҳам ишора.
5. Султония — XIV асрда Эронда Улжойтухон томонидан асос солинан мўғул хонлари давлатининг маркази бўлиб, ҳозир унинг ҳаробалари Абхор билан Зинжон оралиғида мавжуддир. Султония ҳақида кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: «Хождение за три моря», стр. 198, прим. 340.
6. Миқнаъ — аёллар бошига ўрайдиган дурра (рўмол).
7. Бу ўринда Самарқанднинг бошқа шаҳарларга нисбатан улугворлигини яққол кўрсатиш учун Самарқанд атрофларида Темур бино қилган Султония, Шероз, Бағдод, Дамашқ ва Миср каби қасабалар кўзда тутилаётир.
8. Қошғар — Шарқий Туркистон шаҳарларидан бири бўлиб, Ёқут Ҳамавийнинг ёзишича, унинг аҳолиси мусулмонлардан иборат бўлган.
9. Рустамдор — Мозандарондаги бир мавзё номи бўлиб, Сафидруднинг ирмоғи бўлган Шоҳруд соҳилида жолошган. У ҳақида яна қаранг: В. В. Бартольд, Обзор, стр. 159.
10. Зобулистон — Жанубий Афғонистондаги ерлардан иборат бир вилоят. У ҳақида яна қаранг: Худуд ул-олам, 22-бет.
11. Табаристон [Мозандарон] — Шимолий Эрондаги бир вилоят.
12. Ғазна — «Бу бир азим шаҳар ва Хуросон тарафидаги кенг бир вилоят бўлиб, Хуросон ва Ҳинд ўртасидаги чегарадир», — деб ёзган Ёқут Ҳамавий Ғазна ҳақида («Муъжам ул-булдон», VI-жилд, 289-бет).
13. Қазвин — обод бир шаҳар бўлиб, XVI асрда бирмунча вақт Эроннинг пойтахти ҳам бўлган. XIV аср машҳур тарихчиси ва географи Ҳамдуллоҳ Қазвиний шу шаҳарда туғилган.
14. Ғур — ҳозирги Афғонистон ҳудудидан тоғлик бир вилоят.
15. Лур ёки Луристон — Исфаҳон ва Ҳузистон ўртасида бўлиб, тоғларга тўлиқ кенг ерларни ўз ичига олган. Ибн

Арабшоҳнинг ёзишча, Лур ерлари одоб, бойликлари беҳисоб ва меваларга тўлиқ жой бўлган.

16. Руҳа [туркча Урфа] — Жазиранинг шимолида, Диёрбакрдан 190 км. узоқликда жойлашган шаҳар. Урта асрларда ғоятда мустақкам қалъаси билан шўҳрат қозонган.

17. Ҳижоз — Арабистон ярим оролида, Саудия Арабистонидеги қадимий вилоят. Макка ва Мадина Ҳижоз ҳудудидадир. Бу ўринда муаллиф тарихий муболаға тарзида Ҳижозни ҳам келтираётир.

18. Жанд — «Туркистон ерларидаги азим бир шаҳарнинг исми. У билан Хоразм ўртасидаги масофа ўн кунлик йўлдир», — деб ёзади Жанд ҳақида Еқут Ҳамавий. «Муъжам ул-булдон». III. — жилд, 137-бет.

19. Ҳамадон — ўрта асрларда ҳам, ҳозирги вақтда ҳам Эроннинг азим шаҳарларидан бири ҳисобланиб, унинг ғарбида жойлашган.

20. Қуръон, 7-сура, 97-оятдан.

21. Қуръон 21-сура, 96-оятдан.

22. Суал-мерганликда машҳур бўлган бир араб қабиласининг номи.

23. Қуръон, 22-сура, 11-оятдан.

24. Қуръон, 15-сура, 94-оятдан.

25. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишча, Тўхтамиш ва Темур ўртасидаги ҳал қилувчи бу жанг 1395 йил, 14 апрель чоршанба кунда Терек дарёси бўйида юз берган [Зафарнома, в. 273 бет].

26. Қуръон, 67-сура, 6-оятдан.

27. Қуръон баъзи оятларига ҳам ишора қилинган.

28. Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишча, Темур Азовни батамом талағач, ғайри мусулмонлар бўлган шаҳар аҳлини қириб ташлашни амр қилган.

29. Қуръон, 61-сура, 12-оятдан.

30. Қуръон, 59-сура, 16-оятдан.

31. Қуръон, 38-сура, 2-оятдан.

32. Низомуддин Шомий Темурнинг Самарқандга қайтиш тарихини 799 ҳижрий йили [5.Х.1396 — 23.Х.1397] деб кўрсатади. [Зафарнома, 167-бет].

33. Қайсария — Фаластинда жойлашган бир шаҳар бўлиб, ҳозирги вақтда ундан фақат харобалар қолган.

34. Тўқот — Туркиядаги бир шаҳар бўлиб, азалдан мис ва тери билан тижорат юргизишда машҳурдир.

35. Сивос — Туркия ҳудудидаги мустақкам бир шаҳар бўлиб, ажойиб табиати, ҳавоси ва турли-туман мевалари билан шўҳрат қозонган. Унинг аҳли мусулмон ва насронийлардан ташкил топган. [Ал-Бакуви, Талхис ал-асар, стр. 93].

36. Қуръон, 2-сура, 250-оят.

37. Қуръон, 39-сура, 46-оятдан.

38. Қуръон, 6-сура, 93-оятдан.

39. Қуръон, 18-сура, 78-оятдан.

40. Қуръон, 19-сура, 98-оят.

41. Қуръон, 3-сура, 25-оят.

42. Қуръон, 109-сура, 1-2-оятлар.

43. Қуръон, 2-сура, 83-оятдан.

44. Қуръон, 82-сура, 1-оят.

45. Қуръон, 3-сура, 169-оят.

46. Қуръон, 2-сура, 249-оят.

47. Қуръон, 5-сура, 62-оят.

48. Қуръон, 19-сура, 90-оят.

49. Бошқа манбаъларда Шом ноибни Танамнинг Темурга қарши юришга отланганлиги хусусида ҳеч бир маълумот учратмадик. Аксинча, ўз мавлоси Миср султониға исён билдириб, у Дамашқдан чиқиб Халабга томон юриб уни эгаллагани ва кейин Дамашқдан чиқиб Халабга томон юриб уни эгаллагани ва яна Дамашққа қайтгани маълум. Эҳтимол, Ибн Арабшоҳ ушбу юришни кўзда тутаетгандир.

50. Қуръон, 33-сура, 25-оятдан.

51. Қуръон, 24-сура, 35-оятдан.

Нодира
Рашидова

Навқирон, ҳур эди баҳорим,
Орзуларга тор эди уммон.
Юлдузлар-ла эди ёнма-ён
Мен талпинган оппоқ чўққилар.
Йўллар босдим узундан-узун.
Энди мени чулғади гумон:
Юксалдим яна юлдузлар,
Ё чўққилар ерга чўқдилар...

Агар зарба мудом эрса айланармиш қумга
тош,
Чўғ аро қолса метин ҳам бермагай иссиққа
дош.
Вожаб, кўп этди ҳайрон бу қизик дунё иши:
Қанча кўп туртки еса, шунча ақлга тўлди бош.

Онам сени кутади ҳамон

Тонг сабоси наволар айтиб,
Тунги тушлар кетганда дайдиб,
Бутун борлик бўлиб ораста,
Уйғонганда табиат аста,
Барқ урганда ранглар напармон,
Онам сени кутади ҳамон.

Баҳор ғунча очган кезларда,
Соғинч инграб чарчоқ кўзларда,
Умр бўйи тарк этмаган мунг
Йиғлатганда панада хўнг-хўнг,
Йўқликларга ёғдириб гумон
Онам сени кутади ҳамон.

Неча дардлар солиб одамлар,
Ўша ёлғон-яшиқ хотамлар,
Унинг оғриқ, ўксик дилига,
Ишонтирмоқ бўлиб ўлимга,
Этсалар-да юрагин гирён,
Онам сени кутади ҳамон.

Тунлар айтиб Ойга дардларин,
Юлдузларга йўллаб хатларин.
Овозингни тинглаб еллардан,
Ёниқ қалбинг излаб шеърлардан,
Дилда туйиб абадий армон —
Онам сени кутади ҳамон...

Анвар Жаббор

Ўз даврининг машҳур асари

Яна «Синчалак» ҳақида...

Қайта қуриш ва ошқоралик даври ҳар бир ижодкорнинг адабиётимиз тарихида тутган ўрнига, асарларига янгича тафаккур нуқтаи назардан ёндошишни, ҳаққоний илмий баҳо беришни кун тартибига қўймоқда. Ўзбек совет адабиётининг йирик намойндалари ижодига мафкуравий талаблар асосида берилган баҳоларни бир четга суриб қўйиб, санъатнинг асл моҳиятига уйғун мезонларга кўра қайта гоёвий-эстетик қимматини тайин этиш долзарб масалалардандир. Шундагина биз бирор бир ёзувчининг ижодиётини тўда инкор этиш ёки уни ноўрин кўчларга кўтариб мақташдек гайриилмий муносабатдан халос бўлишимиз мумкин.

Абдулла Қаҳҳор асарлари агрофидаги баҳслар ана шу жараённинг табиий кўринишларидан биридир. Хусусан, Абдулла Қаҳҳорнинг машҳур «Синчалак» қиссаси ҳақида турли фикрлар билдирилмоқда.

Жумладан, адабиётшунос Санжар Содик шундай ёзади: «Синчалак» повестидаги айрим жиҳатлар машҳур рус совет ёзувчиси Галина Николаеванинг «МТС директори ва бош агроном ҳақида қисса» асарини эслатади... «Синчалак»нинг мазкур асар таъсирида ёзилганлиги ва айрим ўринларда унга яқинлигини инобатга олиб, объективроқ баҳолаш зарур деб ҳисоблаймиз»¹.

Биз масалага бу нуқтаи назардан эмас, балки «Синчалак» повестида ҳаёт ҳақиқати нечоғлик тўғри аксини топганлиги, ёзувчи ўз эстетик идеали, бадиий концепциясини ифодалашда реалистик адабиёт талабларига қай даражада риоя қилганлиги ҳамда образ ва ижтимоий муҳитни типиклаштириш масалаларига эътиборни қаратамиз.

Таниқли адабиётшунос Озод Шарафиддиновнинг ёзишича, «Синчалак» қиссаси эълон қилинган вақтда адабий жамоатчилик томонидан бир хил қутуб олинмаган. 1959 йилнинг 23 январида бўлиб ўтган муҳокамада асар ноҳақ танқидга ҳам учраган»².

Шундай бўлса-да, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссаси эълон қилинганидан сўнг кўп ўтмай умумсовет адабиётининг жиддий ютуқларидан бири сифатида эътироф этилган эди. Чунки у «...бу тун Совет Иттифоқимиз миқёсида аҳамиятга эга бўлган ижтимоий проблемаларни кўтариш билан ўзбек адабиётининг баъзи асарларига хос бўлган ва адабиёт учун умуман катта нуқсон бўлган — гоё-

вий-тематик жиҳатдан миллий чекланганлик иллатига зарба бериш намунаси эди»³. Дарҳақиқат, «Бўстон» колхоз мисолида бутун бир мамлакат иқтисодий-маънавий ҳаётдаги бузилишни ҳаққоний очиб беришга қаратилган «Синчалак» асари ўзбек совет адабиётида алоҳида ўрин тутади.

«Синчалак» партиянинг тарихий XX съезди гоёларини ҳимоя этиш, унинг қарорларини ҳаётга татбиқ қилиш истаги билан яратилган асардир. Ёзувчи мамлакат ҳаётида кенг қулоч ёзиб бораётган ўпирилишларни ўз вақтида тўғри пайқаган ва кейинчалик, «турғунлик йиллари» деб аталаётган даврда ошқора авж олиб кетган салбий иллатларнинг илдишларини сезгирлик билан очиб ташлаган эди: «Қаландаров шўхратпараст, ҳеч кимни ўзига тенг кўрмайдиган, демак ҳеч кимнинг сўзига қулоқ солмайдиган, иззат-обрў келтирадиган план ва даромаддан бошқа ҳамма нарсага панжа орасидан қарайдиган бўлиб қолибди...»⁴.

Қиссада иқтисодий, ижтимоий-маънавий ва экологик инқирозга олиб келаётган сиёсат ўша вақтлардаёқ тўғри пайқалиб, умумий шаклда бўлса-да, кун тартибига қўйилган эди. Масалан, иқтисодий сиёсатда катта офат сифатида зарар келтирган планга сажда қилиш фақат Ўзбекистонимиз мисолида қандай оқибатларга олиб келганлиги бугунги кунда ҳаммамизга аён!

Ёзувчи шу даҳшатларни олдиндан кўра билган, бироқ уларни изчил тадқиқ қилиб, фош этолмаган. Асарда иқтисодий ва маънавий инқироз сари кетаётган халқнинг «...диққатини шуларга жалб қилиш, кўникканларнинг мудраган фикрини уйғотишга ҳаракат» (58-бет) қилиш гоёси ҳам бор эди. Чунки «Бу камчиликларни чимдиб олиб ташлаш билан иш битмайди, буларни томири билан суғуриб ташлаш зарур, томири билан суғуриб ташлаш эса ҳовлиқмасдан, шовқин солмасдан, умидсизликка тушмасдан сабр ва қунт билан қидириб, бу камчиликларнинг катта-кичик, яширин-ошқора оқибатларини топиш, бу ёмон оқибатларга аввал илғор одамларнинг, шулар воясатси билан бутун халқнинг диққатини тортиш, шу йўл билан бу камчиликларнинг пайини қирқиш...» (59-бет) керак эди.

Минг афсуски, ёзувчи ҳаётдаги «бир чимдиб олиб ташлаш» мумкин бўлмаган нуқсонларни тўғри пайқагани ҳолда, охир-оқибатда фақат чимдиб олиш билан чекланган.

¹ С. Содик. «Нурли ижод манзараси» «Шарқ юлдузи», 1989 йил №9, 192-б.

² О. Шарафиддинов. Бир муҳокама тарихи. «Ёш ленинчи», 1988 йил, 6 август.

³ Султон И. Асарлар. II жилд. Т., 1972 йил, 300-бет.

⁴ А. Қаҳҳор. Синчалак. Т., 1959. Бундан кейинги кўчирмалар ҳам ушбу маънадан олинди.

Нагижда у яратган образлар идеалнинг маҳсулигига бўлиб қолган. Ваҳоланки, адабиётда ёзувчи гоёси у яратган образларнинг хатти-ҳаракати, характери орқали объектив воқеликка мос равишда бадиий ифодалангандагина ўзининг мукамал шаклини топади. Реал воқеликни бадиий тадқиқ этishi, ундаги қарама-қарши кучлар курашини, энг муҳими, инсон ва тараққий учун фойдали, ибратли жиҳатларини кўрсатиб бериш ўрнига ёзувчи... бирон нарсани майдонга ташлаш ва қўллаш, мавжуд бўлган бирон нарсани рад қилиш, тортишиш, яъни ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирон обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрғазманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қўйма гапларни гўладай териш учун»гина (72-бет) қалам тебратгандай таассурот қолдиради. Албатта, бу ўринда тарихийлик принципини ёддан чиқармаслик лозим. Ўз замонаси учун улкан жасорат ҳисобланган мазкур қиссгага нисбатан айтилётган бу гаплар ноўрин туюлиши мумкин. Лекин гап шундаки, бадиий асарнинг ўлмаслиги, унинг мавсумий бир нарсгага айланиб қолмаслигини тайин этувчи муҳим мезон бор. Бу — ҳаётийлик, ҳаққонийлик ва инсонийлик.

«Синчалак»ни ўқиб чиққандан кейин туғиладиган яхлит хулоса шундан иборатки, совет жамиятининг шу босқичгача рўй берган барча бузилишларнинг боиси ёки сабабчилари айрим кишилар, ўша даврларда раҳбарлик қилган мансабдор шахслар, холос; агар ўларни тўғри йўлга солиб юборилса ҳамма иш ўрнига тушиб кетади. Мана шу гоё ёзувчини схематизмга йўл қўйишига, юқоридан айтилган нуқтаи назардан тўриб фикрлашга, барча бадиий талабларни шунга бўйсундиришга олиб келган. Чунки ёзувчи реал воқеликдаги ҳодисаларнинг илдизини бадиий тадқиқ этишдан кўра кўпроқ гоё таъсирида уларга муносабат билдиради. Фикримизни далиллаш мақсадида айрим мисолларга эътибор берайлик.

Қиссанинг илк саҳифаларида район партия ташкилоти секретарининг ўзи янги ишга тайинланган район ҳаёти билан танишиб юриши, бунда унинг гоёят ишчанлик вазиятида, аниқроғи, ролда юриши шундай тасвирланади: «... ёши эликлардан ошиб қолганига қарамай, райком биносининг зинасидан чопқиллаб чиқиб кетаётган жойида бирдан тўхтади; зинанинг бир чеккасига бориб, коверкот макенгошининг этагини, бризент этигини қоқди; похол иялпасини бошидан олиб рўмолчаси билан пешона ва бўйнини наридан-бери артди-да, яна илдам қадам ташлаб чиқиб кетди» (3-бет).

Шу ўринда ҳам янги келган раҳбарга аллақандай ишонч, янгиланишга бўлган умид ошкора кўриниб турибди. Тасвирда партия раҳбарининг ўша давр тасаввурлари бўйича типик, демакки, бюрократик «портрети» чизиб берилган. Янги раҳбар ҳамма нарсани ўз кўзи билан кўриб юрибди, у халқ билан мулоқотда, энди ҳамма ишлар юришиб кетади. Асарда зарчи бундай гаплар йўқ бўлса-да янги секретарь — янги раҳбарни «қутлаш», унинг шахсида берилиб кетишининг шарпалари ёзувчи тасвирининг оҳангидан аниқ сезилиб туради. Ўзбек совет адабиётида раҳбар шахслар ҳақида ҳамду санолар билан тўлиб тошган асарлар яратиб, бундай раҳбар шахсларни таъриф-тавсиф этishi балки ўз андозасини шу «Синчалак»даги Тоҳиржон Носировдан оландир...

Кўпроқ очерк жанрининг талабини ва услубини эсга солувчи илк саҳифаларда расмий-бюрократик манзаранинг тасвири шундай давом этади: «...Қиз бир даста газета-журнал, битта қизил папкани олиб, унинг (Носировнинг — А. Ж.) кетидан кирди, бу нарсаларни секретарнинг столига қўйди... Носиров қизил папкадаги қоғозлардан бир-иккитасини кўздан кечирди...»

Саида, арзон чиг бўлса ҳам, яхши тикилган кўйлагининг орқа этагини гижим қилмасликка тиришиб эҳтиётлик билан курсига ўтирди, йўл-йўл бахмал желеткасининг биқин чўнтагидан ярим чиқиб турган кичкинагина блокнотини олиб столга қўйди, ингичка қаламининг кетини иягига ниқтаб, Носировга савол назари билан қаради» (3—4-бетлар). «Муштум» журналидаги Тўра Тўраевич (катта раҳбар) билан лаганбардор хизматчи ўртасидаги муносабатни эсга солувчи бу вазият асарда қандай роль ўйнайди, унга қандай

бадиий юк берилган?! Балки ёзувчи воқеа-ҳодисаларнинг жиддийлигига ургу бермоқчи бўлгандир. Нима бўлганда ҳам бу сингари манзара тасвири асарнинг мағзини тўқ қилишига хизмат этган дея олмаймиз.

«Синчалак»нинг марказида икки образ — янгиланиш ва ҳақиқат тижсоли Саида ҳамда шахсга сиғиниш йилларининг машхур иллатларини ўзида мужассам этган Қаландаров туради. Улар ўртасидаги кураш асар гоёсининг очилиб боришига қаратилган. Шунинг учун бу икки образга махсус тўхталиш зарур кўринади.

Қиссанинг мавзусини адабий танқидчилик ўз вақтида «...янги совет хотин-қизларининг қиёфаси» (И. Султон), унда кўтарилган «...энг муҳим проблемалардан яна бири — ўзбек аёлининг тарихий тақдир масаласидир» (О. Шарафиддинов) деб белгиланган эди. Дарҳақиқат, асарнинг илк саҳифаларидан бошлаб то сўнги бетиғача биз хотин-қизлар билан боғлиқ бирор муҳим масаланинг ҳал этилиб боришини кузатамиз. Албатта, бу формал муносабат. Аслидачи?

Ватан урушидан кейинги давр хотин-қизлар ҳаётидаги мураккабликларни, уларнинг ижтимоий тенгсизлигини фақат эскича-феодалларча муносабатга боғлаб талқин этиш бир ёқламалик эди. Янги шароитда аёлларнинг қўл меҳнати колхозда энг арзон ишчи кучи сифатида эксплуатация қилиниши, асарда ўз ифодасини топмаган. Шу туфайли повестини хотин-қизлар мавзусидаги оригинал асарлар қаторига киритиш у қадар тўғри эмас. Қиссадаги барча аёл персонажларнинг ўтмиши бағоят ёмон, бирдай изтиробли кечган. Ёшларнинг, совет даврида туғилиб ўсган, тарбияланган қиз-мувоьларнинг ҳаёти эса нурафшон. Фақат айрим муаммолар мавжуд: эрларнинг феодалларча муносабати, бунинг оқибатида улар оғир ишларни бажаришга мажбур бўлиб келаётганликларидан қутилиш керак... Ёзувчи мана шу гоёга асосланиб Саида образини асарга марказий фигура сифатида киритади. Саида туғилиб-ўсган оиланинг тақдирини ҳам, юқорида қайд этилганидек, ўтмишида фожеевий тарбод бўлган, бироқ совет ҳокимиятининг аёлларга берган эрки туфайли жон сақлаб, бузунги бахтли-кунларга етиб келган. Саида ўн йилликни тугатиб, комсомол ишида ишлаган ва кейинчалик, райкомга котиб ёрдамчиси вазифасига кўтарилган.

Саида янги ишга тавсия этилганида адабиётшунослигимизда машхур бўлиб кетган «...Аёл бошим билан...» деган гапини айтади. Шу ўринда бир савол туғилади, нега ёзувчи ўз қаҳрамонини турмуш қурмаган, ёш қиздан танлаб олди экан?! Ахир, «аёл бошим билан» дегани фақат заифаликни эмас, айни замонда, оила, бола-чақа ташвишларини ҳам қамраб олмоғи керак бўлган тушунча-ку!

Бизнингча, ёзувчиға ўз фармонларини сўзсиз бажара оладиган, оила ташвишидан узок, чинакам солдат керак бўлган. Юқоридаги гапи учун дарҳол танбех эшитган Саида бирдан ўзига келади: «...Кечиринг, Тоҳиржон ака, оғзимдан чиқиб кетди... Тўсатдан шундоқ деганингиғизга ганеиб қолдим... Мен, ўзингиз айтмоқчи, партиянинг солдатиман, лекин оилавий аҳволимни назарда тутушингизни ўтинаман...» (9-бет).

Шу эпизодда иккита ишониш қийин бўлган, ногабий нуқта бор. Биринчиси, комсомолдан чиқиб, райкомга кўтарилган одам ҳар доим ўз мартабанининг ўсишини кутиб юрадиганлар сирасига кириди. Шу ваздан Саиданинг чўйиб кетишида ноздан бошқа нарса йўқ. Иккинчидан, «лекин оилавий аҳволимни назарда тутушингизни ўтинаман» дейишига асарда жиддий асос йўқ ёки кўрсатилмаган.

Ёзувчи Саидани колхозга олиб келганидан кейин ҳам уни ҳаёт, реал воқелик синовидан олиб ўтмайди. Узи қўрган кичик-кичик «барьерчалар»дан авайлаб «сакрата» бошлайди; Саида хамирдан қил суғиргандек, бирин-кетин гоёят мураккаб масалаларни еча бошлайди: бир умр пилла боқиб келинган клубларда турли тўғарақлар ишга тушиб кетади, мағнавий бузуқлар жазоланади, колхоз ишидаги жиддий нуқсонлар, кўзбўямачиликлар очиб ташланади, адашган одамлар Саида ёрдамида тўғри йўлга тушиб кетади... Шуниси қизиқки, Саиданинг қишлоқдаги фаолияти ва жонбозлиги моҳиятан яқиндагина республикамиз мағнавий ҳаётида талай бузгунчилик ишлари билан «донг» чиқариб халқ нафратига учраган раҳбарчаларнинг айрим ишларига

Нима димонгиз?

гойт монандлиги билан кишини ажаблантиради. Езувчи Олим Отахонов айтганидек: «...худди шу Саидалардан, яъни бир сўзли, мақсади йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган, иродали, шижоатли, мажлисларда гўзал нутқлар ирод қиладиган қизлардан Раъно Абдуллаевалар етишиб чиқмадимми?!»¹

Саида ҳал этишга киришган барча ишлар шу тариқа рамзий шаклда ечилиб бораверади.

Адабиётшунос М. Қўшжонов ёзади: «Саида образида ҳам ҳар хил психологик белгилар бор: кўпинча совет ёшларида хос бўлган ишчанлик ва ишбилармонлик, бунга қандайдир яшириб сақлай билиш — камтарлик, ўзбек қизларида хос бўлган оғирлик, шарм-ҳаё, аммо учраган қийинчиликларга тик қараши, ўз ғалабаси учун дадил туриши ва ҳоказолар. Булар ҳам Саида характери билан белгиланган психологик хусусиятлардан. Лекин Саидада яна бошқа муҳим томон бор. Бу — XX сўздан кейинги йилларда коллектив хўжаликни идора қилишда ўзбошимчаликка қарши курашда жонбозлик; партия ташкилотларида бузилиб келган ленинчи иш принципини тиклашдек муқаддас ишга ўзини бағишлаш фазилати. Саидадаги бу хусусиятлар давр ижтимоий ва сиёсий муҳити таъсирида пайдо бўлиб, унинг йўналишини, бинобарин, унинг характери билан белгилайди. Езувчи учун шунга пайқаб олиш ва чуқур тасвириш муҳим эди. Саида образидаги кейинги белгиларни олиб ташлайдиган бўлсак, «Синчалак» схематик асар бўлиб қолар эди»².

Олимнинг фикри, афсуски, асарнинг бевосита таҳлили билан мустаҳкамланмаган. Реал фактларга мурожаат этсак, шундай манзарани кўрамай. «Саида ўн йилликни битириб, комсомол ишида кўзга кўриниб» (12-бет) қолган. У бирор мутахассисликни эгалламаган, албатта, маъмурий-аппарат ишидаги тажрибасини истисно этганда. Шунинг учун «Бўстон» колхозига келганда шундай вазиятга тушади: «— Хўш, сизга қайси йўл билан ойлик тайин қилсак экан? — деди Қаландаров худди «сени кимнинг ҳисобига боқсам экан?» дегандай бир оҳангда. — Клубга мудир қилсак бўладими?» (46-бет). Демак, бирор мутахассисликни эгалламаган одамни «совет ёшларига хос бўлган ишчанлик ва ишбилармонлик» хусусиятига эга деб бўлмайди.

Иккинчидан, Саидани «ўзбек қизларида хос бўлган оғирлик, шарм-ҳаё» эгаси деган фикрга ҳам қўйилиб бўлмайди. Чунки Саида отаси тенги одам билан, ўзи турмушга чиқмаган бўлса-да, шундай мавзуда бемалол, шарм-ҳаёни йиғиштириб қўйиб гаплашади.

«— Колхозда хотин мукофотга берилди-ми?... Яхши бригадир иккита хотин олса, ундан яхшироғи учта олса...» (33-бет). Еки: «— Қўда бўлганингиз учун ҳам иззатингизда турганингиз яхши. Узоқдаги кишини, яқиндаги ташлашар...» (92-бет) ва ҳоказо. Бировларнинг оила ишларига аралашини, отаси тенги одам билан унинг оҳангида гаплашини қайси ўзбек қизларида хос белги бўларкин?! Шу ўринда яна бир нарсани таъкидлаб ўтиш зарур кўринади. У ҳам бўлса повестнинг тилига тааллуқлидир. Адабиётшунос О. Шарафиддинов асарнинг тилига юқори баҳо бериб, шундай ёзади: «Повестда авторнинг қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштиришда ҳам кўнгил билан ишлаганини кўрамай. Ҳар бир образ ўзига хос тил билан, ўзига хос иборалар билан гапирди»³. Афсуски, бу фикр билан ҳам келишини қийин. Повестнинг барча персонажлари, ёши, касби-коридан қатъи назар, бир хилда сўзлашадилар. Эътибор беринг: Саида: «Одам боласи циркнинг оғи эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...» яна «...Игна билан битадиган ишга жуволибди тикиб ўтирмасаг-у, сизнинг ўринингизга ўша одамларимиздан бирини киргизсак» (40-бет). Қаландаров: «Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олинг-у, граммлаб сотинг!» (29-бет) ёки «Кечирасиз, лойдан хуштак ясаб мени ўйнатолмайсиз!» (48-бет) ва ҳ. к.

Шу парчалардан кўриниб турибдики, ёзувчи ён дафтарига қайд этиб юрган гапларини асар персонажларининг оғзига солиб кетаверган. Оқибатда повестдаги барча персонажлар ёзувчи тилида сўзлашадилар.

М. Қўшжоновнинг Саида «XX сўздан кейинги йилларда коллектив хўжаликни идора қилишда ўзбошимчаликка қарши курашда жонбозлик кўрсатди» деган фикрига ҳам қўйилиб бўлмайди. Чунки у қаландаровчиликни Юхиригача фош этолмади. Ваз устига «...раис билан бутун правлетга аъзолари орасидаги келишмовчилик халқни ҳайратга ва паришонликка солади» (114-бет) деб ҳақикисизанган одамни «курашда жонбоз»лик кўрсатди дейиш ҳақиқатдан узоқ. Булардан шундай хулоса чиқадики, «Синчалак» повестидagi Саида образи схематизмдан холи қолмаган.

Повестда Қаландаров образи нисбатан жонли чиққан. Чунки унинг ҳаётий асослари ҳам мавжуд эди. Шунинг учун ҳам адабиётшунослик «Синчалак» ҳақида фикр юритганда кўпроқ Қаландаров образи атрофида баҳс этиб келмоқда. Қаландаров ҳақида илк маълумот берувчи воқеани эсланг. Автомобиль инспектори билан Қаландаров ўртасида бўлиб ўтган можаро Носиров тилидан баён этилган. Бу «тарих»да ҳам ишонини қийин бўлган ўринлар бор. Биринчидан, машҳур «Бўстон» колхозининг доғи кетган раисни автоинспекторнинг танимаслиги кишини ишонтирмайди. Айтидан бу манзара Қаландаровнинг расмий инстанцияларни ҳам писанд қилмай қўйганини таъкидлаш учун хизмат этмоғи керак бўлган. Зотан, бу «тарих» янги райком секретари томонидан шундай талқин этилади: «...Районнинг илгариги раҳбарлари, айниқса райком секретари ўртоқ Қодиров Қаландаровни ҳаддан ташқари эркалатиб юборган эди. Унинг милицияга бўйсунмаганлиги ҳам шунинг оқибати» (6-бет).

Шу тариқа Қаландаровнинг иш фаолияти ва раҳбар сифатидаги асосий камчилиги, унинг характеридаги қусурлардан бири очиб берилди. Езувчи шу характери изчил очиб бориш, инсон сифатидаги мавжуд фазилат-нуқсонларини, буларнинг бир шахсдаги зиддиятини бадиий тадқиқ этиш йўлидан борадигандек кўринади. Бироқ изчилликнинг бузилиши, бадиий мантиқ қонуниятларига беписанд қараш Қаландаров образининг ҳаётий чиқишига путур етказган. Реал воқеаликдаги ҳодисаларни, характерларни пардозлаб адабиётга олиб кириш тенденцияси машҳур «конфликтсизлик назарияси»нинг қолдиқлари сифатида «Синчалак»да ҳам сақланиб қолган. Ҳар ҳолда ёзувчи турмушимиздаги иллатларни тўғри белгилагани ҳолда уларни охиригача, таг-томири билан очиб ташлашгача етиб кетолмаган. Қаландаров образи мисолида ҳам шу фикрни айтиш мумкин. Афсуски, А. Қаҳҳорнинг «...ҳақиқатдан қобилиятли ташкилотчи бўлган Қаландаровга ортиқча меҳр қўйиши Қаландаровнинг жуда катта камчилик ва хатоларини лозим шафқатсизлик билан баҳолашга ва уларни изчиллик билан фош этишга халақит беради»⁴.

Бир томондан ҳаёт ҳақиқатидан кўра ўз идеали заминидоғина образ яратилган интилиш, иккинчи томондан реал воқеаликдаги муаммоларни дадил кўтариб чиқиш истаги Қаландаров образининг талқинида муайян зиддиятларни, нотабиийликларни вуждуга келтирган.

Қаландаровнинг раисликка кўтарилши тарихи қиссада ихчамгина баён қилинган (6—7-бетлар). Бу манзарадан унинг инсоний қиёфасини, маънавий оламини аниқлаш қийин. Негаки, нима сабабдан Қаландаров урушга бормай қолганлиги, янги мансабга тайин этилгандаги «кўз ёшлари» унинг характеридаги қайси аломатларнинг белгилари эди деган саволлар китобхонни бевозта қилади. Афсуски, асарда бу саволларга тайинли жавоб йўқ. Шу тариқа Қаландаров жонли образ эмас, балки ёзувчи ҳукмининг ижрончиси, унинг истаги билан қадам босувчи роботга айлантирилган.

Қаландаровнинг тўғри йўлдан озиши, ўша вақтда район партия комитетининг секретари урушга кетганидан сўнг, унинг ўрнига келган янги секретарга боғлаб талқин этилади: «Ундан олдинги секретар даврида колхоз у ёқда қолиб, Қаландаровнинг ўзи оғизга тушиб кетди...» Шу ўринда ёзувчи даврнинг катта бир ҳақиқатини қатрада акс эттиришга муваффақ бўлган дейиш мумкин. Ана шу тарихий ҳақиқатни ёзувчи Қаландаровнинг манманликка

¹ «Еш куч» журнали, 1989 йил № 9, 14-бет.

² М. Қўшжонов. Ижод масъулияти. Т., 1981, 21-бет.

³ «Ўзбек адабиёти масалалари» тўплами. Т., 1959, 123-бет.

⁴ Султон И. Ҳаёт ва адабиёт. «Ўзбек адабиёти масалалари». Т., 1962, 32-бет.

берилиб кетиши орқали талқин этган. Асарнинг бу жиҳати адабиётшунослар томонидан анча батафсил тадқиқ этилган ва «Синчалак»нинг асосий бадиий қиммати худди шунга кўра белгиланган. Бироқ ташқи томондан қараганда жуда муҳим масалаларни кўтарган асар аслида фақат чала ҳақиқатларни айта олган. Ва адабиётда чала ҳақиқатларни авж олдиришида «Синчалак»нинг алоҳида ўрни бор.

Хуллас, Саида партия ташкилотининг секретари бўлиб бориши керак бўлган хўжалиқнинг раҳбари бир вақтлар ҳалол меҳнати билан донг чиқарган, кейинчалик манманлик касалига мубтало бўлиб, ўзбошимчилик йўлига ўтган ва ҳозирда «район раҳбарларининг, ҳатто баъзи бир марказий масъул ходимларнинг қаногини остига буткул кириб кетган» ўжар одам... Мана шу фикрда ХХ партия съезди қоралаган раҳбарга чала баҳо ва бундан келиб чиқадиган бошқа иллатлар яширинган. Асарда Қаландаровнинг ижобий хислатлари шундай таърифланади: «Қаландаров кечани кечая, кундузни кундуз демая колхоз ишига жуда қаттиқ ёпишиди; каттани ака, кичикни ука деб ҳаммани ишга солди, ҳар қаерда колхоз учун талашиб-тортишади» (7-бет); «Ўзи умрида курортнинг юзини кўрган эмас» (24-бет); «У ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини, феъл-атворинигина эмас, дард-ҳасратларини, орзу-армонини, қобилиятини, заиф томонларини ҳам жуда яхши, худди ўзи кўтариб катта қилгандай билар эди» (77-бет); «Қаландаров ким билан нима тўғрисида гаплашмасин, бугун шундан бошқа иши ва бўлак ташвиши йўқдай шошилмасдан, жуда берилиб гаплашади ва у одамда расм мен билан гаплашгани ёки менга шу гапни айтгани атайин келибди деган таассурот қолдирарди» (87-бет) ва ҳ.к.

Унинг характеридаги салбий жиҳатлар эса шуларда кўзга ташланади: «...Хотин киши раҳбарлик қилса калаванинг учини йўқотиб қўяман!» (30-бет), бир вақтлар ўз хотини Хуринисони «Шоҳимардондан қайтишида Фарғонада меҳмонхонада... тегиб зинадан юмалатиб юборган» (27-бет); ҳатто Хуринисога уйланишида ҳам бир «сир» бор: «Хуринисонинг ота-онаси Асад бойваччага розилик бериб, оғиз бойлар бўладиган кунлари Қаландаров бир нима қилибди-ю, ишни бузибди, бир ҳафтанинг ичиди ҳамма расм-русумни жойига қўйиб Хуринисони никоҳлаб олибди» (23-бет); Қаландаров нутқ сўзлаганда ҳам «...ҳақиқатни юзага чиқариш учун эмас, бирон обрўли киши айтган фикрни ёки юқоридан тушган кўрсатманинг тўғри эканини тасдиқлайдиган қўйма гапларни гўлдай териб учун минбарга» (71—72-бетлар) чиқадиганлар тоифасидан. Шу каби хислатларга эга бўлган Қаландаров атрофида ҳам бирор дуруст одамни топа олмайси...

Ҳаётда ўзи ҳалол, ишчан бўлган одам муҳит таъсирида баббидлашиб кетиши ва инсоний қиёфасини жиддий ўзгартириши мумкинлиги бор ҳақиқат. Бироқ, бу жараён бир инсон ҳаёти давомида «Синчалак»дагидек силлиқ, осонгина кечиши кишини ишонтирмайди. Повестда бу жараён етарли даражада психологик, мантқиқий асосда бадиий далилланмаган.

Биринчидан, «...ҳамманинг касб-корини, қандоқ ишлашини, оиласини» жуда яхши билган Қаландаров ўз кўли остидаги Зулфиқоровнинг магнавий бузуқлиги ва ишдаги гурромлигини билмаслиги ўқувчини ишонтира олмайди. Жамиятдаги нопок кучларнинг типик тимсоли бўлган Зулфиқоров сингариларининг илдириг оғиб, гуллаб-яшнашини таъвофий, айрим раҳбар шахсларнинг эътиборсизлиги тарзида талқин этилиши масалани жўнлаштиришдан бошқа нарса эмас эди.

Иккинчидан, ўз уйини, кичик хўжалигини дид билан тузата олмаган (Эсланг: «Қаландаровнинг ҳовлиси каттагина экан. Бир томонда унча дид билан солинмаган бўлса ҳам каттагина иморат... лекин буларнинг ҳаммаси ҳовли эгасининг ҳаваси зўр-у, ҳафсала ва диди йўқлигини кўрсатиб турар эди...») дидсиз, тузукроқ хат ёзолмайдиган саводсиз одамнинг бу қадар тез «тузалиши» ҳақиқатдан узоқ туюлади...

Хўш, асардаги бош нуқсон нимада? Бизнингча, Носиров сўзларида бу нарса жуда бўрттиб ифодаланган: «Қаландаров тошқин сув: тегирмонни бузиши ҳам мумкин, юргизиши ҳам мумкин». Ўзгача худди шу асосда схема тузади ва Қаландаровнинг «тегирмонни юргизиши»га эришиши учун

ҳаракат қилади. Шу тариқа ёзувчи схематизмга юз тутади. Схематизм нима, унинг қандай салбий жиҳатлари мавжуд? «...схематизм адабиётнинг тасвир воситалари, характер ва тип барпо қилиш масалалари билангина эмас, биринчи навбатда, бадиий тафаккур билан, санъаткорнинг ҳаёт ҳодисаларига муносабати, уларни умумлаштира олиш иқтидори билан боғлиқ — деб ёзади О. Шарафиддинов ўзининг машҳур «Ҳаётийлик жингбаси ва схематизм инерцияси» номли мақоласида. — Санъаткор ҳаётни кузатар экан, ҳаёт ҳодисалари ҳақида мулоҳаза юритар экан, уларнинг реаллигати ва таққосларидан келиб чиқмай, улар ҳақидаги тайёр тасаввурлардан, аввалдан мавжуд қолиплардан келиб чиқади. Бундай ҳолларда ҳаёт ҳақиқати ёзувчига керагидан ортиқ кескин, шиддатли, юмшатмаса, силлиқлаб тарашла-маса бўлмайдиган кўринади. Санъаткор ичидидаги алланечук муҳаррир унинг елкаси оша ёзганига қараб қаламини эркин ва бемалол юргизишдан тийиб туради: бундай ҳолларда асарда асл ҳақиқатнинг ўзи эмас, балки шақлан ҳақиқатга ўхшаган, лекин моҳиятига кўра ундан жуда олис турадиган ясама нусхаси пайдо бўлади. Схематизмнинг энг ашаддий зарари ҳам мана шунда»¹.

Қизиқи шундаки, ёзувчи Қаландаровнинг янгиликни тушуна олмаслигига, ХХ съезд бошлаб берган қайта қуриш ишида иштирок эта билмаслигига ишора ҳам қилади. Масалан, Қаландаров Саиданинг фаол иштирокида колхозда амала оширилган ишлардан хабар топиб, ўз хатоларини гўё тушунгандай бўлганидан кейин ҳам «кўзига хато кўринган нарса тўғрисида тортинмай гапир»анларни тўғри англамайди, «Одамлар нечундир шу тахлигда бетга чопар, андишасиз бўлиб кетаётгани» (106-бет)дан ноўрин нолийди ва «Уз нақага фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз бизатида туриши керак!» (107-бет) деган хулосасида қолади. Мазкур хулосада эса, моҳиятан сталинизм даврини кўмсаи, уни ҳар қандай иш билан сақлаб қолишга бўлган майл яширинган. Бу фикр адабиётшунослигимизда муқимлашиб қолган — «Синчалак» шахсга сизини даврининг иллатларини очиб ташлашга қаратилган асар, деган хулосага тасмаан зиддир ва аслида ҳам шундай.

Шундай бўлса-да, мана шу манзара бугунги кунимизда қайта қуриш ва ошқоралик, демократия даври деб аталаётган замонда ҳам айрим консерватор кучларнинг даъволарига уйғунлиги билан кишини ҳайратга солади.

«Синчалак» повестининг бош гоёси партиянинг ХХ съезди ҳужжатларида қайд этилган шахсга сизини иллатидан талос бўлиш барча муваффақиятларимизнинг гаровидир, деган фикрнинг адабий иллюстрациясидагина иборат бўлиб қолганди. Аслида эса «ХХ съезд Сталин режимининг муҳқин томонларини, унинг ҳаддан ошиш усулларини улоқтириб ташлаб ва қоралаб, умуман бюрократик системанинг ўзини ўзгартирмай қолдирди. Бу система сақланиб қолди, бунга янги бир хом хаёл ҳам, яъни Сталин режимининг иллатларини бартараф этиш кифоя, шунда социализмнинг холи қилинган ғайрат-шижоати яқин келажакда жамиятимизни коммунизмнинг олий босқичига кўтара олади, деган хом хаёл ёрдам берди»².

«Синчалак» қиссаси юқоридан берилган кўрсатма асосида асар ёзишга ва унинг натижаси, оқибати нималарга олиб келишига энг ёрқин мисол бўла олади. Шу боис «Синчалак» ўз даврининг ҳаққоний манзарасини, типик белгиларини тўғралайича бадиий ифода эта олмаган. Ундаги образларни ҳам ҳаққоний, типик образлар сирасига киригиш қийин. Чунки, Саида ёзувчи идеали меъаси бўлса, Қаландаров образи эса ўзининг мантқиқий бадиий тақомилига етмаган, муаллифнинг хоҳиши-истагини бажарувчи, ҳаётийликдан маҳрум кўйрочқ бўлиб қолаган.

«Синчалак» А. Қаҳҳор ижодидаги ёрқин ранглар нисбатан кўпроқ қўлланилган асарлардан бири ҳисобланади. Умуман, А. Қаҳҳор ижодидаги аниқ бир хусусият — ўтмишни бағоят қора рангда тасвирлаш (Эсланг: «Сароб» романи, «Ўғри», «Даҳшат», «Анор» ва бошқа ҳикоялар)

¹. Шарафиддинов О. Ҳақиқатга садоқат. Т., 1989, 102—103-бетлар.

². М. С. Горбачев. «Социалистик ғоя ва революцион қайта қуриш. «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 29 ноябрь.

Ушга → зикратини?
 50-йил+дан муносабатини?
 ўзини?
 ?

бош принцип даражасига кўтарилган. Янги давр қурувчиларининг тасвирида ҳам ёзувчи рангларга ҳасислик қилади. Бу эса охир-оқибатда у яратган қаҳрамонларнинг инсоний, демалки, ҳаётий хислатдан маҳрум бўлишига олиб келган. «Синчалак»да ҳам на Саида, на Козимбекнинг ташқи ва ички қиёфасининг тасвирида ёзувчининг меҳрини, самимиятини кўрамиз. Балки бу хусусият ёзувчининг индивидуаллигини кўрсатувчи аломатлар сирасига кирар. Ҳар ҳолда ўқувчида бирор илиқ таассурот қолдирмайдиган бундай образларни муваффақиятли, жонли чиққан адабий қаҳрамонлар қаторига қўшиб бўлмайди.

А. Қаҳҳор асарларини қайта варақлар эканмиз, умрининг охирида айтган кўпгина фикрлари ўзининг аччиқ ҳаёт тажрибаси ва ижод сабоқларидан туғилган хулосалар эканлигига ишонч ҳосил қиламиз. Зотан, «Синчалак»да Саида «партиянинг солдати» эканлигидан фахрланса, А. Қаҳҳор ўзининг 60 ёшга кириши муносабати билан ўтказилган кечада «Мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман» деган эди.

«Синчалак» қиссасига шу маҳалгача адабиётшунослик томонидан бирёқлама, гўё нарсанинг соясига қараб баҳо берилгандек муносабат билдирилиб келинган кўринади. Афсуски, сояга қараб нарсанинг салмоғини, бўй-бастини белгилаш ҳар доим ҳам ҳақиқатга тўғри келавермайди.

«Синчалак» ўз даврининг бадиий ҳужжати, социалистик реализм талаблари, аниқроғи, исканжасида ҳақиқатни ижкони борича бадиий тадқиқ этишининг «энг тўлақонли» намунасидир. Бироқ бу асарни энди мактаб дарсликлари-га киритилса янгича талқин билан бериш керакки, унда ёзувчининг ютуқ ва камчиликлари, давр талабидан келиб чиқиб муайян чекланишларга йўл қўйганлиги рўй-рост илмий ифодасини топсин. Мазкур хулоса фақат «Синчалак» асарига тегишли эмас. Адабиётимиз тарихидан ўрин олган ҳар бир асарга янгича тафаккур нуқтаи назаридан ёндошиш, бунинг воситасида тарихимизнинг ҳаққоний манзарасини авлодларга тақдим этиш замонамизнинг талабидир.

Буюк испан союрреалист рассоми Салвадор Дали (1904—1989) XX асрнинг Матисс, Пикассо, Сикейрос каби улкан санъаткорлари сафида туради. «Оққуш патли қаламнинг ички атомлари тинчлиги» номли асар 1947 йилда яратилган. Бу рангтасвирга қарасангиз Далининг деярли бутун ижодига хос бўлган зиддиятлар бирлиги ва аксиомалар уйғунлигини кўрасиз. Сурагдаги унсурларни гўё бир-бирига алоқаси йўқдай, аммо бир йил аввал содир бўлган Хиросимо ва Нагасаки фожиаси ёдга олинса, ижодкор юрагида нақадар улкан безовталик бор. Нафосат ҳар вақт ташқи ва ички ҳужум таҳликасида яшайди. Далининг муқоламизда чоп этилаётган иккинчи асари сўзма-сўз таржима қилинганда «Тирик натюрморт» деб аталади. Натюрморт сўзининг ўзи «жонсиз нарсалар» тарзида таржима қилинса ҳам муаллиф бу рангтасвирга «Тирик жонсиз нарсалар» деб ном берган. Биз бу манзарада бир томондан муҳитнинг абадийлиги унсурларини кузатсак, худди шу ерда яна турмушнинг, ҳатто рўзгорнинг кундалик эҳтиёж ашёларини ҳам кўрамиз. Ҳаракатлар ҳаммаси Ҳаёт уммони саҳнасига юз бераётди. Шунингдек, ижодкор ҳужрасидан ҳам ажралиб чиқиб кетган эмас.

Омон Матжон

Салвадор Дали

« ИЛҲОМЛАНА
БИЛУВЧИ
ЭМАС,
ИЛҲОМЛАНТИРУВЧИ
САНЪАТКОРДИР »

Камина коммунист эмасман, бироқ зиғирча бўлсин коммунизмга қаршилиқ жойим ҳам йўқ. Умуман, мен ҳар қандай этиқодни ҳурмат қиламан, айниқса, менинг этиқодимга тамомила зид этиқодни.

Худога минг қатла шукрким, Дали ҳеч қанақанги мафкура билан ош-қатиқ эмас, зеро, ҳар қандай ғоя, мафкура иккиюзлама ва сохтадир.

Сизни ишонтириб айтаманки, икки дунёда ҳам мен депутат бўлмайман.

Мен — авлиёман. Бундан бир неча йил муқаддам АҚШ ва Хитой ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилиши муқаррар, деб башорат қилган эдим. Ҳеч зоғ гапимга ишонмаган, ҳамма каминанинг устидан қиқир-қиқир кулган эди ўшанда. Умуман, одамлар ниҳоятда бефаҳм. Айниқса, ўқимишли, маълумотли кишилар — оддий маданият етишмайди уларга. Мен эсам мактаб кўрмаганлар сирасиданман.

Фақат илмий китобларнигина мўтолаа қиламан. Бўлак жамики адабиёт кишига эсноқ солишгагина ярайди фақат. Шубҳасиз, манави ёзаётганларимга ҳам тааллуқли бу фикр, аммо бир амаллаб ҳазм қила бўлади ҳартугул уларни.

Дунё юзини кўриб ҳануз тоат-ибодат қилган одам эмасман. Бир пайтлар уриниб кўргандим теша тегмаган, бирмунча телбанамо ибодат усулини ўйлаб топшига. Ерга чўк тушиб олиб қўлларимни кўкка чўзар, жисму жаҳоним оташ мисол ёниб ибодат қилишни истар эдим — аммо... Чамаси, мен қип-қизил даҳрийман — анави гўрсўхта Фаранг инқилобининг учирмаси.

Мен ҳам насроний, ҳам католикман, бироқ санъаткор бўлиш учун унисининг ҳам, бунисининг ҳам мутлақо зарурати йўқ.

Менга замондош кимсаларнинг қонини асосан икки нарса қайнатиб келади: менинг ватанга муҳаббатим ва менинг жарақ-жарақ ақчаларим. Экзистенциалистларнинг, хусусан, Сартрнинг тиришишлари туфайли жирканиб қолишди энди пулдан. Бунни қарангки, «Пул — ҳаром нарса!», эмиш. Шунга қарамай, бу «ҳаром»га эш бўлишдан ўзини олиб қочган бирон-бир мардумни учратганим йўқ ҳали. Мен эсам пулга муносабатимни ҳеч кимдан сир тутмайман, имконият туғилди дегунча ақчага бўлган мислсиз иштиёқим хусусида фалсафа сўқаман, аслида эса у нима ўзи, қаёқдан келиб қаёққа бир зумда даф бўлади — мутлақо беҳабарман.

Олифталару зўраки «доно»лар — мана, том маънодаги «халқаро мафия» ва у бир кунмас-бир кун бизни сўзсиз балога гирифтор этajak.

Нью-Йоркда қора чарм либосларга бурканиб, ҳар хил занжиру ашқол-дашқол осиб олган ёшларга кўзим тушди... Пешонамизга ёзилган экан: қарғиш теккан бир замонда яшашни раво кўрибди тақдир бизга. Уларга эса бу ҳам камлик қилибди, чоғи, девоналик ёрлигини онгли равишда ёпиштириб олишибди эгниларига. Ҳа, бекорга айтмаган экан Ницше: «Инсоний, ҳаддан ташқари инсоний», деб.

Қизиқ, нима йўқотган эканмиз биз бу лаънати Ойда!.. Омади гап шу: бугунги кунда содир бўлаётган фалокату бахтсиз ҳодисаларнинг барчасига биргина Жюль Верн аталмиш шўртумшўқ зот айбдор. Одамларнинг бошини айлантирган уйнинг куйгур — шу.

Ундан кўра шунча пулни табобат йўлига сарфлашганда-ку... Э-э!..

Ҳаёт фақат бизнинг сайёраимиздагина мавжуддир ва яна қаердадир ҳаёт бор дея ишонтиришга уриниш энгилтакликдан ўзга нарса эмас. Тўғри, кимдир мантиқан бўлак сайёраларда ҳам ҳаёт бўлиши мумкин-ку, дея менга эътироз билдириши мумкин. Бироқ ҳамма бало шундаки, табиат мантиққа тамомила зид, шундай экан, табиат қонунларига кўра ўзга сайёраларда ҳеч қанақа ҳаёт бўлиши мумкин эмас. Бироқ, қошимга бирор кун ўзга сайёра вакилини бошлаб келгудек бўлсалар, қучоқ очиб кутиб оламан ва май билан меҳмон қиламан.

Мамлакатда камида эллик хил пишлоқ нави ҳамда яхши май йўқ экан, бу мамлакатни инқироз ёқасида деб ҳисоблайвериш мумкин.

Сувратларимга хос алмойи-алжойиликлар замирида ҳақиқат яширин ва уни фақат сўқир бўлмаган кишигина кўра олади.

Менинг асарларим — бу обу ҳаёт, қон ва тер. Фикр ҳам, ҳис-туйғу ҳам изламанг улардан.

Замона билан тенгма-тенг қадам ташлашга тиришманг, барибир вақтдан ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсиз. Барчамиз ҳам, нима иш қилишимиздан қатъи назар, истаймизми-истамаймизми — замонавиймиз.

Бешафқат бўлишни уйдалаган экансан, демак, меҳнат қилишга ҳам қодирсан.

Мукаммалликдан асло чўчиманг. Барибир эришолмайсиз унга. Инчунин, мукаммалликда хосият ҳам йўқ.

Мен фақат сувратларимни бузиш билангина шўғулланаман. Сўнг ўзимга ўзим дейман: «Ниятимга етдим».

Яшасин тақлидчилар — чунки, уларга фақат бизнинг қусурларимизгина насиб этади.

Бир пайтлар камина дезоксерибонуклеин ишқори молекуласининг сувратини чизган эдим — нима бўлди денг! Яқинда тўрт нафар олимга худди мана шу молекуланинг тавсифи учун Нобель мукофоти беришди.

Мен нисбатан ақллиман. Ҳа, ҳа, фақат нисбатан.

Фидий қайси фирқага аъзо эканлиги ҳеч кимга маълум эмас, бироқ ҳамма айнан шунини билишни истайди.

Ҳар гал каминадан: «Сиз нима сабабдан испанларнинг энг олий мукофоти — Авлиё Исабела нишонини қабул қилгансиз!», деб сўрашганида, уларга: «Унвону мукофотлар менинг жону дилимдир!», дея жавоб бераман. Агар мени кунлардан бир кун Ленин ордени ёники Мао нишони билан тақдирлашни ният қилсалар, мен шу заҳоти жон деб рози бўламан ва ўзимни беҳад бахтиёр ҳисоблайман.

Мундарижа

НАСР

Илҳом ҲАСАНОВ. Полиз кўриқчиси. Ҳикоя . . .	2
Баҳодир МУРОД АЛИ. Кўктўнликлар. Қиссанинг давоми	10

НАЗМ

Усмон ҚУЧҚОР	8
Муҳайё МИРСАИДОВА	57
Нодира РАШИДОВА	73

ТАНИШУВ

Сарвара ТОЖИБОЕВА. Шеърлар	32
--------------------------------------	----

НИГОҲ

Едгор ТҲИМАТОВ. Муборак ниятлар	33
Тил сандиғи	35
Тўхтамурод РУСТАМОВ. Саросар авлод	36
Амир Хусрав ДЕҲЛАВИЙ. Ғазаллар	37
Ибодат РАЖАБОВА, Абдимўмин САЪДУЛЛАЕВ, Шавкат ҲАСАН. Шеърлар	38
Фарҳод БОБОЖОНОВ	41
Сўфи ОЛЛОЕР. Қўноқмиз бу кеча дунёи ҳеча	42
Рашид ЗОҲИД. Узидин фони, ҳақга боқи	45
«Бўлинггани»... ўқиб	48

АСЛИЯТДАН ТАРЖИМА

ПРЕМЧАНД, Кришан ЧАНДАР. Ҳикоялар	58
---	----

МАҚОЛАНАВИСЛИК

Муҳаммад Сиддиқ РУШДИЙ. «Тазкират-ул авлиёи туркий»	30
Ибн АРАБШОҲ. Темур ҳақидаги хабарларда тақдир ажойиботлари	67

ТАНҚИД ВА АДАБИЯТШУНОСЛИК

Анвар ЖАББОР. Уз даврининг машҳур асари	74
---	----

САНЪАТ

Салвадор ДАЛИ. «Илҳомлана билувчи эмас, илҳомлантирувчи санъаткордир	78
--	----

СПОРТ

Дилшод ИСРОИЛОВ. Соҳиб тадбирли бўлса ёки «Пахтакор» командамиз тақдири ҳақида ўйлар	63
--	----

Муқованинг 1—4 саҳифаларини рассом Р. Зуфаров ишлаган.

ЁШЛИК

[«Молодость»]
ежемесечный
литературно-художественный,
общественно-политический журнал
На узбекском языке

Орган ЦК ЛКСМ Узбекистана и
Союза писателей Узбекской ССР

Мусаввир: Х. ЛУТФУЛЛАЕВ
Техник муҳаррир: О. РАҲИМОВ
Мусаҳҳих: М. ТУРСУНОВА

Адресимиз:
700113, Тошкент, Қатортол кўчаси,
60-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 78-94-05
Бош муҳаррир ўринбосари — 78-49-83
Масъул котиб — 78-97-07
Наср бўлими — 78-97-58
Назм бўлими — 78-77-16
Публицистика, адабий танқид ва
санъат бўлими — 78-17-47
Фотомухбир — 78-97-58

Редакция ҳажми 12 босма табақдан ортиқ роман ва 8 босма табақдан зиёд қиссалар қўлёзмасини қабул қилмайди.
Бир босма табақча бўлган асарлар муаллифларга қайтарилмайди. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарлар қўлёзмасинигина қабул қилади.
Журналдан кўчириб босилганда «Ёшлик»дан олинди, деб изоҳланиши шарт.

Босмаҳонага 21.09.90 й. да туширилди.
Босишга 23.10.90 й. да рухсат берилди.
Офсет босма. 1 офсет қоғози.
Қоғоз формати 84×108¹/₁₆.
Қоғоз ҳажми 5,25 босма табақ.
Шартли босма табақ — 8,82
Наширёт ҳисоб босма табағи — 12,6
Шартли бўёқли босмада нашр ҳажми 11,76.
274142 нусада чоп этилади.
Буюртма № 4124
Баҳоси 50 тийин.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти.
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети
нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли
босмаҳонаси.

«Ёшлик», № 11, 1990
Тошкент, «Ёш гвардия» нашриёти.